Architektúra & urbanizmus
Časopis pre teóriu architektúry
a urbanizmu

Journal of architectural
and town-planning theory
ROČNÍK / Volume XXXVIII, 2004
ČÍSLO / Number 3 – 4

SYNAGÓGY – SLOVENSKO
SYNAGOGUES – SLOVAKIA

Úvod / Editorial

Janka Krivošová: Synagógy v Európe a na Slovensku / Synagogues in Europe and in Slovakia

Maroš Borský: Jewish Communities and their Urban Context:. Case Study of Košice, Prešov and Bardejov. / **Židovské komunity a ich urbánny kontext: prípadová štúdia Košíc, Prešova a Bardejova.**

Jara Lalková: Synagógy deväťklenbového typu v Stupave a Bardejove: najstaršie zachované na Slovensku. / Nine - bay Synagogues in Stupava and Bardejov: the Oldest Preserved in Slovakia.

Monika A. Murzyn: Conservation and Change of Function of Synagogues in the Kazimierz district in Cracow after 1989 / **Pamiatková ochrana synagóg v krakovskej štvrti Kazimierz a zmeny ich funkcií po roku 1989**

Elena Lukáčová – Jana Pohaničová: Návraty k stredovekej orientálnej inšpirácií v architektúre synagóg na území juhozápadného Slovenska / Return to the medieval and Oriental Inspirations in Architecture of Synagogues in South-Western Territory of Slovakia

Matúš Dulla: Posledná synagóga: vznik a podoba synagógy neológov v Žiline od Petra Behrensa / The Last Synagogue: on the Origin and Form of the Neolog Synagogue in Žilina by Peter Behrens

Danica Šoltésová: Baumhornove stavby na Slovensku / Baumhorn's Buildings in Slovakia

Jana Pohaničová: O štýle synagógy v Michalovciach / On the Style of the Synagogue in Michalovce

Maroš Borský, spolupráca / in cooperation with / **Matúš Dulla: Katalóg zachovaných synagóg na Slovensku** / Catalogue of Extant Synagogues in Slovakia

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

ČASOPIS
PRE TEÓRIU
ARCHITEKTÚRY
a URBANIZMU

Journal of architectural and town-planning theory
ROČNÍK / *Volume XXXVIII, 2004*
ČÍSLO / *Number 3 – 4*

ÚVOD / *Editorial* 103

JANKA KRIVOŠOVÁ: SYNAGÓGY V EURÓPE A NA SLOVENSKU / *Synagogues in Europe and in Slovakia* 105

MAROŠ BORSKÝ: JEWISH COMMUNITIES AND THEIR URBAN CONTEXT: A CASE STUDY OF KOŠICE, PREŠOV AND BARDEJOV / *Židovské komunity a ich urbánny kontext: prípadová štúdia Košíc, Prešova a Bardejova* 115

JARA LALKOVÁ: SYNAGÓGY DEVÄŤKLENBOVÉHO TYPU V STUPAVE A BARDEJOVE: NAJSTARŠIE ZACHOVANÉ NA SLOVENSKU / *Nine-bay Synagogues in Stupava and Bardejov: the Oldest Preserved in Slovakia* 139

MONIKA A. MURZYN: CONSERVATION AND CHANGE OF FUNCTION OF SYNAGOGUES IN THE KAZIMIERZ DISTRICT IN CRACOW AFTER 1989 / *Pamiatková ochrana synagóg v krakovskej štvrti Kazimierz a zmena ich funkcií po roku 1989* 159

ELENA LUKÁČOVÁ – JANA POHANIČOVÁ: NÁVRATY K STREDOVEKEJ A ORIENTÁLNEJ INŠPIRÁCII V ARCHITEKTÚRE SYNAGÓG NA ÚZEMÍ JUHOZÁPADNÉHO SLOVENSKA / *Returns to the Medieval and Oriental Inspirations in Architecture of Synagogues in South-Western Territory of Slovakia* 175

MATÚŠ DULLA: POSLEDNÁ SYNAGÓGA: VZNIK A PODOBA SYNAGÓGY NEOLÓGOV V ŽILINE OD PETRA BEHRENSA / *The Last Synagogue: on the Origin and Form of the Neolog Synagogue in Žilina by Peter Behrens* 199

DANICA ŠOLTÉSOVÁ: BAUMHORNOVE STAVBY NA SLOVENSKU / *Baumhorn's Buildings in Slovakia* 217

JANA POHANIČOVÁ: O ŠTÝLE SYNAGÓGY V MICHALOVCIACH / *On the Style of the Synagogue in Michalovce* 227

MAROŠ BORSKÝ, spolupráca / *in cooperation with* / **MATÚŠ DULLA**: KATALÓG ZACHOVANÝCH SYNAGÓG NA SLOVENSKU / *Catalogue of Extant Synagogues in Slovakia* 233

ARCHITEKTÚRA & URBANIZMUS

ARCHITEKTURA & OBRAZNÍ UMĚNÍ

ÚVOD

Editorial

V tomto dvojčísle časopisu Architektúra & urbanizmus prinášame príspevky o architektúre synagóg na Slovensku spolu s katalógom zachovaných synagogálnych objektov. Štúdie vznikli v rámci projektu *Architektúra synagóg na Slovensku – vplyv lokality, topografia, systematizácia*, ktorý za podpory grantovej agentúry VEGA riešil na Fakulte architektúry Slovenskej technickej univerzity v Bratislave výskumný kolektív pod vedením prof. Matúša Dullu.

V roku 2001 inicioval Maroš Borský, kurátor Slovenského národného múzea – Múzea židovskej kultúry – spoluprácu s Inštitútom judaistiky Univerzity Komenského a Fakultou architektúry STU zameranú na dokumentačný projekt synagogálnej architektúry – *Synagoga Slovaca*. V priebehu troch rokov sa zdokumentovalo vyše sto objektov synagóg a židovských modlitební, ako aj iné stavby židovských komunálnych inštitúcií na Slovensku.

V spolupráci s Fakultou architektúry STU vznikol odborný seminár *Synagogálna architektúra ako produkt jej prostredia*. Stal sa prvým implementovaním predmetu zameraného na poznanie materiálnej kultúry židovskej menšiny do vyučovacieho procesu v rámci akademickej inštitúcie na Slovensku. Na jar 2005 sa pripravuje otvorenie *Centra slovenského židovského kultúrneho dedičstva*, ktoré bude špecializovaným pracoviskom zriadeným v spolupráci SNM – Múzea židovskej kultúry a Neziskového fondu židovského kultúrneho dedičstva – Menorah. K úlohám pracoviska bude patriť koordinovanie aktivít a odborná pomoc v oblasti židovského kultúrneho dedičstva a monitorovanie stavu slovenských židovských pamiatok. Súčasne sa koncipuje nový vzdelávací program o kultúrnom dedičstve, ktorý bude integrovaný do pedagogických aktivít múzea. Centrum bude archivovať bohatú projektovú fotodokumentáciu, historické fotografie a zamerania objektov pre potreby ďalšieho výskumu.

Na webovej doméne www.slovak-jewish-heritage.org vzniká databáza synagogálnych stavieb a ďalších objektov židovského kultúrneho dedičstva na Slovensku. V prvej etape sa pripravuje spustenie databázy synagóg, ale postupne sa doplní dokumentácia ďalších objektov, s predpokladom spracovať do roku 2010 rozsiahlu databázu židovských pamiatok na Slovensku.

Z dlhodobej perspektívy je cieľom týchto projektov vytvorenie globálnej stratégie ochrany slovenských židovských pamiatok ako cennej súčasti multikultúrneho dedičstva Slovenska a Európy.

Štúdie v tomto čísle vznikli za podpory grantovej agentúry SR pre vedu VEGA v rámci projektu číslo 1/9054/02. Celý dokumentačný projekt výskumu synagogálnej architektúry – *Synagoga Slovaca* sa uskutočňuje vďaka finančnej a materiálnej podpore týchto sponzorov: Memorial Foundation for Jewish Culture, Neziskový fond židovského kultúrneho dedičstva – Menorah, Ministerstvo kultúry SR, Ministerstvo školstva SR, Ústredný zväz židovských náboženských obcí v SR, Kultúrny spolok židovských občanov Slovenska, Rada na odškodnenie obetí holokaustu v SR, Nadácia Jana Husa, Nadácia EZRA, Cestovná kancelária SATUR, a. s., Cestovná kancelária Enjoy Slovakia, s. r. o.

Za spoluprácu ďalej ďakujeme: Viere Kamenickej, Egonovi Gálovi, Andrejovi Gregorovičovi, Pavlovi Mešťanovi, Radovanovi Strapkovi, Viere Farkašovej, Michaelovi Petrášovi, Kataríne Hlbovej, Ľubici Kostovičovej a Františkovi Alexandrovi.

Osobitné poďakovanie patrí Deutscher Akademischer Austauschdienst v Bonne, ktorého štipendium umožňuje doktorandské štúdium M. Borského na Hochschule für Jüdische Studien a Ruprecht-Karls-Universität v Heidelbergu.

Matúš Dulla, Maroš Borský

The double issue of the magazine Architecture & urbanism (Architektúra & urbanizmus) brings the contributions on architecture of synagogues in Slovakia as well as the catalogue of preserved objects of the synagogues. The contributions constitute part of the project Architecture of synagogues in Slovakia: Influence of location, topography, systematisation, which has been carried out by the collective of researchers of Faculty of Architecture of Slovak Technological University in Bratislava headed by Professor Matúš Dulla with the support of Grant Agency VEGA.

In the year 2001 Maroš Borský, the curator of Slovak National Museum – Museum of Jewish Culture, initiated cooperation with the Institute of Judaism of Comenius University and Faculty of Architecture of Slovak Technological University aimed on the project of documentation of architecture of synagogues – Synagoga Slovaca. During three years more than one hundred objects of synagogues and Jewish prayer halls has been documented, as well as other buildings of Jewish communal institutions in Slovakia.

The cooperation with Faculty of Architecture of Slovak Technological University led to ensuing of special seminar Architecture of synagogues as a product of their environment. It became the first implementation of the subject of material culture of Jewish minority to educational process in academic institutions in Slovakia. The opening of the Slovak Jewish Heritage Center will take place in the spring 2005. It will be specialised institution founded in cooperation with Slovak National Museum – Museum of Jewish Culture and Jewish Heritage Foundtion – Menorah. The tasks of its mission will include coordination of activities and special help in the field of Jewish cultural heritage as well as monitoring of the state of Jewish monuments in Slovakia. Presently a new educational program of cultural heritage is conceived. It will be integrated to pedagogical activities of the Museum. The Centre will archive a rich photographic documentation, historical photos and range of objects for purposes of further research.

Database of the synagogues and other objects of Jewish cultural heritage in Slovakia has been emerging on the website www.slovak-jewish-heritage.org. The first phase implies launching of the database of the synagogues and will be eventually supplemented by the documentation of other objects. The broad database of Jewish monuments in Slovakia is supposed to be completed until 2010. In long time run the aim of these projects is creation of global strategy of preservation of Jewish cultural monuments in Slovakia as valuable part of multicultural inheritance of Slovakia and Europe.

The contributions to the present issue appeared with the support of Grant Agency of Slovak Republic for Science VEGA as a part of the project n. 1/9054/02. The whole project of documentation of architecture of synagogues Synagoga Slovaca has been carried out due to the financial and material support of the following sponsors: Memorial Foundation for Jewish Culture, Jewish Heritage Foundation – Menorah, Ministry of Culture of the Slovak Republic, Ministry of Education of the Slovak Republic, Central Union of Jewish Religious Communities in Slovakia, Council for the Compensation of the Victims of the Holocaust, Jan Hus Education Foundation, Cultural Union of the Jewish Citizens of Slovakia, EZRA Foundation Tourist Agency SATUR, Tourist Agency Enjoy Slovakia.

We also thank for cooperation Viera Kamenická, Egon Gál, Andrej Gregorovič, Pavol Mešťan, Radovan Strapko, Viera Farkašová, Michael Petráš, Katarína Holbová, Ľubica Kostovičová and František Alexander.

Our special acknowledgement belongs to Deutscher Akademischer Austauschdienst in Bonn which granted doctoral stipend to M. Borský allowing him to study on Hochschule für Jüdische Studien and Ruprecht-Karls-Universität in Heidelberg.

Matúš Dulla, Maroš Borský

JANKA KRIVOŠOVÁ

SYNAGÓGY V EURÓPE A NA SLOVENSKU

Synagogues in Europe and in Slovakia

prof. Ing. arch. JANKA KRIVOŠOVÁ, PhD.
Ústav dejín a teórie architektúry
Fakulta architektúry, Slovenská technická univerzita
Námestie slobody 19, 812 45 Bratislava

During 6th century BC the Temple of Salomon in Jerusalem had been destroyed. Since then the term 'synagogue' has denoted a place of religious life of Jews. Synagogue and consistent maintaining of religion as well as strict observance of weddings between Jews enabled Jewish nation to endure through millennia in various societies during repeated persecutions. In Roman Empire Jewish religion was not accepted, so synagogues could be built in big cities only. The Temple in Jerusalem was regarded as their prototype. In Roman Empire synagogues had been decorated in antique manner.

During the reign of Constantine the Great Christianity began to be tolerated and synagogues had been regarded as religious buildings. When Christianity became official religion of Roman Empire, protectors of Jews had been considered as enemies of Christ and construction of synagogues had been reduced.

During Carolinian period there were exemptions for synagogues' construction. Feudal laws determined rights and confinements for Jewish communities. Without regulative circumscriptions Jews settled in the vicinity of synagogues. They had not assimilated with the majority of population. Hidden synagogues emerged in houses or courtyards.

Jews moved to the territory of Slovakia after departure of Tatars in the end of 13th century. It is known that they had been living in Bratislava and perhaps in Trnava and Nitra in 14th century.

During Gothic period architecture of synagogues had features of this style: the synagogues had been built with one or two naves and massive polygonal pillars with heads. However, ceilings were often made from wood.

Interior was dominated by niche where scrolled Torah (Hebrew Old Testament) was stored behind textile

curtain. Similarly, important element of interior was Almemor, the table on elevated podium in the middle of balustrade enclosure where Torah had been laid down for reading. During modern times these two places were more emphasized, also because most of synagogues were designed by Christian architects whose work was characterised by hierarchical division of sacral space. Jewish scribes contributed to that even more because they required emplacing Almemor farther from the niche where Torah was stored, not to imitate Christian pulpit near altar.

Mysticism of following centuries and influence of Christian environment led to growing importance of the niche for Torah. Its countenance in synagogues since 18th centuries has been reminding Christian altar more than before.

The temple on square ground-plan with four pillars supporting canopy above Almemor represents crystallized form of blind synagogues. The ground-plan is divided to nine square vaulted fields (Lvov, Vilnius, Lublin, on our territory Bardejov and Stupava). Such a ground-plan of synagogues was different in its interior from the ground-plan of Christian temples and therefore became its distinctive feature.

Location of the galleries for women is related to the arrangement of the interior of synagogues. The galleries are parts of side naves. The view outward is provided by the small windows (Praha – Alt-neu).

The next type of synagogues is characterised by one rectangular space with empores supported by pillars. Ground floor constitutes continuous space (Essen).

In such countries of Eastern Europe as Poland, Byelorussia and Lithuania, which were populated by Slavs, construction of wooden synagogues had been influenced by local folk environment (Gvozdec, Zabludow, Wolpa).

Enlightenment period in the end of 18th century and the following century brought more tolerate perception of Jewish population. New buildings of synagogues that began to be built after 1850 contributed to silhouettes of the cities their roofs, towers and domes. They emerged on significant streets and squares (for instance, the synagogue in Berlin destroyed on 9th of November 1938, synagogues in Florence and Sofia, but also in Malacky and Bratislava). They could be built in the vicinity of Christian churches (the neologic synagogue in Bratislava near the Cathedral of St. Martin). In the same time Jews tried to integrate with their environment to certain degree. The result of this process was an attempt to reform orthodox religion in accordance with modern ideas of 19th century.

Big synagogues in Germany, but also in the rest of Europe represented modified versions of protestant churches (Berlin, Cologne, Hannover, Munich, Stockholm, Paris, Warsaw, in Slovakia Liptovský Mikuláš). There already were Jewish architects during the second half of 19th century. They were born to Jewish families, but they often cooperated with Christian authors or employed them and also they often converted to Christianity. However, the authors of the significant synagogues in Western Europe during last decades of 19thh century had been Christian architects.

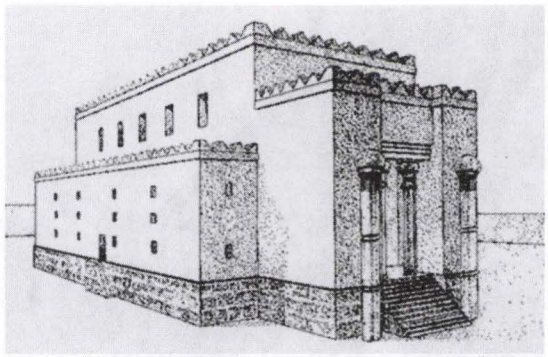
Synagogues have various sources of inspiration. Surprisingly, in the end of 18th century and in the first half of 19th century one of them was ancient Egypt. The reason was that up to this day Jews have been commemorating their exodus from Egypt by their festivals. During mentioned period architects accompanying Napoleon's army brought from Egypt drawings that contributed to emerging of Empire style and formed ideas about oriental countenance of the Temple of Salomon.

Opinions on architecture of synagogues had changed significantly already before middle of the century. The change was caused by discontent of believers, but also by romantic return to European Romanesque, Gothic and Renaissance styles as well as by better acquaintance with Orient. The second source of inspiration was Byzantine architecture. It was manifested by ground-plan in the form of Greek cross with cupola above cross intersection. Orient and oriental art styles in Spain had been inspiring above all for German authors. Theoretical attempts to reconstruct Salomon's Temple led distinguished architects Friedrich von Gärtner from Ingenheime and Gottfierd Semper from Dresden to recasting of inheritance of Western and Eastern architecture. Contiguity of Jewish and Islam architecture was perceived also by Jewish authors and inspired them. Otto Simonson worked in this way in Leipzig, while Ludwig von Forster, the architect of State Plan of City's Innovation, built in 1853 – 1858 in Vienna the synagogue that became the prototype of many synagogues, for instance, of the Feigler's synagogue in Bratislava on Zámocká street.

In the end of 19th century and in the beginning of 20th century Lipót Baumhorn developed all mentioned motives and created eclectic designs of synagogues in many Hungarian cities.

All these buildings and works of many other architects had block characteristics: shape of the body was

inspired by Hagias Sofia in Istanbul. Its message was appealing for Jewish community.
Between two World Wars the development of architectural ideas made a leap forward. Initiative was taken by international architects who favoured simple geometrical forms and clear function. During short period of time architecture abandoned all inheritance. Decorations and oriental ornaments were replaced by intensive effect of big forms and meditative atmosphere of interior. Such synagogues were created by Peter Behrens in Žilina (1928), Harry Rosenthal in Hamburg (1931) , Erich Mendelsohn in Tilsit (1925 – 1926), W. M. Dudok in Amsterdam (19) Fritz Landauer in Plauen (1928 – 1930) and Richard Neutra made draft of the synagogue for competition in Vienna-Hietzing (1924).
Second World War meant holocaust for Jews. Those who survived left Europe in big waves. Many synagogues were destroyed and maintenance of the most of preserved buildings became problematic because Jewish communities were small. Thus only few new structures emerged. We can mention Essen where in 1959 Christian architects Dieter Knoblauch and Heinz Heise built remarkable semi-spherical edifice on the place of destroyed Mendelsdohn's synagogue.
Architecture of synagogues has been developed in European countries from the most simple to magnificent architectural forms redounding to house of prayers. Dramatic history of synagogues always reflected social position of Jews – from acknowledgement and toleration to anti-Semitism and persecutions. Two thousand years of Jewish history since expelling from Israel consists of peaceful periods as well as of times of pogroms. Building of synagogues always meant harmonic cohabitation with majority of population. Works of architects contributed to architectural richness of cities and villages.
It testified for ambition of minority to redound to the appearance of environment which became home for Jews.

ŠALAMÚNOV CHRÁM V JERUZALEME. VIRTUÁLNA REKONŠTRUKCIA.

SOLOMON'S TEMPLE IN JERUSALEM. VIRTUAL RECONSTRUCTION.

Foto podľa Synagogen in Deutschland, 2000.

PRAHA, GOTICKÁ STARONOVÁ SYNAGÓGA.

PRAGUE, THE GOTIC OLD-NEW SYNAGOGUE.

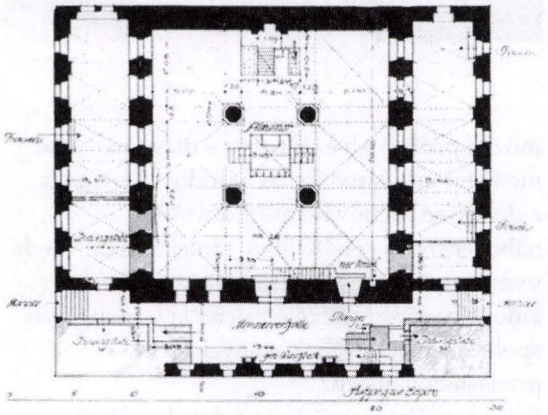
V 6. storočí pred naším letopočtom bol zničený Šalamúnov chrám v Jeruzaleme a odvtedy sa datuje pojem synagóga ako miesto náboženského života Židov. Potom, ako bol v sedemdesiatych rokoch nášho letopočtu zničený aj druhý, Herodesov chrám v Jeruzaleme, Židia sa rozpŕchli z Izraela do celej Európy – teda do celého vtedy známeho sveta a odvtedy je možné počítať ich existenciu v diaspóre – ako menšinu uprostred iných národov. Synagóga a dôsledné zachovávanie židovského náboženstva a sobáše iba v rámci národa – teda vymedzenie menšiny dokázalo zachovať židovský národ cez celé tisícročia v rozličných spoločenstvách a opakovaných prenasledovaniach.
Sprvu – v Rímskej ríši bolo židovské náboženstvo neuznané – synagógy mohli postaviť iba vo väčších mestách. I tak z antických čias sa vie iba o synagóge v Ostii, archeologických nálezoch v Stobi, v Turecku a Sýrii. Vzorom bol jeruzalemský chrám a vykopávky priniesli viaceré umelecké nálezy – (napríklad mozaiky na podlahe), teda boli vyzdobené. Ako bolo v časoch Ríma charakteristické – i výzdoba synagóg mala antický ráz.
Potom, ako sa za Konštantína Veľkého začalo nové náboženstvo – kresťanstvo tolerovať, aj synagógy sa počítali k náboženským budovám. Neskôr, keď sa kresťanstvo stalo štátnym náboženstvom, ochrancov Židov považovali za

LAŃCUT, POHĽAD DO INTERIÉRU NA ALMEMOR.

LAŃCUT, THE VIEW OF THE INTERIOR. THE ALMEMOR.

Foto podľa Krinsky, H., 1997.

ĽVOV, PÔDORYS SYNAGÓGY – MODELOVÁ SCHÉMA NA KONŠTRUKCIU PÔDORYSU.

LVIV, THE GROUND-PLAN OF THE SYNAGOGUE. THE MODEL SCHEME FOR CONSTRUCTION OF THE GROUND-PLAN.

nepriateľov Krista a výstavba synagóg sa obmedzila. Koniec staroveku znamenal určité uvoľnenia a ochranu synagóg (Codex Justinianus a i.). I pápež Gregor Veľký považoval synagógu za priestor podobný kresťanskému chrámu.
Po rozpade Rímskej ríše sa, pravdaže – i Židia – ako celá Európa ocitli v rozličných podmienkach: podľa nových zákonov, napríklad v Španielsku Židov prinútili pokrstiť sa, zároveň židovské náboženské obce sprísnili svoje učenie a začali odstraňovať zo synagóg figurálne motívy. Neskôr, v karolínskej dobe, boli udelené výnimky na stavbu synagóg, čo sa prejavilo aj vo finančnom prospechu mesta, aj v možnosti vyučovať hebrejsky i písmom – a to Židia využili v obchodovaní a požičiavaní peňazí, čo bolo kresťanom zakázané. Takéto privilégiá, spojené so židovskými osobnosťami a ich službami sa prenášali aj ďalej, privilégiá znova potvrdzovali, až kým sa v polovici stredoveku nevytvorili vlády, ktoré ustanovili zákony, platiace takmer v celej Európe. Feudalizmu, spoločenskému systému, založenému na hospodárení na pôde, chýbal významný článok – obchod, ale predovšetkým obchodovanie s peniazmi. Židia naplnili práve túto úlohu. Preto feudálne zákony jednak exaktne vymedzili práva – a aj obmedzenia existencie židovských spoločenstiev, ich obchodných a peňažných aktivít, ale určili aj podmienky na stavbu a udržiavanie synagóg. Služby bohatých Židov boli potrebné, preto od 12. storočia sú zdokumentované osídlenia Židov a podmienky, za ktorých sa synagógy mohli postaviť. I tak miestni biskupi či radní mesta často nepovolili usídlenie Židov. Ak sa smeli usadiť, dostali povolenie usadiť sa vo vymedzenej časti mesta. Neraz blízko hradieb mesta, či na okraji miest, alebo z druhej strany vodného toku, ale ak bolo potrebné oživiť obchod, smeli sa usídliť blízko centra obchodu v meste. Je známe, že i bez predpísaných obmedzení si vybudovali svoje malé sídlo v blízkosti synagógy a nerozptýlili sa medzi väčšinové obyvateľstvo – ľudská spolupatričnosť a vzájomná pomoc bola potrebná. Ak nebolo povolenie na stavbu synagógy, existovali priestory na modlitby – tajné synagógy v obytných domoch či vo dvoroch. Najmä časy vyháňania Židov, pogromy, ktoré z času na čas vypukli, znamenali zničenie aj architektúry synagóg.
Na územie Slovenska sa Židia prisťahovali pravdepodobne po odchode Tatárov koncom 13. storočia, pretože z písomných prameňov je doložená ich prítomnosť v 14. storočí **v Bratislave a možno aj v Trnave a v Nitre**.
Staviteľmi európskych synagóg boli zväčša bohatí mecenáši, podľa zachovaných mien boli to členovia židovských obcí – hoci neraz dostali miestne priezviská. Sú však doklady, že staviteľmi boli aj kresťanskí architekti, ktorí postavili kostoly, napríklad v Čechách.
Je pozoruhodné, že aj architektúra synagóg mala v časoch gotiky črty tohto slohu: hoci na malom pôdoryse, stavali jednoloďový alebo dvojloďový

vysoký priestor, podopretý masívnymi stĺpmi polygonálneho pôdorysu s hlavicami, ktoré vytvorili kamenári, čo stavali kostoly, zaklenuté štvordielnymi, teda najčastejšie krížovými klenbami (iba v Prahe je päťdielna a v Odenburgu šesťdielna), neraz majú však drevené stropy. V exteriéri gotických synagóg sa objavili podporné piliere, vysoko pod strechou malé okná.

Interiéru dominuje nika, v ktorej za textilnou, drahocenne vyšívanou oponou, je uložená zvinutá tóra – po hebrejsky písaný Starý zákon. Podobne významným prvkom interiéru synagógy je almemor, stôl na vyvýšenom pódiu niekedy uprostred balustrádovej ohrádky alebo pod baldachýnom, kde sa tóra položila, aby bolo možné z nej čítať. Baldachýn býval neraz z dreva alebo kovu a niekedy aj murovaný.

Výzdoba celého interiéru synagóg sa obmedzila iba na ornamentálne a rastlinné motívy.

V novoveku s príchodom renesančného myslenia sa tieto dve významné miesta v synagóge ešte zdôraznili i preto, že väčšinu synagóg, a väčšinou mali pravouhlý pôdorys, projektovali kresťanskí architekti, ktorým bolo vlastné hierarchické rozdelenie priestorov sakrálneho priestoru.

K tomu prispeli i židovskí zákonníci – znalci židovského zákona, ktorí jasne sformulovali niektoré princípy: aby almemor stál ďaleko od niky pre tóru, uprostred synagógy, aby nebol podľa kresťanov – kazateľnica pri oltári. Našli aj spôsob, ako to vymerať. Predovšetkým vo východnej Európe – v Poľsku, na Ukrajine, v Bielorusku, v Litve, v Čechách, na Slovensku je almemor stredom synagóg.

Na západe, v Taliansku a južnom Francúzsku išli v oddelení až tak ďaleko, že almemor je postavený pri stene a posvätná nika je v stene oproti. A keďže synagógy boli malé – i od steny bolo čítajúceho dobre počuť.

Mysticizmus neskorších storočí, rozvíjajúca sa kabala, ale i vplyv kresťanského prostredia viedol k tomu, že nika pre tóru bola čoraz významnejším prvkom výzdoby a svojim výrazom v synagógach z 18. storočia pripomína v nejednom prípade kresťanský oltár. V krajinách habsburskej monarchie po Jozefovom Tolerančnom patente, ktorý dovolil postaviť už murované svätyne, sa tieto črty dajú nájsť. Okrem toho zvitkov tóry – kníh Starého zákona je veľa a – podľa vyhotovenia zaberajú aj dosť veľký objem. Nika v istom zmysle predstavuje starozákonnú truhlu zmluvy – i preto jej výtvarné vyjadrenie získalo na význame.

BUDAPEŠŤ, SYNAGÓGA ALT-OFEN, KLASICIZMUS V SYNAGOGÁLNEJ TVORBE.

BUDAPEST, THE SYNAGOGUE ALT-OFEN, CLASSICISM IN CREATION OF SYNAGOGUES.

Foto podľa Krinsky, H., 1997.

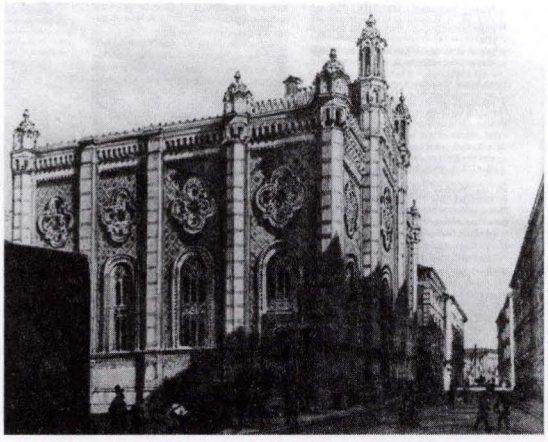

VOLPA, BIELORUSKO, SYNAGÓGA Z DREVA.

VOLPA, BYELORUSSIA, THE WOODEN SYNAGOGUE.

Foto podľa Krinsky, H., 1997.

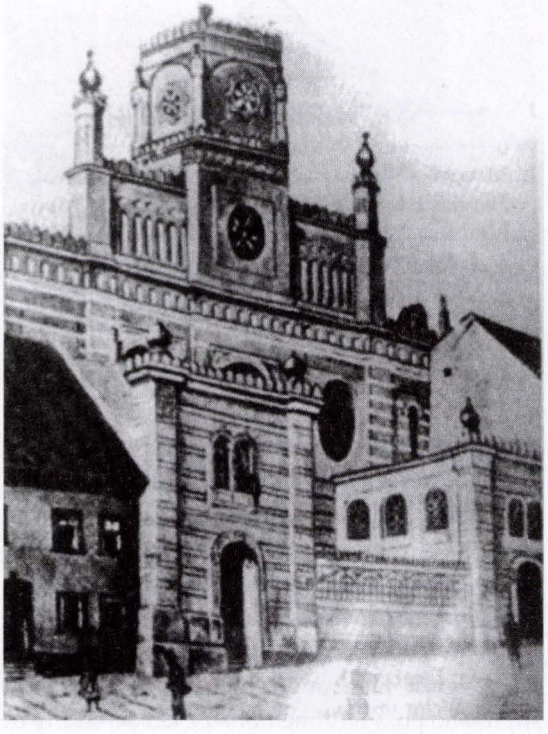
Za dokonalú fázu vývoja murovaných synagóg môžeme považovať pôdorys, ktorým je presný, alebo takmer presný štvorec, uprostred ktorého sa dvíha štvorica stĺpov, ktorá nesie baldachýn nad almemorom a celý pôdorys delí na deväť štvorcových, klenbových polí – teda okolo stredného poľa na almemor sú z každej strany tri polia, spolu osem, čo sa na fasádach prejavilo trojdelením, s oknom v každom poli na každej strane – teda spolu dvanásť okien. Všetky tieto čísla mali význam pre židovskú mystickú symboliku **(Ľvov, Vilnius, Lublin, u nás Bardejov, Supava)**. Klenby použili často krížové. Tento tvar sa staval predovšetkým vo východnej Európe, aby synagógy nepripomínali kresťanské chrámy východného rítu, ktoré boli charakteristické svojimi kupolami. Kupola sa však niekde zdvihla nad štyrmi stĺpmi, nad almemorom, aby vytvorila laternu, cez ktorú do synagógy prúdilo svetlo. Niekedy v kupole boli zavesené lampy. Toto svetlo zhora prinášalo do priestoru synagógy mystickú atmosféru.

VIEDEŇ, SYNAGÓGA NA ULICI TEMPELGASSE (L. VON FÖRSTER) – INŠPIRÁCIA PRE MNOHÉ PROJEKTY.

VIENNA, THE SYNAGOGUE ON TEMPELGASSE (L. V. FORSTER) WHICH INSPIRED MANY PROJECTS.

Foto podľa Krinsky, H.,1997.

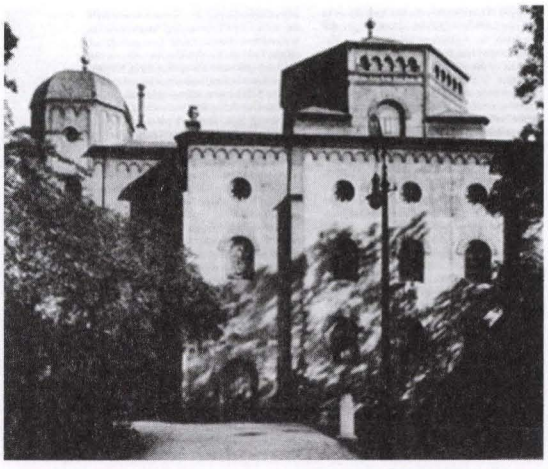
BRATISLAVA, ORTODOXNÁ SYNAGÓGA, ZÁMOCKÁ ULICA, ODRAZ VIEDENSKEJ TVORBY L. VON FÖRSTERA.

BRATISLAVA, THE ORTHODOX SYNAGOGUE ON ZÁMOCKÁ UL. REFLECTION OF THE WORK OF L. VON FÖRSTER FROM VIENNA.

Foto podľa Krinsky, H., 1997.

Takýto pôdorys synagóg sa zreteľne odlišoval od pôdorysu kresťanského chrámu, v interiéri bol na prvý pohľad odlišný – a zrejme práve táto rozdielnosť sa stala identifikačným znakom židovských synagóg.
S usporiadaním interiéru synagógy súvisí aj umiestnenie chórov pre ženy. Chóry vypĺňajú akoby bočné lode a navonok sa v exteriéri premietajú malými okienkami **(Praha – Alt-neu)**, ktorými sa zreteľne odlišujú od okien mužskej, centrálnej sály. Tu môžeme nájsť istú príbuznosť s protestantskými kostolmi. Prvou synagógou, v ktorej sú takto umiestnené empory, je z roku 1639 v Amsterdame. Vznikla z nevyhnutnosti: premenou – prestavbou poschodovej budovy na synagógu, ku ktorej nebolo možné nič pristavať. Je zároveň aj akýmsi reprezentantom typu synagógy so ženskými chórmi v bočných lodiach, ktoré podopierajú piliere až po strop.
Druhý typ synagógy tvorí jeden pravouhlý priestor, do ktorého sú vstavané empory, podopreté piliermi a prízemie je súvislým priestorom (**Essen**).
Pozoruhodný variant tvoria drevené synagógy východnej Európy na území slovanského obyvateľstva v Poľsku, Bielorusku a v Litve, na ktorých možno dobre spoznať výrazné vplyvy domáceho ľudového prostredia, ktoré však – väčšinou – zničila druhá svetová vojna. Ich poetickosť a jednoduchú krásu – a zároveň umelecké majstrovstvo tesárov, ktorí zhotovili konštrukcie, drevené klenby až po ornamentálnu, tesársku výzdobu si môžeme uvedomiť iba na kresbách a fotografiách (**Gvozdec, Zabludow, Wolpa**).
Osvietenský záver 18. storočia a nasledujúce 19. storočie prinieslo tolerantnejší, chápajúcejší pohľad na židovské menšinové obyvateľstvo, čo znamenalo aj stavbu obrovského množstva synagóg po celej Európe. To sa prejavilo i v zákonodarstve. Mnohé mestá sa otvorili pre židovské obyvateľstvo, ktoré sa z predmestí usadilo vnútri miest, a až do prvej svetovej vojny postupne narastal podiel židovského obyvateľstva v mestskej skladbe. Pred vojnou napríklad vo Varšave žilo až 40 % obyvateľstva židovskej národnosti. Nové stavby synagóg, ktoré začali stavať po roku 1850, sa strechami, vežami a kupolami začali zapisovať do siluety miest. Už ich nemuseli skrývať v dvorových traktoch, stavali sa na významných uliciach a na námestiach (**Berlín zbúraná 9. novembra 1938, Florencia, Sofia, ale i Malacky, Bratislava**).
Neraz našli pre ne miesto v bezprostrednej blízkosti kresťanských kostolov – sú príklady, keď na jednom námestí ekumenicky spolu stál rímskokatolícky, evanjelický kostol a synagóga (**Bratislava – neologická synagóga pri Dóme svätého Martina**).
Po roku 1850 – v súvislosti s rastom počtu obyvateľstva sa postavili veľké priestory. Motivácia k nim mala viacero argumentov: nielen preplnenosť malých synagóg, ale i strach z príťažlivosti kresťanstva pre mladých, ktorí

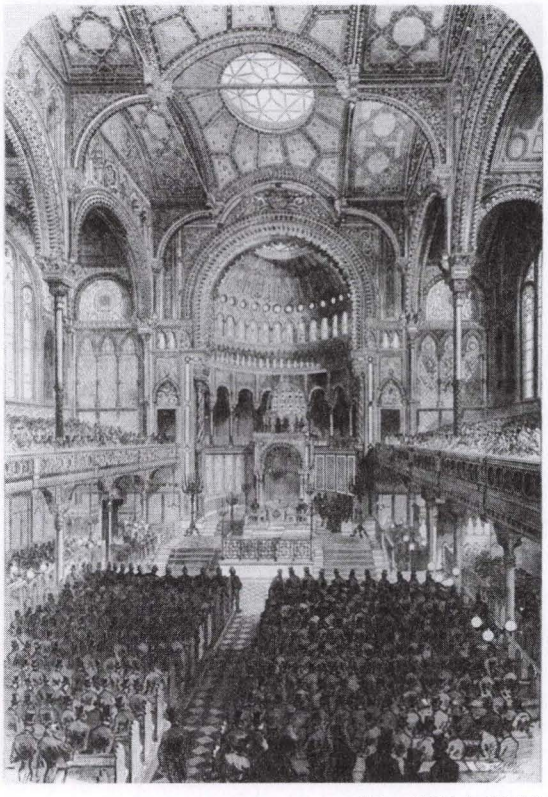
konvertovali, výstavbou reprezentačných budov chceli tiež vyjadriť vďaku mestám, ktoré ich prijali. Už vtedy si však niektorí Židia uvedomovali, že viac modlitieb a viery nezískali, že mládež má iba povrchné náboženské vzdelanie. V 20. storočí sa však výstavnosť veľkých synagóg stala nebezpečným argumentom: poukazovala na materializmus a bohatstvo Židov a stala sa terčom antisemitizmu a neskôr prenasledovania.
Po roku 1800 sa Židia usilovali o určitú integráciu s prostredím. Výsledkom bola snaha o reformovanie ortodoxného náboženského života z pohľadu moderného 19. storočia.
Veľké synagógy, projektované pre veľké sviatky, predovšetkým v Nemecku, ale i v ostatnej Európe boli istou modifikáciou protestantských kostolov (**Berlín – Ulica Oranienburger, Kolín, Glockengase, Hannover, Mníchov, Štokholm, Paríž – Rue de le Victoire, Varšava – Ulica Tlomazka, u nás Liptovský Mikuláš**) mali podobnú priestorovú skladbu, podobne pokojnú, vážnu atmosféru, iba kresťanské rodiny sedeli spolu a židovské boli rozdelené.
Podobne ako v protestantizme sa dôraz presunul z liturgie na kázeň, aj moderné židovské náboženstvo odstránilo masívne stavby almemoru, takže priestor bol priehľadný a príťažlivý najmä pre mladých, integrovaných Židov. Ba synagógy rozšírili o predsieň a šatňu pre ženy, niekde i o priestory pre rabína a kantora, aj čakáreň pre nevesty a spoločenskú miestnosť.
V pôdoryse sa objavila aj kresťanská apsida, ktorá mala v synagóge úlohu posvätného miesta – niky na tóru (**Hamburg, Poolstrasse, Frankfurt, Borneplatz – zbúrané**).
V druhej polovici 19. storočia boli architektami už aj židovskí autori – ktorí mali dovolené stavať. Hoci pochádzali zo židovských rodín, neraz zamestnávali alebo spolupracovali s kresťanskými autormi – i v súvislosti s prísnymi predpismi o zachovávaní soboty, veľmi často však konvertovali na kresťanstvo. Francúzsko bolo prvou krajinou, ktorá poskytla Židom štúdium architektúry, aby mohli postaviť synagógy. I Anglicko dovolilo v polovici storočia židovským architektom stavať synagógy v Londýne a okolí, inde však projektovali kresťania. V Nemecku v tom čase bolo iba pár židovských architektov – k niektorým profesiám totiž nemali prístup. Podobná situácia bola i v habsburskej monarchii a v Rusku. Až na konci

SEMPER: NEORENESANČNÁ SYNAGÓGA V DRÁŽĎANOCH OD KRESŤNASKÉHO ARCHITEKTA.

SEMPER: THE NEO-RENAISSANCE SYNAGOGUE IN DRESDEN BUILT BY CHRISTIAN ARCHITECT.

Foto podľa Krinsky, H., 1997.

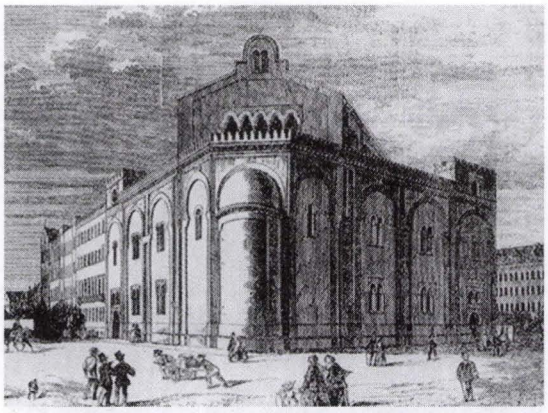

BERLÍN, SYNAGÓGA NA ULICI ORANIENBURG, INTERIÉR – INŠPIRÁCIA Z PROTESTANTSKEJ SAKRÁLNEJ TVORBY.

BERLIN, THE SYNAGOGUE ON ORANIENBURG STREET, THE INTERIOR INSPIRED BY PROTESTANT SACRAL STRUCTURES.

Foto podľa Krinsky, H.,1997.

storočia sa ich možnosti zväčšili a mnohí študovali v Paríži na École des Beaux-Artes. A tak tí nemnohí architekti sa stali autormi mnohých synagóg, pretože židovské obce sa s dôverou obracali práve na nich.
V 20. storočí sa významné projekty realizovali až ako výsledok súťaže, kde vyhrávali najlepšie riešenia – pretože do komisií spoločensky rozhľadení investori pozývali odborníkov bez ohľadu na konfesiu.

LIPSKO (LEIPZIG), SYNAGÓGA NA GOTTSCHEDSTRASSE, NÁROŽIE S NIKOU NA TÓRU.

LEIPZIG, THE SYNAGOGUE ON GOTTSCHEDSTRASSE, THE QUOIN WITH NICHE FOR TORAH.

Foto podľa Synagogen in Deutschland, 2000.

BRATISLAVA, RYBNÉ NÁMESTIE – SYNAGÓGA NEOLÓGOV PRI DÓME SVÄTÉHO MARTINA. ŽIDOVSKÝ CHRÁM V BLÍZKOSTI KATOLÍCKEHO KOSTOLA.

BRATISLAVA, RYBNÉ NÁMESTIE, THE SYNAGOGUE OF NEOLOGISTS NEAR THE CATHEDRAL. JEWISH TEMPLE IN THE VICINITY OF CATHOLIC CHURCH.

Foto E. Lazišťan.

Autormi pozoruhodných synagóg v západnej Európe v posledných desaťročiach sú však väčšinou kresťanskí architekti, pretože sakrálnemu priestoru rozumie a cíti ho každý veriaci – bez ohľadu na konfesiu. Vyjadriť sakrálny priestor prostriedkami súčasnosti patrí k veľkým výzvam nielen pre židovských architektov.

Ak by sme chceli charakterizovať ešte slohovú príslušnosť architektúry synagóg, potom sa objaví ich mnohorakosť. Malé, vidiecke synagógy spred 19. storočia v celej Európe mali jednoduchý, priam neozdobný, civilný výraz najmä preto, že nemali ani prezrádzať svoju identitu. Umeleckú ambíciu nájdeme až pri synagógach 19. a 20. storočia, keď celá Európa tvorila v klasicizme a romantických návratoch do histórie.

Staršie návrhy kresťanských tvorcov v mnohom prezrádzajú spoločenskú klímu, mieru tolerancie k židovskej menšine. Dobrým príkladom je dar bavorského kráľa – hlavice palmových listov z bieleho mramoru pre mníchovskú synagógu, ktorú projektoval štátny architekt **J. B. Métivier**. Rovnako i **Leo von Klenze** sa nazdával, že klasicizmus, preformovaný egyptským dedičstvom vytvorí hebrejskú výtvarnú kultúru, pripomenie Herodesov chrám v Jeruzaleme. Príklady nájdeme v celej Európe – **Varšava, Moskva,** u nás najkrajší príklad je **Liptovský Mikuláš**.

Storočie, v ktorom si národy hľadali svoju identitu, prinieslo sebauvedomenie aj Židom – menšine, ktorá postupne dostala svoje práva, a vystúpila z tieňa, a ktorá začala hľadať priliehavú formu svojho náboženstva v synagóge. Synagóga sa stala výrazom novej pozície národa medzi mnohými rozličnými národmi Európy. Preto ju vyznačili tabuľami Desatora a Dávidovými hviezdami. Zároveň sa obyvateľstvo menšiny vo všetkom prispôsobilo životnému štýlu prostredia, v ktorom sa nachádzalo. V technike stavby sa toto prispôsobenie prejavilo rovnako: pri stavbách pre kultúru či dopravu, i sakrálne stavby využili nové materiály a technické objavy – stavby v kombinácii železa a skla – tenké liatinové stĺpy podopierali priehľadné kupoly.

Synagógy používajú viacero výtvarných zdrojov, z ktorých pramení ich výraz. Prekvapujúcim inšpirátorom je staroveký Egypt, ktorého prvky sa využívali predovšetkým koncom 18. storočia a v prvej polovici 19. storočia – keďže si Židia dodnes sviatkami pripomínajú odchod z egyptského otroctva. V tomto čase akiste kresby, ktoré z Egypta priniesli Napoleónovi architekti a maliari prispeli nielen k sformovaniu empíru ako slohu, ale i predstavám o orientálnom výraze Šalamúnovho chrámu a následne i o forme synagóg.

Ešte pred prvou polovicou storočia sa výrazne zmenil názor na výtvarnú reč synagóg, podporenú i nespokojnosťou židovských

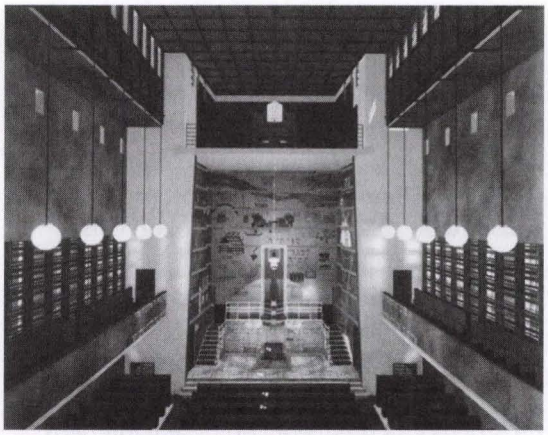

Foto podľa Synagogen in Deutschland, 2000.

MODERNA V TVORBE SYNAGÓG: PALUEN (PLAVNO), SYNAGÓGA NA SENEFELDER STRASSE, INTERIÉR, POHĽAD NA ÁRON HAKODEŠ.

MODERNITY IN CREATION OF SYNAGOGUES: PALUEN (PLAVNO), THE INTERIOR OF THE SYNAGOGUE ON SENEFELDER STRASSE, THE VIEW OF ARON HAKODESH.

veriacich, i doba priniesla romantický návrat k európskemu románskemu slohu, gotike, renesancii, a aj dôkladné poznanie orientu. A tak sa nová tvorba orientovala na mixáž románskeho slohu s dedičstvom z Byzancie a islamskou architektúrou. Oblúk, mäkké svetlo pastelovo sfarbených vitrážových okien a plochy, pokryté ornamentmi sa stali synonymom židovskej viery a zbožnosti. A hoci románsky sloh maximálne vyhovoval a približoval sa tesne ku gotike, čisté gotické formy sa objavili iba zriedkavo (napr. **v Českých Budějoviciach**) – jej symbolika odpovedala katolíckemu cíteniu. Dôstojnosť celého sakrálneho objektu sa však získala klasicistickým odkazom – stĺpové priečelie s tympanónom, Pritom stále bolo citeľné úsilie zžiť sa s domácim prostredím, prispieť svojou architektúrou okolitej kultúre. Aj židovskí architekti tvorili teda v neorománskom slohu, ktorý znamenal i vyjadrenie patriotizmu. Druhým prameňom inšpirácie bola byzantská architektúra, ktorá sa prejavila pôdorysom gréckeho kríža s kupolou nad krížením – teda nad almemorom, takže čítajúci tóru bol doslova v strede spoločenstva a so svätostánkom – miestom na uloženie tóry na východnej strane. Orient – i jeho umelecká prítomnosť v Španielsku (**Toledo, päťloďová synagóga Santa María la Blanca**) – jemná architektúra Alhambry pôsobili inšpiratívne predovšetkým v Nemecku, i teoretické pokusy o rekonštrukciu Šalamúnovho chrámu v Jeruzaleme viedli významných nemeckých architektov – **Friedricha von Gärtnera v Ingenheime a Gottfierda Sempera v Drážďanoch** (zbúraná 9. novembra 1938) k pretaveniu dedičstva západnej a východnej architektúry, ktoré sa prejavilo projektmi synagóg. K nim patrí i **Ernst Zwirner**, znalec gotiky a hlavný architekt obnovy Kolínskeho dómu, ktorý pri projekte **Kolínskej synagógy** (zbúraná 9. novembra 1938) predsa len priniesol do islamskej architektúry prvky gotiky. Spoločné črty románskej a islamskej architektúry nájdeme aj na diele trojice architektov: dvoch kresťanských – **Mariano Falcini. Vincente Micheli** a židovského **Marca Trevesa**, na synagóge vo Florencii, ktorej románska horizontalita sa mieša s islamským tvaroslovím, a ktorá sa stala vzorom pre naše Malacky. Súvislosť architektúry židovskej a islamskej vnímali a takto tvorili nielen kresťanskí, ale aj židovskí architekti – **Otto Simonson v Lipsku** (zbúraná 9. novembra 1938), a **vo Viedni** architekt Štátneho plánu obnovy mesta **Ludwig von Förster** postavil v roku 1853 – 1858 synagógu – predobraz **bratislavskej Feiglerovej na Zámockej ulici**, ba v habsburskej monarchii sa stala vzorom aj pre viaceré ďalšie – v Budapešti či Bukurešti. **Na Slovensku aj pre Senicu, Vrbové.** Na konci 19. a začiatku 20. storočia **Leopold Baumhorn** rozvinul všetky spomenuté motívy do eklekticky bohatých projektov synagóg, ktoré postavil vo viacerých mestách Uhorska. Všetkým dominuje masívna kupola, dvíhajúca sa uprostred zrastlice hmôt na centrálnom pôdoryse, ktorá sa vždy prejavuje v siluete mesta – **Segedín, Solnok, Šalgotarián, Subotica a na Slovensku Nitra či Lučenec.**

Všetky tieto stavby, ale i diela viacerých ďalších architektov, mali istý blokový výraz, akoby inšpiráciou pre tvor hmoty bola Hagia Sofia v Istanbule, akoby práve jej posolstvo oslovovalo židovskú societu, vyjadrovalo jej ducha.

Počas prvej svetovej vojny nastalo prenasledovanie Židov, niektoré synagógy boli zničené, z niektorých urobili vojenské objekty, v Rusku začali ťažké časy pre Židov, ktorí začali opúšťať svoje domovy – tam však ateizmus zlikvidoval i pravoslávne chrámy, hlavne zákony z roku 1921 boli zničujúce.

Medzivojnové architektonické myslenie však urobilo veľký skok – k slovu prišli internacionálni architekti jednoduchých geometrických foriem a jasnej funkcie, architektúra sa v priebehu krátkeho času vzdala všetkého dedičstva, všetkých komplikovaných ozdôb a orientálnych ornamentov v prospech intenzívneho účinku veľkých tvarov a meditatívnej atmosféry

interiéru. Takéto synagógy vytvorili architekti ako **Peter Behrens pre Žilinu (1928), Harry Rosenthal pre Hamburg (1931), Erich Mendelsohn pre Tilsit (1925 – 1926),** súťažný návrh **Richarda Neutru pre Viedeň-Hietzing (1924) či Willem Marinus Dudok pre Amsterdam (1927 – 1928)** a napokon i **Fritz Landauer pre Plauen (1928 – 1930)** (zbúraná 9. novembra 1938). Autori moderny i pri tvorbe synagóg iba málo prostriedkami dosahovali sakrálny výraz – pomocou plochy steny a okna a rovnaké prostriedky sa premietli i do riešení interiéru. Druhá svetová vojna znamená pre Židov holokaust. Tí, ktorí sa zachránili, vo veľkom počte opustili Európu. Mnohé synagógy boli zničené, väčšina zachovaných má problémy s udržiavaním – židovské obce majú malý počet členov. Preto vzniklo iba pár novostavieb – možno spomenúť výnimočný **Essen**, kde na mieste zbúranej Mendelsdohnovej synagógy v roku 1959 postavili pozoruhodný polguľovitý priestor, ktorého autorom sú kresťanskí architekti **Dieter Knoblauch a Heinz Heise**, víťazi medzikonfesionálnej súťaže. Pozoruhodnú modernú synagógu postavili v Belfaste (1964) podľa projektu židovského architekta **Eugena Rosenberga** pochádzajúceho zo Slovenska. V poslednom období sa začal častejšie využívať polygonálny pôdorys, ktorý dáva mnohé výtvarné možnosti. Jedným z presvedčivých príkladov je **v Londýne** synagóga, kde sa združili viaceré židovské obce – od liberálnych až po ortodoxné postaviť centrum **Finchley United**. V rokoch 1965 – 1967 na symbolickom šesťuholníku – židovskej hviezde postavila židovské centrum firma **Downton & Hurst**. Ako sa ukazuje, hľadanie moderného výrazu sakrálneho priestoru je vážnou úlohou nielen pre kresťanských architektov.

Pohnutá história synagóg, ktoré v jednotlivých krajinách Európy prekonali pozoruhodný vývoj od najjednoduchších, so vzhľadom obytného domu, v určitých etapách v utajení na zadnom dvore, až po veľkolepé realizácie, ktoré mali ambíciu prispieť svojím vyjadrením domu modlitby je vždy zrkadlom spoločenského postavenia – uznania a rešpektu, tolerancie až po antisemitizmus, súvisiaci s prenasledovaním židovskej menšiny. História dvoch tisícročí života Židov po vyhnaní z Izraela je históriou striedania pokojných čias s obdobiami pogromov. Stavba synagóg vždy znamenala priaznivé obdobie, harmonické spolužitie s väčšinovým obyvateľstvom. Architektonická tvorba kresťanských i židovských autorov chcela prispieť k architektonickému bohatstvu miest, mestečiek i dedín a svedčí o ambícii menšiny prispieť k výstavnosti prostredia, ktoré sa Židom stalo domovom.

LITERATÚRA

BARKÁNY, Eugen: Židovské pamiatky na Slovensku. 1963, Archív Pamiatkového úradu v Bratislave.

DOMKE, P.: Synagogen in Berlin. Berlin, Kai Homilius Verlag 1999.

Kolektiv: Synagogen in Deutschland, Eine virtuele Rekonstruktion. Katalóg k výstave, Bonn júl 2000.

Kolektív – redakcia: Rómer, G.: Alte Synagoge Binswangen, Eine Gedenkschrift, Landkreis Dillingen / Donau, 1996.

KRINSKY, Carol Herselle: Europas Synagogen. Stuttgart, 1988.

MEŠŤAN, Pavol – KRIVOŠOVÁ Jana – KISSOVÁ, Darina: Synagógy na Slovensku. SNM – Múzeum židovskej kultúry, Bratislava, Edícia Judaica Slovaca 2002.

SZÖNYI, Andrej: Tak rástla Bratislava. Bratislava, SFVU 1967.

Príspevok vznikol na FA STU v Bratislave v rámci projektu Synagoga Slovaca 1/9054/02 podporovaného agentúrou VEGA.

MAROŠ BORSKÝ

JEWISH COMMUNITIES AND THEIR URBAN CONTEXT: A CASE STUDY OF KOŠICE, PREŠOV AND BARDEJOV

Židovské komunity a ich urbánny kontext: prípadová štúdia Košíc, Prešova a Bardejova

MAROŠ BORSKÝ
SNM – Múzeum židovskej kultúry
Vajanského nábrežie 2, P. O. Box 13, 810 06 Bratislava 16

Ústav dejín a teórie architektúry
Fakulta architektúry, Slovenská technická univerzita
Námestie slobody 19, 812 45 Bratislava

V predkladanej štúdii sa zaoberám synagogálnou architektúrou Košíc, Prešova a Bardejova. Vybral som si tieto tri východoslovenské mestá, pretože v rámci zachovaného fondu nehnuteľných pamiatok židovskej kultúry na Slovensku predstavujú najpozoruhodnejšie a ucelene zachované celky medzinárodného významu. Všetky tri mestá sú chránené mestské pamiatkové rezervácie s väčším počtom židovských pamiatok, ktoré sa zachovali v pôvodnom architektonickom kontexte historickej zástavby. Bardejov je zapísaný a Košice sú nominované na zápis do Zoznamu svetového kultúrneho dedičstva UNESCO.

Každá z týchto židovských komunít mala rozdielnu religióznu a kultúrnu atmosféru, ktorá bola odrazom odlišného vnútrokomunálneho politického vývinu. Iba podrobnou analýzou vnútornej situácie možeme pôchopiť ich stavebný program, ktorý zahŕňal výstavbu synagogálnych objektov a iných komunálnych inštitúcií. Napriek relatívnej geografickej blízkosti Košíc, Prešova a Bardejova každá z komunít predstavuje unikátnu situáciu, ktorá nedovoľuje generalizovať mechanizmy politického a kultúrneho vývinu a s ním súvisiaceho stavebného programu.

Podrobne skúmam proces vzniku židovských komunít po otvorení kráľovských miest židovskému osídleniu,

keď židovskí imigranti mohli postupne preniknúť cez bariéru diskriminačnej protižidovskej legislatívy a xenofóbnych nálad meštianstva. S podobnými ťažkosťami sa stretli aj iné nekatolícke emancipujúce sa náboženské menšiny, ktoré iba v priebehu 19. storočia smeli postaviť svoje sakrálne objekty v týchto mestách. V Košiciach Židia a ostatní nekatolíci stavali na nových stavebených parcelách, ktoré vznikli po zrušení prebytočného fortifikačného systému, ktorý ohraničoval stredoveké a ranomoderné mestá.

Židovské komunity pre svoju existenciu potrebovali rôzne komunálne inštitúcie, ktoré sa s výnimkou cintorínov väčšinou nachádzali v bezprostrednom okolí synagógy. Patrili sem budovy pre rôzne typy školských zariadení, rituálne kúpele, rituálne bitúnky, rabináty a obydlia pre obecných zamestnancov.

Ďalším významným javom, ktorý bol typický pre židovský komunálny život, boli rôzne názorové náboženské a politické prúdy, ktoré často vyústili do rozdelenia židovských komunít a založenia niekoľkých kongregácií v jednom meste. V bývalom Uhorsku štát uznal tri rôzne typy židovských komunít: ortodoxné, neologické (tzv. kongresové) a status quo ante (nezávislé komunity, ktoré sa nehlásili ani k ortodoxom, ani k neológom). V Bardejove, Prešove aj v Košiciach bola typická prítomnosť aj chasidského židovstva, ktoré v Košiciach a Prešove zriadilo vlastné modlitebne v rámci ortodoxnej obce, zatiaľ čo v Bardejove získalo kontrolu nad celou židovskou komunitou. Jednotlivé kongregácie sa líšili v náboženských pohľadoch, stupni akulturácie, ako aj v rôznej liturgii a názoroch na vhodnú podobu ich modlitebne. Architektúra synagóg odzrkadlovaľa tieto rozdiely: reformistická kongregácia prosperujúcich prešovských obchodníkov si postavila odlišný objekt ako prísne tradiční, kultúrne a spoločensky sa izolujúci chasidi v Košiciach.

Pre svoju prácu som zvolil komparatívny prístup, ktorý sleduje paralelne židovskú komunálnu históriu týchto troch miest spolu s architektonickou históriou ich synagóg. Študujem ich v kontexte urbánneho vývinu, ktoré sprevádzali radikálne sociálne zmeny v mestskom organizme v 19. a 20. storočí.

Košice predstavujú unikátnu situáciu s vynikajúco zachovaným súborom židovských sakrálnych stavieb, ktoré sa okrem synagógy status quo (zbúraná po druhej svetovej vojne) všetky uchovali. Slúžia ako svedectvo bohatého židovského života v Košiciach, kde fungovali štyri rôzne kongregácie (neologická, status quo, ortodoxná a chasidská), každá s vlastnou synagógou. Spolu s farskými kostolmi troch emancipovaných nekatolíckych cirkví (evanjelici, kalvíni, gréckokatolíci), všetky boli postavené v predmestskej zóne, ktorá postupne obstavala historické opevnené mesto ako súčasť urbánneho vývinu v 19. storočí.

Evanjelici boli typickou protestantskou skupinou v Európe, kalvinistická reformácia sa dostala iba do niektorých krajín, zatiaľ čo gréckokatolícke náboženstvo bolo autentickým fenoménom na severovýchodnom Slovensku, v Poľsku a na Ukrajine. Tieto tri konfesie sa stretli v Košiciach. K tomu bolo Uhorsko jedinou krajinou kontinentálnej Európy, ktorá legislatívne uznala niekoľko smerov v rámci judaizmu, preto mali niektoré mestá dve rôzne židovské komunity. Bolo to však iba v Košiciach, keď sa v mestskom centre tejto veľkosti vytvorili štyri rôzne židovské kongregácie, ktoré reprezentovali celé religiózne ideologické spektrum judaizmu a vystavali si vlastné synagogálne objekty. Spolu s gotickou katedrálou, mendikantskými kostolmi, protireformačným jezuitským kostolom vytvorili tieto stavby unikátny celok sakrálnej architektúry v autentickom urbánnom kontexte. Je dokladom stredovekej sakrálnej architektúry, ako aj postupného prechodu na moderné multikonfesionálne mesto v priebehu 19. storočia.

Hoci prešovskú židovskú komunitu v súčasnosti tvorí iba niekoľko desiatok židovských rodín, vynakladá nemalé úsilie na ochranu vzácneho areálu synagóg a iných židovských komunálnych stavieb. Neptunova fontána dodnes stojí na hlavnom námestí a pripomína Markusa Holländera, prvého prešovského Žida. Jeho syn Leo bol prvým predsedom malej židovskej obce prosperujúcich obchodníkov, ktorá sa stala vedúcim centrom raného reformného hnutia v tomto regióne. Táto ideologická orientácia sa odzrkadlila vo výbere moderného rabína a pri výstavbe prvej synagógy, ktorá prebrala stavebné formy evanjelického kostola. Po roku 1871, keď malá nespokojná skupina opustila židovskú komunitu a založila separátnu ortodoxnú židovskú obec, mali tradicionalistickí imigranti z vidieka možnosť voľby medzi členstvom v tejto obci a pre nich cudzím modernistickým náboženským prejavom reformistov.

Postupom času členstvo ortodoxnej obce trikrát prerástlo materskú neologickú komunitu. Na opačnej strane mesta ortodoxná obec vystavala vlastnú synagógu a komplex komunálnych inštitúcií. Ani ortodoxná obec nezostala ušetrená vnútrokomunálnych konfliktov. Chasidské skupiny sa pokúšali získať silnejšie postavenie v rámci komunity, ktoré vyriešila až v tridsiatych rokoch výstavba

vlastnej modlitebne v ortodoxnom komunálnom areáli. Spolu so zaniknutou ortodoxnou synagógou na Košickej ceste sa Prešov stal významným centrom synagogálnej architektúry.
Tretím mestom, ktoré som zahrnul do svojej štúdie, je Bardejov. Tento architektonický skvost s vynikajúco zachovaným historickým centrom a mestským opevením bol do druhej svetovej vojny jedným z popredných centier židovskej kultúry na Slovensku. Blayerova a Horowitzova tlačiareň boli dôležitými producentmi židovskej náboženskej literatúry a židovská obec patrila k najtradičnejším obciam s výrazne chasidským rázom. Pre svoju existenciu si v tridsiatych rokoch 19. storočia vystavala reprezentatívnu synagógu, ktorá reprezentuje vzácny deväťklenbový typ, ktorý sa naše územie dostal z Poľska. Je dokladom importu architektonických riešení, ktorý treba chápať v kontexte bohatých ekonomických, kultúrnych a religióznych vzťahov medzi bardejovskou komunitou a blízkym Nowym Sączom. Tieto vzťahy dokladá aj obsadenie rabinátu bardejovskej obce vnukom kultového sączského rebbeho Moše Halberstammom.
Popri Starej synagóge sa postupne vyvinul areál stavieb, vzhľadom na jeho umiestnenie mimo historických hradieb mesta často označovaný ako židovské suburbium. Stavby slúžili židovským komunálnym inštitúciam ako beit midraš, rituálne kúpele a rituálny bitúnok. Okrem bitúnka sa zachovali dodnes a hoci sú v katastrofálnom technickom stave, svedčia o bohatej minulosti židovského života v meste.
V priebehu 19. storočia získali bardejovskí Židia stabilnú pozíciu v mestskom spoločenstve, čo dokladá postupné zriaďovanie ďalších modlitebných zariadení priamo v centre mesta. Popri mnohých modlitebniach súkromného rázu vznikli v prvej tretine 20. storočia dve malé synagógy významných komunálnych asociácií, Chevra Mišnajot a Chevra Bikur Cholim. Každá z nich mala rozličný osud: prvú radikálne prestavali, zatiaľ čo druhá vďaka neúnavnej starostlivosti posledného Žida v meste patrí k najlepšie zachovaným pôvodným synagogálnym interiérom na Slovensku.
Prázdne objekty synagóg v Košiciach, Prešove a v Bardejove pripomínajú bohatý život tunajších židovských komunít, ktorý bol brutálne zničený počas holokaustu. Židovské pamiatky v trojici východoslovenských miest predstavujú najhodnotnejšiu súčasť slovenského židovského kultúrneho dedičstva a sú vzácnym architektonickým dokladom z obdobia formovania modernej multikonfesionálnej spoločnosti. Tieto súbory stavieb spolu s ich urbánnym kontextom sú predurčené na najvyšší stupeň pamiatkovej ochrany. Ich prominentný význam už v minulosti uznali popredné medzinárodné organizácie, ako aj zodpovedné štátne inštitúcie.

In my case study I examine the synagogue architecture of Košice, Prešov and Bardejov. I have selected these three Eastern Slovak cities, since they feature Jewish built heritage of international importance. All three are valuable historical urban units with high number of Jewish monuments preserved within the authentic architectural context of a broader historical townscape. All three of them have been protected as urban architectural reservations, and Bardejov is also listed as the World Cultural Heritage site by the UNESCO, since it *"provides exceptionally well preserved evidence of the economic and social structure of trading towns in medieval Central Europe"* [1].
Each of these Jewish communities had different religious and cultural state of affairs, determined by different communal political developments. Only through careful consideration of the inner religious character, we can understand their building program as expressions in synagogue architecture and other communal buildings. Though in close geographical proximity, each of them represents a problem per se, not allowing any generalization.
I explore the process, how the Jewish communities were established, when these cities gradually opened to the Jewish settlement, and the Jewish newcomers were able to penetrate through the barrier of legislative obstacles, while facing hostile attitudes of the burghers. Similar difficulties encountered also other non-Catholic religious minorities that were only in the course of the nineteenth century able to construct their communal institutions within these cities. In Košice and Prešov, the Jews and other non-Catholics built on the land reclaimed after dissolving the superfluous fortification system, formerly encircling the medieval and early modern towns. Jewish communities required for their existence a whole range of religious institutions providing for educational and ritual purity purposes. These often clustered around the synagogue on the communal compounds.

Unique examples of such communal compounds were preserved in all three cities; aside to synagogue stood *mikvah* [ritual bath], school building, kosher slaughterers, rabbinate etc. Another important phenomenon that accompanied the Jewish communal life was various internal disputes on religious and political matters. They often lead to secessions and divisions, and establishment of several Jewish congregations in one town. In Hungary, the State acknowledged three Jewish movements, Orthodox, Neolog and Status Quo Ante. In addition, due to proximity to the Polish border, Hassidic congregations emerged in all three cities. The congregations differed in their religious viewpoints, in degree of acculturation, as well in liturgies and perceptions on the appearance of their sanctuary. Architecture of the synagogues reflected these differences and different synagogue would be constructed for prosperous upward mobile Progressive congregation in Prešov and for the strictly traditional isolationist Hassidim of Košice. My case study is a comparative approach exploring the Jewish communal history of these three cities and architectural history of their synagogues. These are studied within a context of the nineteenth and twentieth century urban developments accompanied by radical social changes in the city organism.

Historically, Košice was a center of the Abov (Abó) County, while Bardejov and Prešov were located in the Šariš (Sáros) County, latter serving as its county seat. In the past, all three cities were prosperous trade centers, with established guilds that jealously guarded their prerogatives and forced Jewish business and residential presence out of the city limits. Therefore, the Jews could settle only on the nearby estates of the landed nobility, who sought their presence as an important tax source and as re-distributors of the estate's agrarian production. Major Jewish *yishuvim* [Jewish settlements] were formed on outskirts of these free royal towns, in Zborov (near Bardejov), Šebeš-Kelemeš (today known as Ľubotice near Prešov), Veľká Ida and Rozhanovce (both near Košice), and from there the Jewish inhabitants commuted for business to nearby city markets. Košice, Prešov and Bardejov lay on an important immigration route from Galicia, connecting to the country's capitol – Budapest – a major lure of the 19th century Jewish immigration in Hungary.

Košice (German *Kaschau*, Hungarian *Kassa*) is an outstanding example of a traditional town, which passed in the 19th century through a radical pace of modernization that completely altered its social structure. This can be well studied on the architectural landscape of this town. First mentioned in 1230, it received its municipal rights in 1290 and became a free royal town in 1347. Košice developed into an important market destination along the north-south route, which led into the oval-shaped main square of the town /2/. A Catholic parish church, St. Elisabeth Dom, had been constructed in the urban center after 1370 and belongs to the easternmost example of continental Gothic cathedral architecture. Next to St. Elisabeth stood, until the 19th century, a solitaire town hall building (on the spot where the Municipal Theatre was constructed in 1899). Around the square ran ellipsoid rings of the street network copying the line of the fortification system with entrance gates at junctions with main north-south and east-west axis streets. By the end of the 13th century, medieval mendicant male orders, the Franciscans and the Dominicans, had established their monastery compounds near the municipal walls. Finally, during the Counter-Reformation, the Jesuits settled in the town and demonstrated their presence by construction of the Baroque Il Gesu type church on the prominent location opposite the former town hall.
Košice preserved its traditional social structure until the end of the 18thentury. Business life of the town was effectively controlled by the guilds. The Jews and other religious minorities (i.e. non-Catholic religious groups) were either not allowed to settle here or had only inferior social status. This rigid communal structure began to deteriorate with Josephine reforms aimed at integrating non-Catholic population into the economic and social life of the country. Gradually, the non-Catholics became more visible in Košice as well and demonstrated their confessional presence through construction of churches and religious institutions. Certainly, as latecomers they were not able to acquire for their building prominent building lots in the inner city. They constructed churches in the newly reclaimed area of the former glacis and

demolished fortifications that had been a superfluous remnant of the medieval town. The Lutherans established their communal church on the site of the former Mill Gate. It is a neo-Classical domed church (constructed 1804 – 1816 after plans by J. J. Kitzling), situated on Mlynská ulica [Mill Street]. The other important Protestant community strongly represented in Hungary, the Calvinists, adapted in 1805 – 1811 a former military storage and in 1853 included a former entrance gate tower as their new church tower. Thus, a fortification received a new function. Moreover, it dominated visually the street axis and genuinely represented a Calvinist presence in the town. In addition, a third Christian emancipated minority, the Greek Catholics, initiated their building program. Their new parish church was erected in the zone of the newly developed Rákóczy Circle Road (today Moyzesova) in 1882 – 1886 (two towers added in 1896).

KOŠICE, FORMER FORTIFICATION SYSTEM AND PRINCIPAL RELIGIOUS BUILDINGS (DRAWING: K. ANDRÁŠIOVÁ): ST. ELISABETH DOM (1), DOMINICAN CHURCH (2), FRANCISCAN CHURCH (3), LUTHERAN CHURCH (4), CALVINIST CHURCH (5), GREEK CATHOLIC CHURCH (6), STATUS QUO SYNAGOGUE (7), NEOLOG SYNAGOGUE (8), ZVONÁRSKA STREET ORTHODOX COMPOUND (9), HASSIDIC SYNAGOGUE (10), PUŠKINOVA STREET ORTHODOX SYNAGOGUE (11).

KOŠICE, SYSTÉM MESTSKÉHO OPEVNENIA A HLAVNÉ SAKRÁLNE STAVBY (KRESBA: K. ANDRÁŠIOVÁ): DÓM SV. ALŽBETY (1), DOMINIKÁNSKY KOSTOL (2), FRANTIŠKÁNSKY KOSTOL (3), EVANJELICKÝ KOSTOL (4), KALVÍNSKY KOSTOL (5), GRÉCKO-KATOLÍCKY KOSTOL (6), STATUS QUO SYNAGÓGA (7), NEOLOGICKÁ SYNAGÓGA (8), AREÁL ŽIDOVSKEJ ORTODOXNEJ OBCE NA ZVONÁRSKEJ ULICI (9), CHASIDSKÁ SYNAGÓGA (10), ORTODOXNÁ SYNAGÓGA NA PUŠKINOVEJ ULICI (11).

The urban growth of Košice can be best studied at the historical plans preserved in collections of the Eastern Slovak Museum /3/. A city map from 1841 /4/ features an oval walled town, with an elongated central square and the cathedral in the center. The area outside the fortification is left free for military purposes. Only in the distance, the northern, southern, and eastern suburbs spread out. Three decades later, the Homolka plan /5/ from 1869 gives us an idea of the transition from a medieval town towards a modern urban center of the Habsburg province. The proud coat of arms of the free royal town is flanked on the sides by symbols of tradition and progress: an illustration of St. Elisabeth Dome and of a new railway station. The plan shows the urbanistic situation of Košice: the inner city had been already enveloped by newly built neighborhoods in the former glacis zone, adjacent to the outer line of former fortification. A *Ringstrasse* scheme was applied in partial measure. A new north-south axis (Rákóczi Circular Road, today Moyzesova) stretches east of the historical town and a broad exercise zone laid barren divided it from eastern suburbs. A new [later called as Status Quo] synagogue is indicated on south-eastern edge of this newly constructed zone. A third important cartographic source /6/ informing about urbanism situation in Košice prior to World War I originates from 1912. Medieval city structure has already been completely enveloped with new suburbs. An empty space along the former fortification is filled with new structures, often containing churches, synagogues and other communal buildings of non-Catholic minorities.

To summarize, in the 19th century Košice underwent the radical transformation from a walled medieval town to a regional industrial center. The well-preserved medieval urban structure had been gradually enveloped within a new suburban zone, which contained recently constructed non-Catholic religious structures. This included the communal and ritual buildings of the Jews, another emancipated religious minority in a multi-confessional society; the story of their encounter with Košice is no less exciting. The contacts of Jews with the town are recorded already in medieval times. On April 12th 1484 Jew Mandl (Mendel) accepted 450 Guldens, in 1524, King Luis II Jagello appointed the Jew Isaac to be chief of the Košice mint. Traces of regular community however are missing. Strong opposition of city magistrate and guilds towards any permanent Jewish settlement persisted until mid 19th century and effectively blocked any Jewish attempts to settle in Košice. The Jews therefore resided in nearby villages and commuted to the town for business. Jewish *yishuvim* of Košice were established in nearby Rozhanovce and Veľká Ida. Both were countryside traditional *kehilot* [Jewish

communities] that maintained Jewish communal institutions /7/. Once Košice opened for Jewish immigration, residence in Veľká Ida and Rozhanovce lost its significance and both Jewish communities experienced gradual depopulation /8/.

From the former Jewish life in both villages not much has been preserved: the synagogue of Rozhanovce burned in 1930, the one in Veľká Ida faces imminent disappearance. Even so, in its current condition this synagogue provides helpful evidence about the appearance of a countryside synagogue from early 19th century. The synagogue /9/ is a simple building topped by a saddleback roof. Distribution of inner space is legible on exterior: the sanctuary was entered through a vestibule in the westernmost section of the building. Above the vestibule and the adjoining study room spread the women's gallery. Access to the women's gallery was secured via an external staircase attached diagonally to the western façade, which is accentuated by a Baroque gable. This simple building belongs to the oldest preserved synagogues in Slovakia.

The actual beginning of the organized Jewish communal life in Košice dates back to 1840s /10/. Even though individual Jews rarely received a residence permit, it was under the condition that they did not compete economically with local guild members (e. g. the widow Roth leased a kosher inn, Samuel Blumberger taught French). In other cases, the Košice municipality used all tactics to prevent Jews from settling down in town. Even in 1840, when Law XXIX granted the Jews unrestricted residence in Hungary excluding mining towns, the Košice municipality obstructed Jewish settlement. They declared the city a "mining town" due to its proximity of mining region. The quarrel was brought to the Royal Chamber, which ruled that Košice had never been a mining town. Finally, in 1841 first Jewish tradesmen settled in the town, but obstructions by the magistrate, the guilds and the Chamber of Commerce continued through the decade. In 1843 the Jewish community was founded and the Municipality registered its statutes. The first rabbi, Marton Kohn, arrived from Rozhanovce and the prayer hall was established in a rented house. In 1844 the young congregation acquired a land for a cemetery /11/. The Jewish population of Košice grew constantly: numbering 345 in 1843, it grew to 399 in 1847 and by 1850 was 729. Though no regulations of Jewish settlement existed, the Jewish residential patterns typical for other urban centers prevailed. The Jews clustered in the southern sections of town and adjoining southern suburbs /12/. Not accidentally, the buildings of their communal institutions have been through decades constructed in this area and the whole neighborhood has received distinctively Jewish character.

The nascent Jewish community acquired a barn at Zvonárska [Bellmaker's] Street, the curving street following the line of the former fortification. The adjoining lot located in the former glacis zone gradually developed into a center of the Jewish life in Košice, which serves communal purposes until today. The former barn had been altered to serve as synagogue and on the southern side, facing current Krmanova Street, a ritual bath was constructed /13/. Dating to the 19th century, the neglected *mikvah* of Košice is a rare monument (only two historical *mikvaot* [ritual baths] have been preserved in Slovakia: in Bardejov and Košice) of the Jewish ritual life in Slovakia. The impressive hall features three storeys of galleries and staircases with metallic railing above the ritual pool. Parts of original heating equipment are preserved *in situ* /14/. A former barn use could sustain communal needs for a while, but around mid 1860s the congregation decided to construct a new synagogue.

The synagogue was erected on Rákoczi Circular St in 1866 after plans of the local contractor Michael Repaszky. It was a genuine example of the modern urban synagogue architecture. Similar synagogue buildings were constructed then in various Austro-Hungarian towns and were a proof of emancipation aspirations of the Jewish communities. In Miskolc, a *Rundbogenstil* synagogue by Ludwig von Förster was constructed in 1856 – 1863. We may assume that an imported project designed by the leading architect from Vienna served as an inspiration for a gifted architect in the province. Moreover, Förster's articles about Tempelgasse synagogue in Vienna in the *Allgemeine Bauzeitung* and in the *Allgemeine Zeitung* des Judentums must have circulated around Hungary /15/.

The new synagogue of Košice had a tripartite *Rundbogenstil* façade with higher central portion. In the central portion were three entrance gates,

stressed by a two-light window and a circular window. Above them peaked the façade a clock dial and Ten Commandments. Horizontally, cornice topped a façade with two turrets on the central section. Interior sanctuary had a tripartite arrangement with main nave and women's gallery aisles. The gallery supported by thin cast iron columns run along three sides of the sanctuary. Four stair towers placed on the corners provided an access to gallery. The *bima* [Torah reading platform] was placed in the eastern section of the hall /16/.

Soon after completion, the new synagogue became the center of a bitter controversy, which rooted in communal developments of the past decade. Košice had become one of the economic centers of the region (together with Miskolc and Prešov), with significant Jewish involvement in the development. The Košice Jewish community was a newly established, rapidly growing urban community, where modernization and upward mobility were accompanied by disintegration of tradition. This of course brought divergent developments within the community, later creating a rift between its various sections /17/.

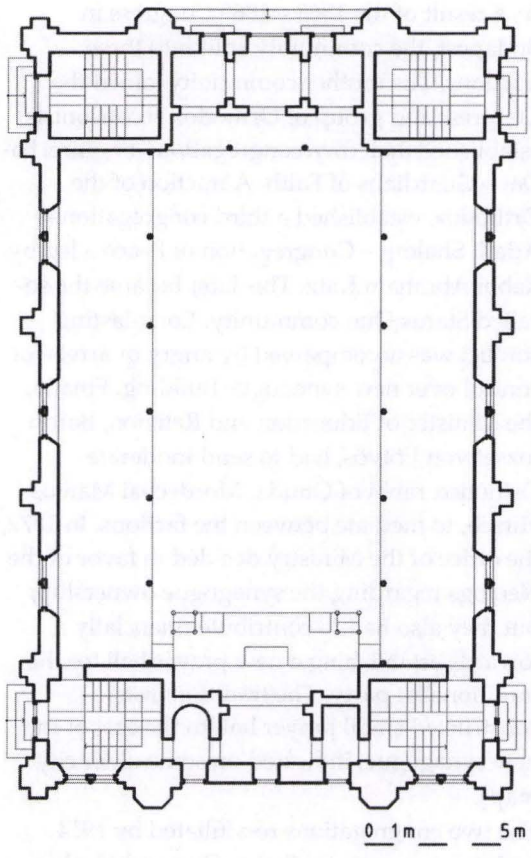
In Miskolc as well, the construction of new synagogue aroused a bitter controversy that served as a prologue for the schism of the community. In 1866 a controversial Michalovce *psaq din* [rabbinical ruling] was orchestrated by zealots led by Rabbi Hillel Lichtenstein; the ruling was additionally signed by 72 rabbis. It strictly prohibited any modification of traditional synagogue scheme, so that any resemblance with the Christian church would be avoided. The *bima* had to be placed in the middle of the hall, towers (or turrets) and singing choir were unacceptable. Similarly, the women's gallery had to be separated by additional *mechitza* [curtain, bars or some other shield so that women would not be seen by men]. If a synagogue did not fulfill these requirements, it was considered *pasul* [disqualified] and praying in such a place was prohibited. A *shechitah* [ritual slaughtering] of communal butchers from such synagogue was not considered kosher and they would subsequently lose customers (not to mention, that tax levied on shechitah was one of important communal incomes). Also here in Košice, the butchers stopped praying in the new synagogue, as *hazzan* [prayer leader] of Prešov Hayyim David Lippe, reports /18/.

As a result of the 1868 – 1869 Congress in Budapest, the community split into three fractions. The mother community joined the Congress and group of Orthodox secessionists established their own congregation – Shomrei ha-Dat – Guardians of Faith. A fraction of the Orthodox, established a third congregation – Adath Shalom – Congregation of Peace – led by Rabbi Abraham Katz. This later became the so-called Status Quo community. Long-lasting conflict was accompanied by angry quarrels for control over new synagogue building. Finally, the Minister of Education and Religion, Baron Jozsef von Eötvös, had to send moderate Orthodox rabbi of Óbuda, Mordechai Marcus Hirsch, to mediate between the factions. In 1872, the office of the Ministry decided in favor of the Neologs regarding the synagogue ownership, but they also had to contribute financially towards establishing a new prayer hall for the traditionalist party. The traditionalists constructed small prayer hall to the east of the new synagogue, indicated on some older city maps.

The two congregations re-affiliated by 1914, maintaining separate Status Quo and Neolog services. In 1926, the Status Quo prayer hall was demolished and on its place began construction of the new Neolog temple, while the old Neolog synagogue was reconstructed (turrets torn down and *bima* placed in the center) to serve for the Status Quo group. Both synagogues were consecrated in 1927 /19/.

The members of the Orthodox Shomrei ha-Dat community /20/ returned to Zvonárska Street, where they gradually developed a compound of the Orthodox communal institutions as has been preserved until these days. The compound was a rectangular piece of land in the zone of former fortification stretching between Zvonárska Street, a curved street that copied the inner fortification line, and Krmanova Street, running along the outer glacis line. Towards Krmanova Street, the compound had been by then clearly defined by a building of *mikvah*. In the northern section, adjacent to Zvonárska Street, side stood a prayer hall adopted from former barn. By 1883 commissioned the Orthodox community Josef Novak to construct a synagogue building. In 1899, a new synagogue built by a local contractor János Balogh replaced the older building /21/.

The synagogue is a dominant building of the

KOŠICE, STATUS QUO SYNAGOGUE, PLAN (DRAWING: M. LEPEJ, BASED ON HISTORICAL PLANS AT THE OKRESNÝ ÚRAD ŽIVOTNÉHO PROSTREDIA KOŠICE I.).

KOŠICE, STATUS QUO SYNAGÓGA, PÔDORYS (KRESBA: M. LEPEJ, PODĽA PROJEKTOVEJ DOKUMENTÁCIE V ARCHÍVE OKRESNÉHO ÚRADU ŽIVOTNÉHO PROSTREDIA KOŠICE I.).

KOŠICE, STATUS QUO SYNAGOGUE, WEST FAÇADE (HUNGARIAN JEWISH MUSEUM AND ARCHIVES, BUDAPEST).

KOŠICE, STATUS QUO SYNAGÓGA, ZÁPADNÁ FASÁDA, HISTORICKÝ ZÁBER (MAĎARSKÉ ŽIDOVSKÉ MÚZEUM A ARCHÍVY, BUDAPEŠŤ).

whole communal compound; a simple two-story *Rundbogenstil* creation that bears signs of provincial provenance. The building faces to Zvonárska Street with the western façade, which was designed as a main representative side approaching the public zone. The façade is tripartite with distinct stairtower projections on both sides that flank the central bay with main entrance, semicircular window motif, topped by a gable with the tablets of Ten Commandments. A metallic railing with gate spreads between projections and encloses the main gateway. The other façades are less monumental: rusticated walls have bays divided by vertical pilasters. Between storeys runs a string course, an arched moulding stresses a cornice. The eastern façade is a three-bay wall with large semicircular window topped by a gable. The synagogue interior is a solemn space, with the women's gallery construction supported on cast-iron columns. The entire surface of the interior is covered with a rich decorative wall-painting with geometric and Moorish patterns. The hall is empty and from the original furnishing only the ark and the lavabo on the western wall near main entrance to the sanctuary have been preserved.

This synagogue stands until these days as a center piece of the whole compound. Around the building cluster other buildings, where the communal institutions of the Orthodox community once operated. In 1900–1904 a single-story building was constructed along the northern side of yard. The building contained an additional space for prayer (re-inaugurated as a prayer hall in 1993) and the premises for *shochetim* [ritual slaughterers]. In the eastern side adjoins the building a sukkah [tent-like construction used during Sukkoth festival].

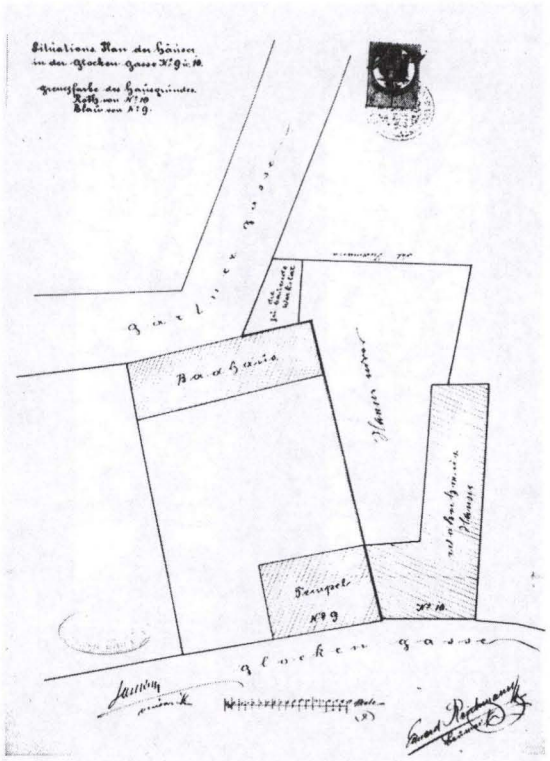
Another interesting pre-Worsld War I Jewish institutional building had been so-called Jewish Casino (also know as Košice Society Circle) that was constructed in 1910 after design by the architect Kálmán Beck. The two-storey art nouveau street front is a five bay façade. Vertically, two projections stress the second and fourth bay, topped by cupolas.

World War I brought the disintegration of the Austro-Hungarian Empire and Košice became second largest town in Slovakia. Together with economic and transportation developments this important regional urban center strengthened its importance as an immigration magnet. Parallel to general population growth, the Jewish community grew significantly: from 8,792 (1921) to 11,504 (1930, total: 70,117) which was reflected in the urgent need for new synagogue capacity /22/. Already in 1915, Košice, as many

other hinterland towns, had to accommodate an influx of refugees fleeing the Russian offensive in the Carpathians. Two important *admorim* [Hassidic religious leaders], Rabbi Avraham Shalom Halberstamm from Stropkov and Rabbi Shemuel Angel of Radomysl moved to the town and established their courts here. This resulted in founding a separate Hassidic section within the Orthodox community in 1918 /23/. In 1920 they succeed in establishing their own synagogue on Imre Darvaš Street (today Krmanova Street). The synagogue /24/ is a simple plastered building topped by the saddleback roof. Semicircular windows framed by architrave and slight rustication of walls are the only decorative elements of the synagogue exterior. The building stands behind the wall in the separate yard and is an excellent example of the importation of a traditional synagogue structure into the urban landscape; it could well stand in some traditional countryside community. The Hassidim had no interest for public self-imagery; they lived their separated lifestyle centered around Torah study. Socially, they were the lowest strata of the Jewish population in Košice /25/. In the original interior arrangement, the building consisted of two prayer halls, both facing the east. They were accessed through small vestibules on the southern and northern side. In 1957 – 1959, the interior was strongly altered for needs of the current owner, a laboratory for metal testing.

The interwar period meant an era of gradual consolidation of the political situation and both Jewish communities demonstrated their presence in the newly Czechoslovak town of Košice by representative synagogue enterprises. In 1924, the Neolog Community announced an international competition for a new synagogue with adjoining school facilities. They did not acquire a new building lot, but switched with the Status Quo prayer group. The old Neolog synagogue at Rákoczi Circle Street was reconstructed to serve needs of the Status Quo rite: they removed the organ and relocated the *bima* to the sanctuary center in order to meet traditionalist requirements. The old Status Quo prayer hall behind the synagogue was demolished, so that the new Neolog synagogue could be constructed on its spot.

The winner was a leading Budapest-based architect Lajos Kozma, and his synagogue is an outstanding example of the interwar Baroque revival Hungarian architecture. Constructed by a firm Brothers Barkány /26/ and completed by 1927, it is a large domed structure that marks significant presence in the townscape. The monumentality of the building was stressed by a massive tetra-styled portico (today demolished) and exterior walls plastically articulated with Baroque elements /27/. The size of the building was striking: height of the dome was 37 meters with diameter of 24 meters; portico

KOŠICE, ZVONÁRSKA STREET ORTHODOX COMPOUND, PLAN, 1881 (OKRESNÝ ÚRAD ŽIVOTNÉHO PROSTREDIA KOŠICE I.).

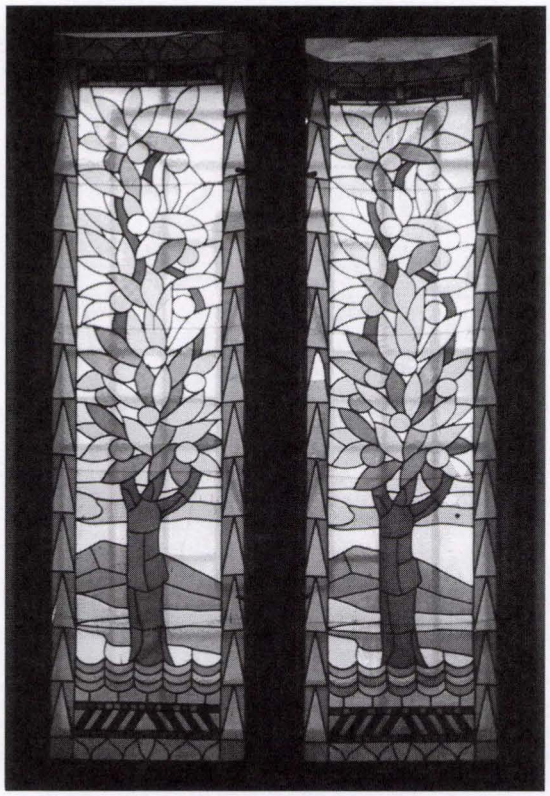
KOŠICE, PLÁN AREÁLU ŽIDOVSKEJ ORTODOXNEJ OBCE NA ZVONÁRSKEJ ULICI, 1881 (OKRESNÝ ÚRAD ŽIVOTNÉHO PROSTREDIA KOŠICE I.).

KOŠICE, JEWISH CASINO, ROOSEVELTOVA STREET, FAÇADE.

KOŠICE, ŽIDOVSKÉ KASÍNO NA ROOSEVELTOVEJ ULICI, FASÁDA.

Photo Viera Kamenická.

KOŠICE, ORTHODOX SYNAGOGUE, PUŠKINOVA STREET, STAINED GLASS WINDOW.

KOŠICE, ORTODOXNÁ SYNAGÓGA NA PUŠKINOVEJ ULICI, VITRÁŽOVÉ OKNÁ.

Photo Maroš Borský.

columns reached to 25 meters. The capacity of the sanctuary was 1,100 distributed on the ground floor and the semi-circular women's gallery. The interior has been completely altered and only few original details are still noticeable: the metallic railing of the staircases and the previous dome with Hebrew inscriptions are preserved in the space above the built-in ceiling of the concert hall. The adjoining school building served before World War II as the Neolog Jewish elementary school (today it houses the University of Economics). The building, also designed by Kozma, corresponds stylistically with synagogue with playful neo-Classical and Baroque elements incorporated into the façade.

After World War II, the Košice municipality acquired the building and in 1950s it was altered to serve as a Philharmonic Hall. The architect Czihala changed the exterior significantly; a massive unpleasant vestibule structure replaced the stylish portico on the western façade. The metallic Shield of David that once marked the building on the roof lantern was moved to the Jewish cemetery and became a part of the Holocaust memorial. An old synagogue dating from 1866 was razed entirely.

Without a doubt, there existed certain competitive spirit between the two major Jewish communities in town. Therefore, when the Orthodox community expanded its membership and consequently faced a need for additional prayer premises, representative architectural solution was required. In 1926 – 1927 they constructed a new Orthodox synagogue on Kazinczy (today Puškinova) Street [28], designed by Ľudovít Ölschläger and Gejza Zoltán Boskó, an architectural office based in Košice, and contracted to Hugo Kaboš. Ölschläger [29] was a Košice-based architect, educated in Budapest, who in his oeuvre combined traditionalist architectural schooling with contemporary modernist influences. The synagogue is a fine example of provincial architectural treatment of a historicist scheme, represented by eastern-Slovak Renaissance attic, neo-Classical monumental elements with an application of Jewish iconography. The architects designed this synagogue with adjoining school building on a building lot that bordered the street line with eastern side. The visible public facade of synagogue, with its grand staircase and triple arched monumental protrusion is only a pretense entrance: the actual main entrance with vestibule is situated on the western side away from the street. Two additional entrances are on the southern and northern side of the building. The interior is a progressive reinforced concrete central domed structure, with a women's gallery supported by concrete pillars running along three sides of main sanctuary. The hall recalls the Orthodox affiliation of the Community: the *bima* stands strictly in center and women's section is fenced with additional metallic fence atop the railing. The Holy Ark is constructed of red marble while other rich decorative details, such as lamps and stunning stained glass windows, witness sophisticated esthetic requirements of the leading urban Orthodox community in the region.

The booming interwar years were followed by the tragic 1940s, when Košice came under the Hungarian occupation. The harshness of the years peaked in 1944, when the majority of the Košice Jewish population was deported to extermination camps. Today, only a remnant of the former community lives in the city. Nevertheless, from former synagogues and Jewish congregational buildings, with the exception of the Status Quo synagogue

demolished after the War, all of them have been preserved. They serve as witness to the splendor of the Jewish life in Košice, where four different congregations, Neolog, Status Quo, Orthodox and Hassidic, existed, each of them constructing its own sanctuary. Together with churches of three emancipated non-Catholic minorities, they are all located in the suburban zone that enveloped the historical walled town during the 19th century urban growth.

The Lutherans were a common Protestant group in Europe; the Calvinist reformation reached only some countries, including Hungary, while the Greek Catholics appeared strongly in north-eastern Slovakia, Poland and Ukraine. Hungary was the only country of continental Europe acknowledging several streams within Judaism; some towns had two different Jewish communities. Nevertheless, it was only here in Košice that in regional urban center of this size, four different congregations representing the whole religious spectrum of Judaism were formed. Adding to a medieval Gothic Cathedral, mendicant churches, a count-Reformation Jesuit church, a unique patchwork of sacral architecture from different historical periods has been created.

KOŠICE, NEOLOG SYNAGOGUE (RIGHT) WITH STATUS QUO SYNAGOGUE (LEFT), BEFORE WWII (EASTERN SLOVAK MUSEUM, KOŠICE).

KOŠICE, NEOLOGICKÁ SYNAGÓGA (VPRAVO) SO STATUS QUO SYNAGÓGOU (VĽAVO) PRED DRUHOU SVETOVOU VOJNOU (VÝCHODOSLOVENSKÉ MÚZEUM, KOŠICE).

KOŠICE, NEOLOG SYNAGOGUE – INTERIOR, BEFORE WWII (MUSEUM OF JEWISH CULTURE, BRATISLAVA).

KOŠICE, NEOLOGICKÁ SYNAGÓGA – INTERIÉR PRED DRUHOU SVETOVOU VOJNOU (MÚZEUM ŽIDOVSKEJ KULTÚRY, BRATISLAVA).

About thirty kilometers north of Košice lies Prešov (Hungarian *Eperjes*). Today administrative center of the northeastern Slovakia, the city has long played an important role as the Šariš County seat. First time mentioned in 1233, Prešov received a municipal charter in 1299 and, after 1374, was elevated to a free royal town. The layout of town is similar to Košice: an ellipsoid street network radiates around a widened main street turned into prolonged market square, on both edges connected to the main trade route. The square center is dominated by St. Nicolaus, a Gothic parish church established in the first quarter of 14th century. In the southeastern section of the inner town the Augustinians settled, later replaced by the Franciscans. The Carmelite monastery on the very southern edge of the square, closed during Josephine reforms, was adapted in 1818 into the Greek Catholic Cathedral. The Lutherans experienced a stirring history in Prešov: in 1687, the imperial general Antonio Caraffa executed 24 prominent Lutheran citizens. A memorial on the corner of the Lutheran Lyceum that stands together with Lutheran church prominently in the center of the square aside the Catholic St. Nicolaus, recalls this. Peter Kónya, a historian of Prešov Jewish history [30], gives evidence based on archival documents about existing contacts between Prešov patricians and the Jews during the 16th – 18th centuries. The Jewish presence at local markets was limited by the guilds. In *Conscriptio Judaeorum* of 1725 the city reported *"non habent judaeos"* [31]. The Jews of Šariš were by then still dispersed through the territory of the county and numbered only 300 souls (1720). By 1749 about one hundred Jewish households were estimated for the whole county. The most important Jewish settlement of Šariš developed in Šebeš-Kelemeš (Hungarian *Sebeskellemes*, today Ľubotice) [32] on the immediate outskirts of Prešov. This village provided Jewish tradesmen traveling to Poland with a welcoming stopover with necessary facilities and taverns. From here they could commute to the nearby town of Prešov, which did not tolerate the Jewish residence within its municipal boundaries. The Jews of Šebeš-Kelemeš were feudal subjects of Count Haller, whose estate is still visible in the village. The Jewish presence in the village must have been evident, as they represented about 94 per cent of

PREŠOV, NEPTUN FOUNTAIN.

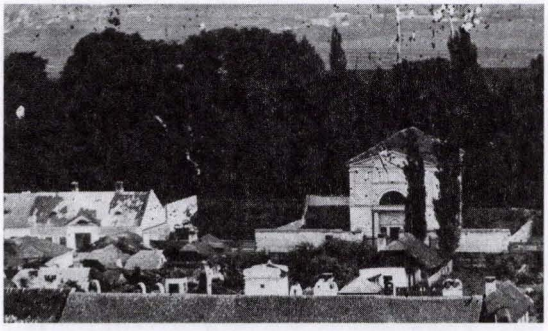
PREŠOV, NEPTUNOVA FONTÁNA.

Photo Maroš Borský.

PREŠOV, FIRST SYNAGOGUE, KONŠTANTÍNOVA STREET (HUNGARIAN JEWISH MUSEUM AND ARCHIVES, BUDAPEST).

PREŠOV, PRVÁ SYNAGÓGA NA KONŠTANTÍNOVEJ ULICI (MAĎARSKÉ ŽIDOVSKÉ MÚZEUM A ARCHÍVY, BUDAPEŠŤ).

PREŠOV, NEOLOG SYNAGOGUE – WEST FAÇADE, BEFORE WWII (HUNGARIAN JEWISH MUSEUM AND ARCHIVES, BUDAPEST).

PREŠOV, NEOLOGICKÁ SYNAGÓGA – ZÁPADNÁ FASÁDA PRED DRUHOU SVETOVOU VOJNOU (MAĎARSKÉ ŽIDOVSKÉ MÚZEUM A ARCHÍVY, BUDAPEŠŤ).

general population, reaching 783 (total: 831) in 1850 /33/. The Jewish community maintained all necessary communal institutions: *cheder* [school], *yeshiva* [Talmudic academy], *beit din* [Jewish law court], *chevra kadisha* [burial brotherhood] and cemetery. In 1833 they constructed a synagogue, which survives until today though now used as a Greek-Catholic Church. The building was originally a nine-bay structure with a mansard roof, but was severely damaged by fire in 1905. Nevertheless, even remaining structure has preserved some features of the original building. The synagogue is a simple construction with neo-Classical decorative elements; pilasters with Ionic capitals decorate the otherwise plain facades with semicircular windows. The eastern façade features two windows that once flanked the ark, today recalled only by a niche in interior, where a Crucifix is placed at present. On the western façade, traces of tripartite gateway are visible; the central entry leads through small ante-chamber into a sanctuary, while the side door accesses to the former women's gallery, today used as choir, defined by pillars with neo-Classical finish. The building overall is in fair condition.

The synagogue served as a central institution of traditional Jewish community, which enjoyed inner judicial autonomy. The community was responsible for collecting taxes and maintaining public order. To stress this fact, a pillory stood at the synagogue courtyard /34/.

During the 18th century the Prešov magistrate, guilds and Catholic representatives still successfully resisted individual Jewish attempts to settle in Prešov. The Jews had to abandon the town by evening and to return to nearby Šebeš-Kelemeš. From this period originates a discrete prayer hall in Jarková Street 16. We lack any written documents about this place of Jewish prayer, discovered accidentally in 1928. A small house with room, with walls covered by Hebrew liturgical texts, served probably for daily prayer of merchants active during a day in the town /35/.

A first Jew, who finally managed to reside permanently in Prešov was Marcus (Mordechai) Holländer /36/. In 1826, Holländer erected the so-called Neptun fountain on the town square as a symbol of truce with intolerant patricians of Prešov. Thought he was never granted a citizenship /37/ of Prešov, he became a groundbreaker for other Jews who gradually settled in the town.

The population census (conscript) of 1810 mentions three Jewish families in the inner town, with two additional families in the suburbs with a total of 35 members. At first, the Prešov Jews

belonged to the Šebeš-Kelemeš Jewish community, but by 1827 they had established their own cemetery and, in 1830, an independent community presided over by Leo Holländer /38/. The Municipality refused to acknowledge its statutes, until a final decision by the Interior Ministry in 1848. Nevertheless, in 1831, the community set up a prayer hall in the house of Leo Holländer, in 1843 a Jewish school, and in 1850, they shared only a *chevra kadisha* with the mother community.

The newly established community had attributes of a progressive congregation with reformist tendencies. It appointed a university educated rabbi /39/, and its president was a leading fighter for Jewish emancipation. Liturgical changes were introduced, and Prešov, was one of first communities in provincial Hungary to practice a confirmation ceremony for its youth. The rabbi's sermons were popularly attended also by non-Jews, from which we can conclude, his sermons must had departed far from rabbinical derashot [traditional speeches based on Rabbinical exegesis] given twice a year by traditional rabbis. Reports /40/ about the community inform us that many families were frequently sending their sons for [Lutheran] *gymnasium* education and also about certain *"indifferentismus"* of the community, i. e. religious laxity. From the community census of 1848 we learn that 91,8 % of Prešov Jews were of Hungarian origin, 31 % born in Prešov and another 39,1 % immigrants from Šariš County – the immediate hinterland of the town /41/.

In 1847 – 1849 the congregation constructed its first synagogue on Konšantínova Street after designs by contractor Pribula /42/. The only surviving historical image /43/ provides us very scant idea about the appearance of the synagogue. A rectangular neo-Classical building with ordered pilasters capped by an entablature and pediment, it featured a monumental portal with Palladian door as a central element of its western façade. This was one of the earliest urban synagogues constructed in the 19th century in Slovakia. Since no examples of urban synagogue architecture in the region were available, the contractor opted for neo-Classical architectural forms of a Lutheran church architecture /44/, which he could study in Košice, Levoča, and Poprad.

After the split of the community in 1871 the synagogue remained in the custody of the Neolog community. It burned down on 6th May 1887, when a fire destroyed a significant part of Prešov. Its appearance can be reconstructed only from the sole surviving image, preserved in the collection of the Jewish Museum in Budapest.

After the fire, a new synagogue building was constructed with donations from Prešov and abroad; Leo Holländer donated a significant amount and Rabbi Schiller-Szinessy, by then a professor at Cambridge University, conducted a public collection in England /45/. The synagogue has not been preserved in its original form. An elegant octagonal tower with onion-shaped roof, the upper central section of street façade with small corner towers, was pulled down in post-war period. Regular windows replaced round ones and monochromatic plaster covered typical Moorish red-yellow coloring of façade. The façade is three-partite, once with three entrances, stressing a central section, which features a large arched doorway spreading through both story levels. Certainly, when the tower crowned a façade, this solution was more logical than today, when only a torso of building, used as a hardware store, survived. The façade is clearly divided in sections, vertically by simple pilasters and horizontally by row of small Romanesque blank arches and cornices.

The sanctuary had been originally a three nave space, with the women's gallery spreading along the main nave, supported by pilastered pillars, on the women's gallery level completed by non-order capitals with diamonds and dentils. The room is covered by kerchief vaults, still impressive feature for a shop venue. The interior of the sanctuary has been completely altered, the ark replaced with cargo elevator and the hall divided by a floor, to expanding the usable space, a typical solution for secondary usage for synagogues.

Neighboring the synagogue stands the building of the former Jewish elementary school, today used as an office building. The two story edifice features round-arched windows and neo-Classical decorative elements. Logically it forms a single unit with the synagogue next by, since they served one congregation, though the buildings are physically separated by a court entrance.

Prešov was one of most attractive centers of Jewish immigration in the region, and by 1869 the

PREŠOV, JEWISH ORTHODOX COMPOUND, AERIAL VIEW: CHEDER [SCHOOL BUILDING] (LEFT, FOREGROUND), ORTHODOX SYNAGOGUE (LEFT, BACKGROUND), HASSIDIC SYNAGOGUE (RIGHT, FOREGROUND), RABBINATE (RIGHT, BACKGROUND).

PREŠOV, CELKOVÝ POHĽAD NA AREÁL ŽIDOVSKEJ ORTODOXNEJ OBCE: CHEDER [ŠKOLA] (VĽAVO V POPREDÍ), ORTODOXNÁ SYNAGÓGA (VĽAVO VZADU), RABINÁT (VPRAVO VZADU), CHASIDSKÁ SYNAGÓGA (VPRAVO VPREDU).

Photo Maroš Borský.

PREŠOV, JEWISH ORTHODOX COMPOUND: ORTHODOX SYNAGOGUE (RIGHT), COMMUNAL OFFICES AND FORMER KOSHER BUTCHER SHOPS (LEFT), HOLOCAUST MEMORIAL (CENTER).

PREŠOV, AREÁL ŽIDOVSKEJ ORTODOXNEJ OBCE: ORTODOXNÁ SYNAGÓGA (VPRAVO), KANCELÁRIE OBCE A BÝVALÉ PREDAJNE KÓŠERNÉHO MÄSA (VĽAVO), PAMÄTNÍK HOLOKAUSTU (V STREDE).

Photo: Viera Kamenická.

Jewish population numbered already 1,010. The political situation in the Jewish community was not simple: though communal affairs were controlled by founding families who had modernist aspirations, a significant immigration of Jews from traditionalist hinterland caused an internal crisis. *Psaq din* of Michalovce disqualified the synagogue of this community. A *hazzan* of Prešov reports a similar situation as in Košice: the meat of Prešov kosher butchers was refused by zealots, who began buying in Šebeš-Kelemeš. In this situation, the butchers were forced to refrain from praying in the synagogue /46/.

At the Jewish Congress in Budapest of 1869 – 1870 the community was represented by its president, Dr. Leo Holländer. He acted as one of most prominent representatives of the reformist wing and not surprisingly, allied the community to the Neolog stream. Subsequently, on 20th April 1871, 46 families left and established an independent Orthodox Community /47/. It grew by immigration from the countryside and before World War I oversized significantly the mother community. In 1871 they had a temporary prayer hall adapted from an old mill and in 1891, the secession was final when they founded a separate cemetery.

The presence of the Orthodox Community in Prešov is most significantly visible through the uniquely preserved compound of religious institutions they had been developing since the 1880s. The compound lies in the north-western

part of the city center, leaning from outside on the former fortification near Mlynský potok [Mill Creek].

In 1884, they established a synagogue in a simple single-story building, used after 1898 as a *beit midrash* [study hall]. Beneath this building was first *mikvah* of Prešov. The building as later expanded and after 1911 referred to as an Ashkenazi prayer-hall, which might have to do with some inner communal tensions between western Orthodox (praying in Ashkenazi rite) and Hassidic (praying in *nusach A"ri* or *nusach sepharad* rite) families. Such quarrels over rite were typical through out Eastern Europe, where various traditions met. In Prešov, as in many other places such as Košice or Michalovce, the solution was the establishment of separate Hassidic congregations within the Orthodox community. In 1912, twenty-six Hassidic families in Prešov formed their own congregation /48/.

As recent archaeological research has shown, the oldest building on compound was the two-story building of rabbinate, which contained elements of the former bastion of the historical town fortification /49/. Towards the street the complex is delineated by a prolonged single-story building of school – cheder. On the other side of court stands a building with communal offices and former ritual slaughtering venues.

On Yom Kippur 5658 [1898] the community inaugurated a new synagogue, an electrified building constructed by the Košice-based construction company of Kollacsek and Wirth /50/. Intentionally, synagogue was built visible from the public zone and thus deemed to represent the self-aware urban community. The lot line of the synagogue compound follows the demolished city fortification that once kept the Jews out of Prešov. To the observer standing on Main Street and looking down the Jarková Street, the synagogue will be very well visible. Oriented toward the street with eastern façade, holy ark protrusion and blinded windows indicate that this is a liturgically prominent eastern side of the building. The façade is three-partite, central three-bay section is flanked by a bay on both sides. Vertically carved by pilasters, horizontally by molding, and topped by a gable, the façade is a mixture of Moorish, neo-Classical and *Rundbogenstil* elements. Other façades repeat this scheme and feature Moorish tri-lobate windows and horse-shoe entrance porches. The original main entrance to the men's section had been on the western side, through the vestibule that is today used as small prayer hall. The second

PREŠOV, ORTHODOX SYNAGOGUE – EAST FAÇADE (HUNGARIAN JEWISH MUSEUM AND ARCHIVES, BUDAPEST).

PREŠOV, ORTODOXNÁ SYNAGÓGA – VÝCHODNÁ FASÁDA, HISTORICKÁ POHĽADNICA (MAĎARSKÉ ŽIDOVSKÉ MÚZEUM A ARCHÍVY, BUDAPEŠŤ).

PREŠOV, ORTHODOX SYNAGOGUE – INTERIOR.

PREŠOV, ORTODOXNÁ SYNAGÓGA – INTERIÉR.

Photo Maroš Borský.

PREŠOV, ORTHODOX SYNAGOGUE – INTERIOR (DETAIL).

PREŠOV, ORTODOXNÁ SYNAGÓGA – INTERIÉR (DETAIL).

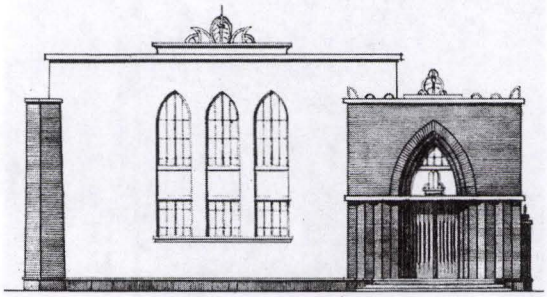
Photo Maroš Borský.

PREŠOV, HASSIDIC SYNAGOGUE – DEDICATORY INSCRIPTION.

PREŠOV, CHASIDSKÁ SYNAGÓGA – NÁPIS NA FASÁDE.

Photo Maroš Borský.

PREŠOV, ORTHODOX SYNAGOGUE, KOŠICKÁ ROAD – PROJECT (STATE ARCHIVE IN PREŠOV, BRANCH PREŠOV).

PREŠOV, ORTODOXNÁ SYNAGÓGA NA KOŠICKEJ CESTE – PROJEKT (ŠTÁTNY ARCHÍV V PREŠOVE, POBOČKA PREŠOV).

entrance to the hall is located on the axis of the northern façade, topped by a massive cornice on cushion capitals. The staircase to women's section has been situated on the north-western part of the building.

While respecting Orthodox requirements, such as separation of genders and placing a *bima* in the middle of hall, the interior had been furbished in most impressive fashion. The interior is a three-aisle hall with the women's gallery supported by cast-iron columns, which run along three sides of the prayer hall. The design is Moorish, with typical colorful patterns applied to the ceilings and walls, and rich polychromy covering the column capitols and other details. The richly decorated *aron hakodesh* made by Košice sculptor Bacsó matches the interior and repeats some of details.

The building underwent a complete reconstruction during 1990s and houses, in the women's gallery so-called Bárkány collection, a special exhibition of the Slovak National Museum-Museum of Jewish Culture. The former entrance vestibule is today used as a prayer hall of the tiny Jewish community /51/. Not far-away from the compound, stood a *mikvah* building, constructed in 1904 and demolished in the post-war period.

The Jewish population of Prešov grew significantly and reached 3,477 in 1921 (forming 19,7 % of total population) and the interwar period witnessed construction of additional facilities for communal prayer. A typical phenomenon was the broadening demographic difference between both Jewish communities in the town. Uneasy to generalize, the Neolog community with many members in the urban middle class, and significantly lower birth-rate, attracted only a minority of the newly arrived Jews from traditional hinterland. Most of new arrivals to Prešov were recruited for membership in the Orthodox community, which also had significantly more poor families with numerous children. The ratio between original mother community (Neolog) and secession Orthodox reached 1 : 3 in 1930s.

In 1930, the Orthodox community constructed a new synagogue on Košická Road, built by the contractors Tószöghy and Ferderber after designs of the architect Julius Grossmann. The synagogue was severely damaged during an offensive of the approaching Soviet Army in 1944 and was demolished shortly after. Its construction plans, kept in the local archive, provide an idea of its appearance /52/. The synagogue was a pleasant building, a fine balance between modernist purity and traditional monumental forms. The northern street façade was bi-partite: a white plastered block with flat roof and three pointed windows contrasted with a brick pavilion featuring a monumental pointed entrance portal. This allusion to cathedral architecture was balanced on the counter-end of the façade by a massive brick buttress. The building's interior arrangements strictly followed *halakhic* prescriptions with *bima* centrally placed in the sanctuary and women's gallery running along its three sides. The ark stressed three windows, one above it and two flanked it on sides, as typical for traditional synagogues.

The last synagogue building constructed, on the eve of Holocaust, was a new *klaus* [separate] synagogue from 1934 – 1935 in the Orthodox communal compound, designed by the architect Leopold Šafrán /53/. The synagogue was commissioned by the Hassidic congregation formed in 1912 by 26 Hassidic families who wanted to maintain a separate *sepharad* rite. The building is a simple modernist structure with flat roof. The interiors and the western side have been

altered, but strip windows stressed by horizontal molding and the brick decoration of holy ark protrusion and round windows give genuine idea about original sober appearance of the building. Round windows on the eastern and western facades feature a menorah, a reminder of building's original purpose. A Hebrew dedicative inscription has been preserved on the western, street facing, facade. The building still belongs to the local Jewish Community, which rents it to an architectural office.

Despite the shrinking size of the Prešov Jewish community, today numbering only dozen of Jewish families, great effort to restore the valuable Jewish communal compound was made in the 1990s. The Neptun fountain still stands on the main square and reminds of Marcus Holländer, who settled as first Jew in the town. Later, his son, Leo presided over the small Jewish community. This community of prosperous businessmen was a leading center of nascent Reform movement in this region, evidenced by their choice of modern rabbi and first synagogue that adopted forms of the Lutheran church. After 1871, when the small secessionist group formed an Orthodox congregation, traditionalist immigrants from the countryside could opt for membership in this congregation rather than for them alien modernist religious expression of the Reformists. Therefore, in time, the Orthodox membership outnumbered the mother Neolog congregation. Aside to the Neolog synagogue with school building, the Orthodox constructed a separate synagogue and communal institutions compound on the other side of town. Later on, they faced inner communal uproar themselves, when the Hassidic groupings tried to gain the upper hand in the Orthodox community. During 1930s, the Hassidim constructed their own prayer hall on the Orthodox compound, making Prešov into an architecturally significant assemblage of various synagogues.

The third town in the region with glorious Jewish past and valuable monuments of synagogue architecture is Bardejov /54/. Known as *Bartfeld* in German and *Bartfa* in Hungarian, it used to be an important and wealthy free royal town. First mentioned in 1247 as a hamlet, by the beginning of 14th century a colonization town on a regular surface had been established, with s fortification system laid after 1352. The town reached its

BARDEJOV, MAIN SQUARE WITH JEWISH RESIDENTS, BEFORE WWII (ŠARIŠ MUSEUM, BARDEJOV).

BARDEJOV, HLAVNÉ NÁMESTIE SO ŽIDOVSKÝMI OBYVATEĽMI PRED DRUHOU SVETOVOU VOJNOU (ŠARIŠSKÉ MÚZEUM, BARDEJOV).

climax during the 15th – 17th centuries, when it carefully controlled a monopoly on linen bleaching.

The majestic monuments on the central square even today bear witness to the city's former glory: St. Giles Gothic parish church, built during the second half of 14th century and the Gothic town hall, a solitary structure in the middle of the square erected after 1505. Sudden loss of importance in 18th century meant fast decline for Bardejov and subsequent centuries have conserved the townscape's unique medieval character and its fortifications /55/. In 2000, the city has been listed as a World Cultural Heritage site by the UNESCO.

Two Christian sacred buildings have been added to the architectural inlay of Bardejov in more recent times, thus demonstrating existence of two newly emancipated Christian communities in the town. On the northern edge of the historic town, behind the fortification line, the Lutherans constructed their church in 1798 – 1808, while the Greek-Catholic St. Peter and Paul parish church was a relatively late (1901 – 1902) addition near the south-western section of municipal fortification.

A Jewish presence in the town appears in 18th century, though limited to a few privileged individuals. Census of Hungarian Jewry from

BARDEJOV, OLD SYNAGOGUE COMPOUND, MLYNSKÁ STREET, GENERAL VIEW: MIKVA (LEFT), BEIT MIDRASH (CENTER), OLD SYNAGOGUE (RIGHT).

BARDEJOV, CELKOVÝ POHĽAD NA AREÁL ŽIDOVSKEJ OBCE NA MLYNSKEJ ULICI: MIKVA (VĽAVO), BEIT MIDRAŠ (V STREDE), STARÁ SYNAGÓGA (VPRAVO).

Photo Maroš Borský.

1744/1745 reports only one Jewish resident family in Bardejov /56/, but in 1782 there were already 43 Jews in the town. By 1835 their number had grown to 131 and in 1869 they already reached 1,011 (from total population of 5,307). By 1929 their number had almost tripled and reached 2,745 /57/.

The Bardejov Jewish community was a traditional Orthodox with strong Hassidic elements that dominated over Western Orthodox in communal affairs /58/. Many families had their roots in nearby Poland and maintained strong ties to *Admor* of Sancz, Rabbi Chaim Halberstamm. This cultural and religious orientation was obvious later, when the community "imported" its rabbis from Poland, among them also the grandson of Chaim Halberstamm, Moshe, who died and was buried in 1904 in Bardejov. The local archive preserves a rich documentation about efforts of some members of Halberstamm clan to legalize their resident status with Czechoslovak offices /59/. Bardejov used also to be an important center of Jewish book printing in Slovakia /60/. Two printing workshops, Blayer and Horovitz, published over one hundred Hebrew titles before 1939. The distinct appearance of Hassidic Jews was, until World War II, an inseparable element of townscape /61/. A nearby spa, with kosher catering, attracted an Orthodox clientele from a broad region. After the Holocaust, only about thirty community members returned to the town, but most of them emigrated in following years. Today, only several old Jews live in the town.

The most prominent Jewish monument of Bardejov is so-called *Jewish suburbium*: a compound of Jewish institutional buildings including the Old Synagogue, a *beit midrash* and mikvah. A Jewish slaughter-house stood nearby on the plot occupied today by the supermarket. The name *Jewish suburbium*, originating within the Slovak preservationist authorities, does not fully describe the character of this group of architectural monuments. Prior to World War II the area was strongly populated by Jews, though it was never an exclusively Jewish neighborhood.

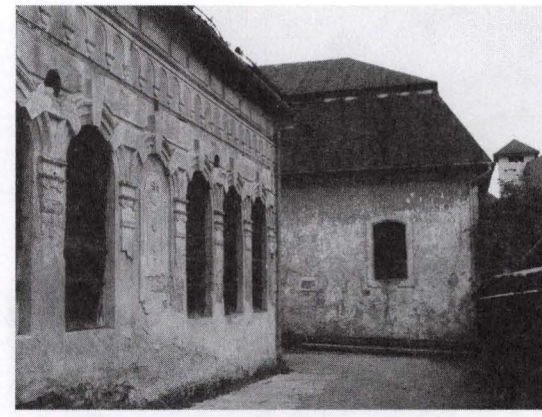
The oldest building of the compound is the Old Synagogue [Old *Shul*], which is one of the most valuable pieces of synagogue architecture in Slovakia. Together with the synagogue of Stupava, it represents one of two remaining nine-bay synagogues in the country. Constructed before Jewish emancipation, the synagogue is discretely hidden in back part of the compound lot. Its exterior is a rectangle, made of massive walls pierced with simple Baroque windows and topped by a metallic mansard roof.

A monumental neo-Classical portico with a staircase on the south west corner provided an access to the building until it collapsed in the 1990s. The interior consists of a main prayer hall and cluster of vestibule, study-room, and women's gallery on the west. The prayer hall is a nine-bay space, three by three bays, with a bima placed in the middle and supported by four pillars. The pillars and pilasters support eight kerchief vaults, which are covered with splendid ornamental decoration. The hall is used currently as a storage of hardware store and nothing remains of this original inventory, though the bima platform has been preserved (to store metallic pipes) and the position of former ark is still visible and marked by a Hebrew inscription Keter Torah [crown of Torah]. Additionally, a damaged inscription of the Hebrew Psalm 113:3 *("From the rising of the sun unto the going down thereof the Lord's name is to be praised")* spreads on

the the eastern wall. This wall also features an unusual row of small niches thought to keep prayer mantels and books. The most interesting artifact is a Hebrew dedicatory plaque on the western side above the entrance to the hall. Its poetic text provides information about donor a date of on construction.

"Twenty-two years of the years had passed
And the hands of Josef [Guttman] who had started to build this house [faltered]
But he was plucked before his time
And grass and thistles nearly filled the halls
Until the challenge fell on the shoulders of his son-in-law.
And Isaac came and stretched his arms upward to God and to the mission.
He allowed his eyes no sleep, nor did he rest nor cease
Until his God answered him and the work was completed, on
Rosh Chodesh Elul, in the year, 'May this be a small temple' 5589." /62/

Due to complicated counting of Hebrew letters, different years can be calculated (1829 and 1836) /63/. Taking into account both of them, we can state with certainty that this synagogue was constructed around a third decade of the 19th century. Due to proximity to the Polish territory, constant flow of emigration and also on-going business, religious and cultural ties to Nowi Sącz and other Polish Jewish communities, we can rightly assume this synagogue was an imported architectural solution from Poland /64/.
The second building of the compound served as a beit *midrash*, a house of study also used as a prayer hall. This is evident on its eastern façade with its row of six semicircular windows with neo-Classical ornament. Along the central axis of façade, one window has been omitted, on the interior side stood the *aron hakodesh*. The inner spatial distribution is legible on the exterior; the eastern section served as a prayer hall illuminated, traditionally, by twelve windows, while the western section contained a women's gallery, with different windows, placed on the higher level from ground.
Towards the public street, the compound is shielded by a mikva, a ritual bath building. As the historical images /65/ of former Dlhý rad, demolished during Communist period, show, this building formed an integral element of

BARDEJOV, OLD SYNAGOGUE AND BEIT MIDRASH (LEFT).

BARDEJOV, STARÁ SYNAGÓGA A BEIT MIDRAŠ (VĽAVO).

Photo Maroš Borský.

BARDEJOV, OLD SYNAGOGUE, DEDICATORY PLAQUE.

BARDEJOV, PAMÄTNÁ TABUĽA V STAREJ SYNAGÓGE.

Photo Viera Kamenická.

rhythmical row of single-storied suburban houses. Well-suited visually to this environment, the building appears as a central entrance pavilion flanked by two pavilions on side. This division is stressed by different roofs: the central large arched roof contrasts with side simple pitched roofs. The exterior layout reflects the inner space arrangement: through the vestibule a changing room was accessible; each pavilion of building served as ritual bath, shower, and other facilities for men and women. The interior of buiiing, used as a public spa after World War II, is currently abandoned and is in a dreadful condition.
Without a doubt, the whole complex belongs to the most interesting Jewish monuments in Central Europe. It is a valuable architectural unit of Jewish communal institutions clustered on a small complex, sole surviving witness of the once prosperous center of Jewish communal life in north-eastern Slovakia.
One of last Jewish residents of Bardejov, Maximilian (Meier) Špira /66/, preserves the memory of many prayer halls and *shtiblach* [small

BARDEJOV, CHEVRA MISHNAYOT SYNAGOGUE, STÖCKLOVA STREET, DEPORTATIONS OF 1942 (COLLECTION OF THE MUSEUM OF JEWISH HERITAGE – A LIVING MEMORIAL TO THE HOLOCAUST, NEW YORK, GIFT OF ABRAHAM GRUSSGOTT).

BARDEJOV, SYNAGÓGA CHEVRA MIŠNAJOT NA STÖCKLOVEJ ULICI, DEPORTÁCIE ŽIDOVSKÉHO OBYVATEĽSTVA ROKU 1942 (ZBIERKA MUSEUM OF JEWISH HERITAGE – A LIVING MEMORIAL TO THE HOLOCAUST, NEW YORK, DAROVAL ABRAHAM GRUSSGOTT).

BARDEJOV, BIKKUR CHOLIM SYNAGOGUE, KLÁŠTORSKÁ STREET – INTERIOR WITH THE LAST JEWISH RESIDENT OF BARDEJOV, MR. M. ŠPÍRA.

BARDEJOV, SYNAGÓGA BIKKUR CHOLIM NA KLÁŠTORSKEJ ULICI – INTERIÉR S POSLEDNÝM ŽIDOVSKÝM BARDEJOVČANOM, PÁNOM M. ŠPÍROM.

Photo: Viera Kamenická.

prayer rooms] in Bardejov, often just small rooms for study, such as minyan [quorum of ten men needed for Jewish communal prayer] of Friedman, Fränkl, or the one maintained by Rabbi Schmiele Halberstamm (son of Rabbi Moshe Halberstamm). These locales, run by rabbis and Talmud scholars, could survive only thanks to donations of wealthy community members, who considered it a special honor and duty to contribute towards maintaining these places of Jewish study. Additional prayer halls and synagogues were established by important communal associations. Established to serve certain specific purpose; to be a member of such an association was considered to be a matter of social prestige.

Prominent among them was the *Chevra Mishnayot* /67/, which established its prayer hall on Stöcklova Street in 1905. The building survives until today, but in a completely altered shape /68/. The original appearance, however, can be reconstructed from an unique historical picture taken during the deportations of 1942, preserved in archive of the Museum of Jewish Heritage in New York. Originally, it was a single story building facing the street with its eastern façade, which reflected interior spatial distribution. Four semi-circular windows provided daylight for prayer hall. The rounded window in the middle central bay stressed the presence of *aron hakodesh* on the interior side of wall. An entrance and possibly stairs to the women's gallery used to be on right portion of the building. A Hebrew dedication on the façade indicated building's construction year ([5]665=1905) and the institution's name. Another important prayer hall was maintained by the *Chevra Bikkur Cholim* [Brotherhood for Visiting Sick]. During 1920s the Chevra intended to construct a new synagogue in vicinity of St. Gilles church, but after facing public resistance /69/, in 1929 they adapted an older house on (today) Kláštorská Street to serve their communal purposes. The street façade, a mixture of neo-Classical and Gothic elements, such as two large pointed windows, features a Hebrew inscription with name of association. On the right side of the building stretches a deep corridor providing an access to all building's rooms: prayer hall, back room (probably once used for study and today filled with decaying Hebrew books), staircase to women's gallery, and entrance to backyard (with remnants of wooden *sukkah*). The most representative space is the sanctuary. The pews face eastwards towards street, where an *aron hakodesh*, flanked by two Gothic windows, is placed. A *bima* stands in the center, as typical for Orthodox synagogue interiors. Owing to narrowness of building plot, woman's gallery with high *mechitza* shield, could be build only on western side of hall. It stretches, however only in a form of illusionary fresco, also on southern and northern wall of hall. Additionally, splendid decorative ornamental paintings cover the walls of the hall. Owing much to Mr. Špíra, who maintaned this place throughout the Communist era and engaged here in his lone prayers, this structure represents one

of the few preserved authentic synagogue interiors in Slovakia.

To conclude, based on the example of three Eastern Slovak cities with exceptionally well preserved Jewish built heritage, I have shown how the synagogue architecture is interdependent upon various aspects of the Jewish communal experience. These include emigration from countryside and urbanization of Jewish life, upward social mobility accompanied by acculturation, strict adherence to traditional models of religiosity resulting in cultural conservatism, internal communal clashes and divisions. On one side, the synagogues were constructed respectfully to the binding requirements of the Jewish legal tradition. On the other side, they also reflect cultural identity and self-perception of the Jewish communities that have built and used them. These determined the choice of esthetic criteria that architects and contractors had to follow.

I investigated the mechanism, how the Jewish presence became part of the townscape. At first, they clustered in the *yishuvim*, villages with typical Jewish character, near royal cities and commuted daily for business. Later, once new legal situation prevailed, the Jewish communities could have been established within the royal cities. These communities immediately sought to build their religious institutions catering for the needs of their membership. In course of time, due to the differentiation between adherents to various ideological standpoints, schisms and secessions, parallel communal structures were often formed, each maintaining its own institutional network conforming to their liturgical requirements. With subsequent urban growth and migration waves from Eastern-Slovak rural hinterland or nearby Galicia, masses of newly arrived co-religionists were channeled and integrated into existing communal establishment. The flourishing life of these Jewish communities was harshly and brutally destroyed during the Holocaust, leaving only remnants of the rich cultural legacy preserved until today. Building programs of various religious communities join into a harmonic unity, which is valuable architectural evidence from the formation period of the modern multi-confessional society. As such, Košice, Prešov and Bardejov urban centers together with their Jewish built heritage are deemed to the highest degree of protection. This has been in recent past recognized through preservationist efforts by various expert organizations either on national or international level /70/.

NOTES

I wish to express my deep gratitude to my tutors Dr. Felicitas Heimann-Jelinek (Jewish Museum in Vienna) and Professor Michael Hesse (University Heidelberg) who have provided me with their guidance and support during my doctoral studies. I am also thankful to Dr. Samuel D. Albert for precious advice while working on this study.

1 Report from the twenty-fourth session of the World Heritage Committee of UNESCO, Cairns, Australia, 27 November-2 December 2000. Entry: Bardejov Town Conservation Reserve, Id. N. 973.

2 GOJDIČ, Ivan: East Slovakian Towns with Oval-Shaped Centres. In: Romanesque Monuments in Slovakia. Bratislava (Slovak National Museum) 1999, pp. 33-38.

3 Exhibition catalogue (ed. Duchoň, Jozef), Mapy a plány z fondov Východoslovenského Múzea [Maps and Plans from the Collections of the Eastern Slovak Museum], Košice 2001.

4 Plan der Königlichen Freistadt Kaschau, by engineer Josef Ott, 1841, Eastern Slovak Museum, Košice, S-3958.

5 Szabad király Kassa városának térképe, by József Homolka, 1869, Eastern Slovak Museum, Košice, R- 3993.

6 Kassa törv. hat. jog. fel. szab. kir. város belsőségének és környékének átnézeti térképe, 1912, Eastern Slovak Museum, Košice, R- 36168/a/b/c.

7 The traditional Jewish community of Veľká Ida maintained a Talmud Torah and yeshiva and in 1880 counted 210 (total population 1,706).

8 Jewish population in Rozhanovce dropped significantly as a result of urbanization from 230 (1840) to 31 (1941).

9 The former synagogue building is owned by the local municipality, which used it until recently as a carpentry workshop; the building faces total collapse of the roof structure and disappearance. The building was surveyed and documented within the framework of Synagoga Slovaca, a documentation project of Slovak synagogue architecture. The full documentation of the project will be preserved in the Slovak Jewish Heritage Center, Bratislava.

10 On beginnings of the Jewish settlement in Košice see ŠALAMON, Pavol: Počiatky usádzania sa Židov v Košiciach a ich podiel na kultúrnom a spoločenskom živote mesta v rokoch 1841 – 1918 [Beginnings of the Jewish Settlement in Košice and Their Contribution to the Cultural and Social Life of the City in the Years 1841 – 1918]. In: Acta judaica slovaca, Volume 2, Bratislava 1995, pp. 101– 110.

11 This cemetery has been partially preserved on a slope near residential houses at Tatranská Street.

12 I wish to thank Dr. Pavol Šalamon for providing me this information. See also his Demografický vývoj Židov v Košiciach v rokoch 1841 – 1944 [Demographic Development of the Jews in Košice in Years 1841 – 1944]. In: Košice a deportácie Židov v roku 1944 [Košice and Deportations of the Jews in Year 1944], Košice 1994, pp. 85 – 92.

[13] Original documentation providing evidence about the various stages of development of the communal compound has been preserved in the archive of the Okresný úrad životného prostredia Košice I., odbor stavebnej výstavby.

[14] About the mikvah see also HALÁSOVÁ, Anna: Najstaršie košické mikve [The Oldest Mikvah of Košice]. In: Pamiatky a múzeá, Bratislava 1996, Number 3, pp. 12 – 13. From same author see also HALÁSOVÁ, Anna – SCHMIEDLOVÁ, Martina: Pamiatky židovskej architektúry v Košiciach [Monuments of Jewish Architecture in Košice], Košice (Agentúra K) 2002.

[15] Förster, Ludwig von: Über Synagogenbau. IN: Allgemeine Bauzeitung, Year XXIV, 1859, pp. 14 – 16, pls. 230 – 235.; N. N.: Über Synagogenbau, IN: Allgemeine Zeitung des Judentums, Year XXII, 31 May 1858, pp. 314 – 315.

[16] The building was demolished after World War II and its appearance can be reconstructed only according to historical images and fragments of original plans preserved in the archive of the Okresný úrad životného prostredia Košice I. In 1911 they enlarged this synagogue according to plans by Otto Sztehló from Budapest. The plans are preserved in the archive of the Okresný úrad životného prostredia Košice I., odbor stavebnej výstavby. In 1927, as a result of construction of new synagogue and school behind this building, the structure was shortened again and the bima placed into the center of hall. The building was completely demolished to clear up a view of the new Philharmonic Hall in 1950s.

[17] Report attributed to Hayyim David Lippe: Sechs Briefe zur Beleuchtung der religiösen Wirren in Oberungarn, Košice 1866.

[18] Allgemeine Zeitung des Judentums, 14 May 1872, p. 397.

[19] STRANSKY, Hugo: Religious Life in Slovakia and Subcarpathian Ruthenia, pp. 354 – 355. In: The Jews of Czechoslovakia. Historical Studies and Surveys. Volume II. Philadelphia (The Jewish Publication Society of America) – New York (Society for the History of Czechoslovak Jews) 1971, pp. 347 – 392.

[20] The statutes of the Community were acknowledged on 30 July 1871, See ENTEN, Emanuel: Zur Geschichte der Juden in Košice (Kaschau), pp. 58 – 60, In: Zeitschrift für die Geschichte der Juden in der Tschechoslowakei. Prag-Brünn (Jüdischer Buch- und Kunstverlag) 1932, pp. 47 – 60.

[21] The original project documentation is preserved in the archive of the Okresný úrad životného prostredia Košice I., odbor stavebnej výstavby.

[22] Pinkas haKehilot: Slovakia (ed. Büchler, Yehoshua Robert). Jerusalem (Yad Vashem) 2003, Entry: Košice, p. 495.

[23] Legally, they did not form their own congregation, but functioned as the Association [Verein] Sefarad within the Ortodox community.

[24] The building plans are preserved in the archive of the Okresný úrad životného prostredia Košice I., odbor stavebnej výstavby.

[25] The municipal archive of Košice has preserved their petitions from 1931 – 1933 to the municipality requesting discounted or free heating wood from city managed forests. Archív mesta Košíc. Fond: Mestský úrad Košice, 1923 – 1938, "Spolek sefardim", 14968/33.

[26] The construction details and decoration program of the synagogue is provided by BÁRKÁNY, Eugen – DOJČ, Ľudovít: Židovské náboženské obce na Slovensku [Jewish Communities in Slovakia]. Bratislava (Vesna) 1991, pp. 376 – 378. Original construction plans were not preserved. Schematic drawing appears in journal Új építészet, IV Year, Number 2 – 3, Budapest 1949, p. 49.

[27] The synagogue is a typical example of the Hungarian interwar neo-Baroque architecture, which was a conservative response to loss of the country's architectural heritage as result of Trianon partition. See PAMER, Nóra: Magyar építészet a két világháború között. Budapest (Terc) 2001, pp. 18 – 35.

[28] The building plans are preserved in the archive of the Okresný úrad životného prostredia Košice I., odbor stavebnej výstavby.

[29] About the architect, see his monograph Arbeiten des dipl. Ing. Architekt Ludwig Oelschläger Košice. Bratislava (Verlag Otto Waldes), undated; see also DULLA, Matúš – MORAVČÍKOVÁ, Henrieta: Architektúra Slovenska v 20. storočí [Architecture of Slovakia in the 20th century]. Bratislava (Slovart) 2002, p. 78.

[30] KÓNYA, Peter – LANDA, Dezider: Stručné dejiny prešovských židov [Concise History of the Prešov Jews]. Prešov 1995. For the history of Jewish community of Prešov see also Atlas, Moshe: Geschichte der jüdischen Gemeinde von Prešov (Eperjes). In: Zeitschricht für die Geschichte der Juden. Tel Aviv, Januar-März 1967, pp. 17 – 32.

[31] Conscriptio Judaeorum, Prešov report from 1725. GRÜNWALD, Fülöp – SCHEIBER, Sándor (ed.): Magyar-Zsidó Oklevéltár, 7th Volume. Budapest (Magyar Izraeliták Országos Kepviseletének Kiadása) 1963, p. 110.

[32] Pinkas haKehilot: Slovakia (ed. Büchler, Yehoshua Robert). Jerusalem (Yad Vashem) 2003, Entry: Šarišské Lúky, pp. 556 – 559.

[33] Ibid., p. 556.

[34] The pillory is reported standing here in 1850, Bárkány - Dojč, p. 343. About the discovery of the orginal wallpaintings with liturgical texts reports AUSTERLITZ, Theodor: Das jüdische Museum in Prešov. In: Zeitschrift für die Geschichte der Juden in der Tschechoslowakei, Prague-Brno, 1930, Year 1, pp. 127 – 128. The house is today completely altered, without any traces of the original Hebrew inscriptions. It serves as a notary office and any inquiries about original use are unwelcome.

[36] Born in 1760 in Tarnopol (Galicia), this wealthy businessman with contacts to the Vienna Court, initially settled in Šebeš-Kelemeš and approximately in 1784 – 1789 moved to Prešov. From here he conducted successful business activities, despite decades of continuous conflict with the merchant guild and social isolation. Holländer was really an important figure in the Jewish life of region; in 1813 they elected him to be a rosh medina of Šariš Jewry. About Marcus Holländer see KÓNYA, Peter: Marek Holländer, prvý žid v Prešove [Mark Holländer, the first Jew in Prešov], In: LANDA, Dezider – KÓNYA, Peter: Marek Holländer a vznik židovskej náboženskej obce v Prešove [Mark Holländer and Founding of the Jewish Community in Prešov]. Prešov (Židovská náboženská obec Prešov) 1999, pp. 22 – 25.

[37] Mark Holländer died before 1848 and he never became patrician/burgher of Prešov. His name is not listed in the records of newly accepted burghers of the free royal town (Kónya, p. 25).

[38] Leo Holländer, the son of Marcus Holländer, was born in 1806 as the first Jew in Prešov. The school-mate of Lajos Kossuth participated in the 1848 Revolution and was an eminent fighter for Jewish emancipation. At the 1868 – 1869, Congress he represented the Neolog platform. Holländer died in 1887. See Leo Holländer, zakladateľ Prešovskej židovskej obce a Šalamon Marek Schiller, jej prvý rabín [Leo Holländer, the Founder of the Jewish Community and Salamon Mark Schiller, First Rabbi], In: LANDA, Dezider – KÓNYA, Peter: Marek Holländer a vznik židovskej náboženskej obce v Prešove [Mark Holländer and Founding of the Jewish Community in Prešov], Prešov (Židovská náboženská obec Prešov) 1999, pp. 26 – 29.

[39] Rabbi Dr. Solomon Marc Schiller-Szinessy (born 1820 in Óbuda, died 1890 in Cambridge) studied at yeshivot [Talmudic academies] in Pest and Gyöngyös, and then received his university education in Pest and Jena (doctorate

1844). Ausserordentlicher Professor for Hebrew and Old Testament at the Prešov Lutheran Collegium. Participated in the 1848/49 Revolution, then exile in England, rabbinic posts in Birmingham, later Manchester, 1878 Professorship at the Cambridge University.

[40] Allgemeine Zeitung des Judentums, 18 January 1858, pp. 51 – 52.

[41] Kónya, Peter: Počiatky židovskej obce v Prešove a jej úsilie o emancipáciu [Beginnings of the Jewish Community in Prešov and its Emancipation Effort], p. 20, In: LANDA, Dezider – KÓNYA, Peter: Marek Holländer a vznik židovskej náboženskej obce v Prešove [Mark Holländer and Founding of the Jewish Community in Prešov], Prešov (Židovská náboženská obec Prešov) 1999, pp. 8-21.

[42] The 1847 – 1849 synagogue was constructed by Contractor Pribula for 12.463 Gulden, 52 Kreuzer (Kónya-Landa, p. 27).

[43] The historical photograph has been preserved in the Hungarian Jewish Museum and Archives, Budapest.

[44] About Lutheran sacral architecture in Slovakia see Krivošová, Jana: Evanjelické kostoly na Slovensku [Lutheran Churches in Slovakia], Liptovský Mikuláš (Tranoscius) 2001. Connection between synagogue and Protestant churches studies Rosenau, Helene: The Synagogue and Protestant Church Architecture. In: GUTMANN, Joseph (ed.): The Synagogue: Studies in Origins, Archaeology and Architecture. New York (Ktav Publishing House, Inc.) 1975, pp. 309 – 315.

[45] The collection was divided equally between the Neolog Jewish Community and the Lutheran Lyceum, which also sustained heavy damages. Rabbi Schiller-Szinessy taught at the school forty years earlier.

[46] KATZ, Jacob: A House Divided. Orthodoxy and Schism in Nineteenth-Century Central European Jewry. Hanover-London (Brandeis University Press) 1998, p. 82.

[47] KÓNYA, Peter – LANDA, Dezider: Stručné dejiny prešovských Židov [Concise History of the Jews of Prešov]. Prešov 1995, p. 36.

[48] Ibid, p. 37.

[49] Research report by the local conservationist office: Prešov – Okružná. Pamiatkový výskum. Prešov (Pamiatkový ústav Bratislava, regionálne stredisko Prešov) 2000.

[50] The total expense of the construction works was 48,000 Gulden (Landa, D. – Kónya, P., p. 36).

[51] Curiously, in late 1980s a US Congressman negotiated with the Prague Communist leadership about the transfer of the whole building to the United States.

[52] State Archive in Prešov, Branch Prešov, Fond: Okresný úrad Prešov, No. 23, Carton 46, document 6522/30.

[53] State Archive in Prešove, Branch Prešov, Fond: Okresný úrad Prešov, No. 23, Carton 65, Document 10008/36.

[54] About the history of the Bardejov Jewish community see Atlas, Mosche: Die jüdische Geschichte der Stadt Bartfeld (Bartfa) und des Bades Bardejov in der Tschechoslowakei. In: Zeitschift für die Geschichte der Juden. Tel Aviv, April-September 1966, pp. 151 – 171.

[55] See a conservationist manual published by the National Conservationist Office predecessor: Bardejov. Mestská pamiatková rezervácia. Bratislava (Slovenský ústav pamiatkovej starostlivosti v Bratislave) 1991.

[56] The first Jew living in Bardejov was businessman Joseph Herskovicz with his family consisting of two sons and three daughters. Conscriptio Judaeorum, Bardejov reports from 1745 and 1746. GRÜNWALD, Fülöp – SCHEIBER, Sándor (ed.): Magyar-Zsidó Oklevéltár, 7th Volume. Budapest (Magyar Izraeliták Országos Kepviseletének Kiadása) 1963, pp. 715, 842.

[57] State Archive in Prešov, Branch Bardejov, Fond: Mestský úrad v Bardejove 1919 – 1945, Carton 12, Document 4709/1929, Súpis ŽNO.

[58] The orthodox character of the Community has been stipulated in various points of the community statutes. A Bártfai Aut. Orthodox Izraelita Hitközség alapszabályai. Bardejov (Blayer) 1906. § 59 states that the synagogue has to be constructed according to the Shulchan Aruch and Orthodox tradition, i. e. with the bima placed in the center of sanctuary. The Hassidic nature of the Bardejov Orthodoxy has been confirmed by contemporary witnesses, photographic images from the collection of local museum and preserved sidurim [prayer books] once used in Bardejov.

[59] State Archive in Prešov, Branch Bardejov, Fond: Mestský úrad v Bardejove 1919 – 1945, Carton 48, Document 1525/1942, Mendel Halberstamm, Bardejov – domovská príslušnosť.

[60] See HILL, Brad Sabin: From Bardejov to Oxford: The Contribution of Slovakian Jewry to Anglo-Hebrew Scholarship. In: Report of the Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies. 2000 – 2001, pp. 108 – 133.

[61] Described in a prewar local geographic work KRPELEC, Bartolomej: Bardejov a jeho okolie dávno a dnes. Bardejov (Miestny odbor Matice Slovenskej v Bardejove) 1935, pp. 155 – 158, 172 – 176, 236 – 253. Written by a non-Jewish author for general public, it contains very informative sections dedicated to the history and life of the Bardejov Jewish community.

[62] Translation in: GROSSGOTT, Abraham: Bardejov Remembered, New York 1998.

[63] The Hebrew date is indicated in the text by marking selected letters with a certain numerical value. The text includes a small letter zayin, which can alternatively be included into the calculation, therefore two possible dates are available: Rosh Chodesh Elul 5589 [30 August 1829] or 5596 [14 August 1836] as inauguration dates of completed synagogue.

[64] So-called four-pillar tabernacle and nine-bay synagogues are a special type that originated in Poland. It appeared first in the Lvov suburban synagogue (1624 – 1632) and was soon followed by synagogues in Ostrog, Vilnius, Lutsk, Pinsk, Slonim and other towns of historical Poland. Later dispersed this type to Moravia (e. g. Mikulov), Hungary (e. g. Mád, Apostag, Zsambék) and Slovakia (Trenčín, Čachtice, Stupava, Ľubotice, Huncovce and Bardejov). The major characteristic feature is placing the bima between four pillars or columns that support the ceiling.

[65] The picture has been preserved in the Collection of the Bardejov Municipality.

[66] Interviews were conducted with Mr. Maximilián (Meier) Špíra in 2001, 2002, 2003.

[67] Statutes preserved in local archive give details about the society established in 1905. Its purpose was to study mishnayot [tractates from Mishna – Jewish law] to honor the deceased. Within a year cycle, all tractates had to be studied and a communal dinner was held. State Archive Prešov, Branch Bardejov, Fond: Mestský úrad v Bardejove 1919 – 1945, Carton 9, Document 7934/1927, Spolok Chevra mišnajot.

[68] In the 1950s was the building was acquired by the Secondary Economy School and significantly rebuilt by adding another story and altering the street façade.

[69] Documents from 1923 – 1924, State Archive Prešov, Branch Bardejov, Fond: Mestský úrad v Bardejove 1919 – 1945, Carton 5, Document 442/1925, Bardejov, stavba židovskej synagógy.

[70] In summer 2003, ICOMOS – Israel organized a survey of the Jewish built heritage in these three cities by the student group from Israeli universities. The upcoming publication of their research will significantly contribute towards raising international awareness about Slovak Jewish heritage.

SYNAGOGA
SLOVACA

JARA LALKOVÁ

SYNAGÓGY DEVÄŤKLENBOVÉHO TYPU V STUPAVE A BARDEJOVE: NAJSTARŠIE ZACHOVANÉ NA SLOVENSKU

Nine-bay Synagogues in Stupava and Bardejov: the Oldest Preserved in Slovakia

doc. Ing. arch. JARA LALKOVÁ, PhD.
Ústav architektúry II
Katedra ochrany architektonického dedičstva
Fakulta architektúry, Slovenská technická univerzita
Námestie slobody 19, 812 45 Bratislava

The paper on Jewish architectural culture in Slovakia titled „Synagogues of nine-bay type in Stupava and Bardejov: The oldest preserved synagogues in Slovakia" endeavours to describe two oldest preserved synagogues on our territory denoted by scholars as synagogues of nine-bay type.
The study of the oldest preserved synagogues in Slovakia aims to understand their cultural and historical value, to identify their type, time period and style and to compare Polish architecture of the synagogues (architecture of temples) on the territory of former Great Poland with Jewish sacral monuments in our country and to clarify their relationship. Research confirmed that architecture of both constructions was influenced mainly by the prototype of many other synagogues, that is, by the Suburban synagogue in Lviv (Vorstadt Synagogue built in 1632 – 1633, in Poland called Bóznica Przedmiejska; today it is located in Ukraine), but also by other Polish synagogues, for instance, the synagogue in the city Pincow (this synagogue built in the end of 16th – beginning of 17th centuries has similar ground-plan as our synagogues in Bardejov and Stupava. It is the first Polish building with accessory premises, antechamber, depository and part of a chapel for women called babinec. Previous solutions were only utility additions to the chapel), or big synagogue in Rzeszów Bóznica Nowomiejska (its vaulting system is

similar to our synagogues' system. Vaulting fields beginning in Bimah are narrower, while their ground-plans are rectangular).

Both our synagogues represent chapel with nine fields of vaulting supported by four pillars with central Bimah according to Lviv prototype. Such a solution allowed generous plan of the temple corresponding to the importance and size of Jewish community in Stupava and Bardejov. It also meant definitive confirmation of emplacement of Bimah in the centre of disposition to allow believers to see and hear reading Torah in accordance with requirements of Talmud. There is no analogy to this solution in sacral or secular older buildings. It is unique composition following specific demands of Judaism.

Disposition of both synagogues, however, has even older prototype. Similarly to the synagogue in Pincow their vestibule and depository are located on the northern side and gallery for women above them is accessible from outside. In examined synagogues the way of division of gallery for women has not been preserved. Following similar contemporary designs we can suppose that arcades of the gallery had iron or wooden lattice filling.

Considerable building-in of both synagogues to ground is typical and also confirms Polish influence. Only synagogues in Poland or in regions influenced by Polish architecture have such a design. Building-in is ascribed certain meaning in liturgy. However, it is possible that it followed from the limits of sacral architecture of other confessions that were imposed by secular power and Catholic Church.

While the interior of both synagogues strictly followed imported patterns, their exterior was liable to contemporary local mannerism and styles. The style of both buildings can be defined as Classicism. However, the synagogue in Stupava has additional retarded Baroque features. During mentioned period Jews did not ascribe to the exterior of synagogues special meaning. Thus space and emotional effects of interior and exterior cannot be compared.

It is worth of remark that both synagogues had not been rebuilt nor their style had been changed during the whole period of their functioning as sanctuaries of Jewish congregation. Expressive change of the interior occurred in the end of 19th century when walls and vaulting were painted by colourful ornaments. Part of this decoration consisted of fragments of Hebrew inscriptions citing Psalms which have been preserved only in Bardejov.

Research brought new results concerning age of the buildings. It was generally accepted that the synagogue in Bardejov is the oldest synagogue in Slovakia. However, research did not confirm its primacy. Construction of the building had begun in 1771 and lasted for a long time, until 1817. Thus it had been finished later than the synagogue in Stupava that was built in 1803. This new information became accessible after new translation of the chronicle table situated above the entrance. The text of the table was translated by Mgr. Valerián Trebalka from the Institute of Judaism of Comenius University in Bratislava in the year 2002 for the seminar paper of student Jana Švantnerová. The year 1817 as a datum of finishing of the building was confirmed also by students and teachers from Israel who conducted research on Jewish monuments in eastern Slovakia during workshop organised by ICOMOS in the summer 2003. They investigated synagogues in Bardejov, Košice and Prešov and paid attention also to Jewish cemeteries in these cities.

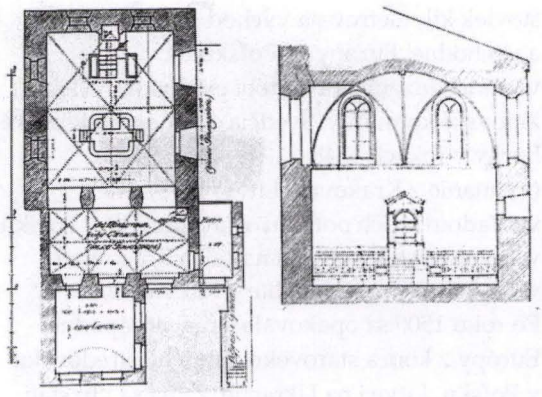
More detailed study of Polish synagogues leads us to the conclusion that synagogues in Bardejov and Stupava are the only preserved synagogues of nine-bay type in former Czechoslovakia. Moravian synagogue in Mikulov presented as the only nine-bay temple in Czech Republic has different prototype in Lańcut, which can be identified by the type of its vaulting. Synagogues in Lańcut and Mikulov do not have nine arches above chapel, but only four vaulting fields and copula above Bimah. The rest of vaulting fields was replaced by the massive vaulting bands. This fact emphasises cultural and historical importance of our synagogues and their uniqueness, because other alleged synagogues of nine-bay type on our territory had been destroyed and therefore it is impossible to investigate them and to verify their typological characteristics. Archive material is not sufficient for research of these synagogues.

Research of the synagogues in Bardejov and Stupava aimed to clarify the import of Polish building culture to these places. Polish influence on Jewish community in Bardejov is proved especially by coming of Jews from the frontier town Nový Sad and from other Polish localities. They brought the ideas of position of sanctuary and chapel from their maternal cities with which they had been in contact until the year 1942, when Jewish congregation in Bardejov perished. Synagogues in Nowy Sacz, Rzeszov, Dukla, Stryzyzow and Stoszow can be mentioned as sources of influence. However, we were not able to identify concrete source of Polish influence in the case of the synagogue in Stupava. As we mentioned, in the process of development of suburbs Jews in Stupava

were oriented above all on Bratislava and later on Vienna.
It is regrettable that in spite of great historical and cultural value of both synagogues they are shamefully misused and thus they are in the state of emergency. War events and post-war ignorance regarding Jewish cultural monuments condemned these valuable architectural art objects for utilitarian inadequate use without any current maintenance. Although the objects were registered in the Central List of Cultural Monuments in accordance to their value, proprietors (cities of Stupava and Bardejov) have not yet fulfilled their obligations regulated by law.
Both Jewish communities perished in holocaust. After the war they were not revived. Rescue of those precious monuments therefore does not mean resumption of their original function. Conservation thus must deal with a problem of revitalisation and adequate dignified use of cultural inheritance. Preservation and possibilities of restoration of destroyed architectural fragments determine future methodical renovation of both synagogues and reconstruction of their style using contextual new forms where it is impossible to know original architectural art design.
Although value of Bardejov suburb and local city reservation was in the year 2000 acknowledged by registering it in the List of World Cultural and Natural Inheritance, and value as well as primacy of the synagogue in Stupava was proved, rescue and renovation of both synagogues have not been ensured yet. Graphic designs of restoration and adequate use of these cultural monuments have been so far an appeal to save them. Present paper on their history and cultural and historical values aims to join this appeal.

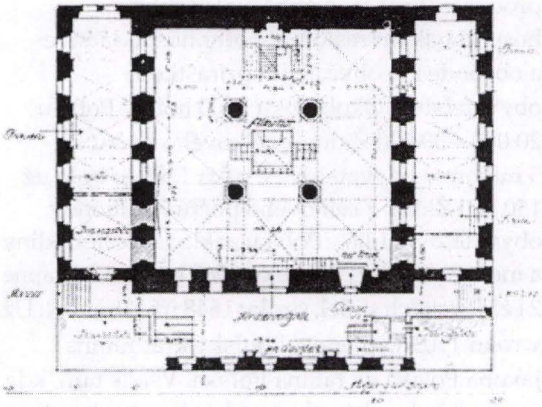
Vplyv poľských templov na výstavbu synagóg na Slovensku

Koncom európskeho stredoveku prestali európski Židia hrať prvé husle v hospodárstve a kultúre. Ukázalo sa, že sú postrádateľní a boli znova a znova vyháňaní. Po roku 1500 boli Židia vylúčení z veľkoobchodu a priemyslu v Itálii, v Provensálsku a v Nemecku, a preto sa sťahovali ďalej na východ, najskôr do Rakúska, Čiech, na Moravu, do Sliezska, do Poľska najmä do Varšavy, Krakova, Ľvova, Brest-Litovska a do Litvy. V tom období považovali Židia Poľsko za najbezpečnejšiu krajinu v Európe a skoro sa stalo srdcom aškenázskeho sveta. Demografická os aškenázskeho židovstva sa posunula o niekoľko stoviek kilometrov na východ do strednej a východnej Európy. V Poľsku už v predchádzajúcom období existovali veľké židovské komunity. Svedčia o tom protižidovské búrky v rokoch 1348 – 1349, 1407 a 1494 (vyhnanie z Krakova a Litvy, 1495). Ale vzhľadom na ich potrebu ostávajú Židia v Poľsku v zmenených lokalitách naďalej. Konkrétne v Krakove v novej lokalite – Kazimierz.
Po roku 1500 sa opakovala situácia západnej Európy z konca staroveku a raného stredoveku v Poľsku, Litve i na Ukrajine. Židia sa i tu stali kľúčovým prvkom rozsiahleho kolonizačného procesu, ktorý sa vyznačoval rýchlym hospodárskym rastom v poľnohospodárstve a obchode i neobyčajným prírastkom obyvateľstva. Okolo roku 1500 bolo v Poľsku 20 000 – 30 000 Židov z celkového počtu 5 miliónov obyvateľov. V roku 1575 to bolo už 150 000 Židov z celkového počtu 7 miliónov obyvateľov. Židia v Poľsku zakladajú celé dediny a mestysy (štetly). Do roku 1569 bolo na Ukrajine 24 židovských sídiel, v roku 1648 už 118 sídiel. Už v roku 1503 vymenoval poľský kráľ rabína Jakoba Polaka za rabína Poľska. Všade tam, kde vznikali židovské náboženské obce, budovali i synagógy. Tie pri výstavbe striktne dodržiavali zásady určené Halachou a plne vyhovovali potrebám chrámovej ortodoxie (boli to miesta, kde sa Biblia systematicky čítala a kde ju aj vyučovali).
Vykryštalizovaný typ deväťklenbovej synagógy z Ľvova z rokov 1632 – 1633 s ústredným motívom štvorstĺpia nesúceho klenbu sa stal prototypom mnohých ďalších synagóg v Poľsku už v 17. storočí a neskôr aj v strednej Európe. Pre väčšinu starších synagóg bolo charakteristické umiestnenie svätostánku s orientáciou na východ na hlavnú stenu a rečniska – bimy do stredu modlitebne. Takéto usporiadanie sa však začína stabilizovať najmä v priebehu 16. storočia pod vplyvom autority krakovského rabína Mojžiša – Issarlesa – Remu. Vstup do synagógy býval väčšinou zo západu, východná stena mala byť v exteriéri nezastavaná. Silný vplyv na formovanie interiéru malo štúdium kabaly, ktoré sa rozmohlo v poslednej štvrtine 16. storočia S nástupom Zlatého veku židovstva v Poľsku nastáva problém s umiestnením veľkého počtu veriacich v starších úzkych jednoloďových, prípadne dvojloďových priestoroch.
V druhej polovici 16. storočia sa začínajú stavať

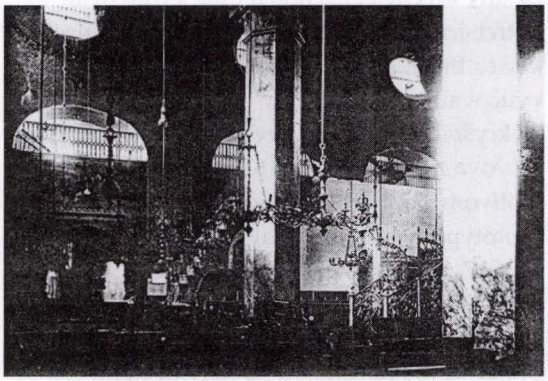
STARÁ SYNAGÓGA VO ĽVOVE (LEMBERGU) POSTAVENÁ V ROKOCH 1580 – 1595, ZNIČENÁ FAŠISTICKÝMI VOJSKAMI V ROKU 1942 – PÔDORYS A REZ.

THE OLD SYNAGOGUE IN LVIV (LEMBERG) BUILT IN 1580 – 1595 AND DESTROYED BY FASCIST ARMY IN 1942 – GROUND-PLAN AND SECTION.

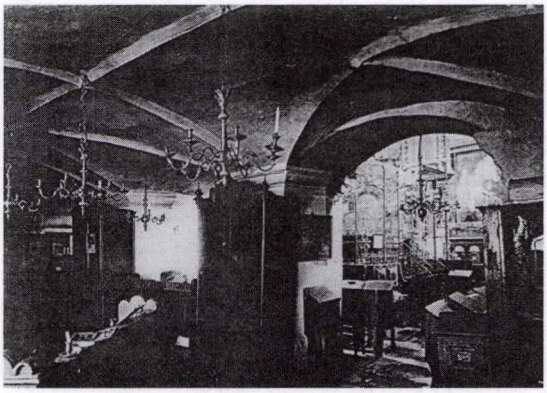
VORSTADT, SYNAGÓGA VO ĽVOVE POSTAVENÁ V ROKOCH 1632 –1633. PROTOTYP MNOHÝCH ĎALŠÍCH SYNAGÓG S CENTRÁLNOU BIMOU, ZAKLENUTÁ DEVIATIMI KLENBOVÝMI POĽAMI NESENÝMI CENTRÁLNYM ŠTVORSTĹPÍM – PÔDORYS.

VORSTADT, THE SYNAGOGUE IN LVIV BUILT IN 1632 –1633. THE PROTOTYPE OF MANY OTHER SYNAGOGUES WITH CENTRAL BIMAH VAULTED BY NINE VAULTING FIELDS SUPPORTED BY CENTRAL FOUR PILLARS – GROUND-PLANE.

VORSTADT, SYNAGÓGA VO ĽVOVE – PRIESTOR HLAVNEJ SÁLY.

VORSTADT, THE SYNAGOGUE IN LVIV – SPACE OF THE MAIN HALL.

VORSTADT, SYNAGÓGA VO ĽVOVE – PRIESTOR POD GALÉRIOU.

VORSTADT, THE SYNAGOGUE IN LVIV, SPACE UNDER THE GALLERY.

sály, ktorých zastropenie podopierali štyri centrálne, okolo bimy umiestnené stĺpy. Tak vzniklo originálne riešenie, ktoré nielen umožnilo rozšírenie a tým zväčšenie vnútorného priestoru modlitebne, ale tiež zdôraznilo liturgický význam bimy, ktorú definitívne situovalo do centra stavby. Pre takéto riešenie neexistuje analógia v starších sakrálnych či svetských stavbách. Ide o jedinečné riešenie vyplývajúce zo špecifických potrieb judaizmu. Vyzretý typ ľvovskej synagógy našiel ohlas i na našom území. Reprezentujú ho na Slovensku Stará synagóga v Bardejove a synagóga v Stupave. Židovské komunity ďalej na východ neprenikali vzhľadom na oficiálny zákaz cárskeho Ruska. Posun osídlenia židovského obyvateľstva do Ruska nastal až v 18. storočí po rozdelení Poľska. Konkrétne na našom území sa ako šíritelia tejto poľskej stavebnej kultúry uvádzjú utečenci z čias povstania Bohdana Chmelnického. Toto povstanie bola orientované proti vrchnosti, katolíckej cirkvi, ale najmä proti bohatým Židom, ako nájomcom pôdy a nehnuteľností. Hlavným podnetom bola bieda roľníkov v dôsledku tridsaťročnej vojny. Poľský vplyv uvedenej typológie synagóg sa na našom území uplatnil i na ďalších v súčasnosti už nejestvujúcich stavbách v Čachticiach a Huncovciach. V Čechách to boli už taktiež zbúrané synagógy v Kroměříži, Podivíne a Osoblahoch. Na Morave zachovaná synagóga v Mikulove bola postavená už v roku 1550, rozšírená 1689, upravená novým barokovým rozvrhom v rokoch 1719 – 1723, uvádzaná ako posledný dochovaný templ poľského, ľvovského (deväťklenbového) typu v Čechách. Predpoklad poľského vplyvu je i pri ďalších nezachovaných synagógach, ktorých typológiu je potrebné archívnym výskumom overiť. Sú to synagógy v Prešove, Šarišských lúkach /1/, Brezine /2/, Ľuboticiach, Starej Turej a Orave /3/.

SYNAGÓGA V STUPAVE

Historický, hospodársky a demografický vývoj židovského suburbia v Stupave

Kontinuálne osídlenie územia Stupavy poukazuje na jej významné postavenie na obchodnej takzvanej Jantárovej ceste, ktorá bola jednou z najdôležitejších európskych komunikácií. Tá už v praveku spájala juhoeurópsku jadranskú oblasť s Pobaltím. Cesta nadobudla veľký význam najmä v dobe rímskej,

čo dosvedčujú zvyšky vojenských a civilných stavieb. (Limes-romanum). Takou bola i stupavská vojenská stanica – Castrum, archeologicky doložená z 1. a 2. storočia nášho letopočtu. Zachovali sa základy vojenských ubytovní, kúpeľov i zariadenia sálavého kúrenia. Medzi hnuteľnými nálezmi, ako sú stély, vázy, misy, meče sa našli i dve menory (liturgické sedemramenné lampy), o ktorých sa tvrdí, že aspoň jedna z nich je palestínskeho pôvodu z obdobia okolo 1. storočia nášho letopočtu. Tu sa teda začínajú dejiny Židov v Stupave /4/.

Na týchto nálezoch je založená tradícia, že dejiny Židov na Slovensku sa začínajú už v 2. storočí po zničení Jeruzalema Rimanmi. Táto indícia je vierohodná i na základe toho, že do okolia Bratislavy sa po dobytí Judey vrátila i časť légie predtým tu sídliacej a Židia s ňou prichádzajú jednak ako otroci či markytáni a obchodníci /5/.

O usadení sa Židov v Stupave do 14. storočia však nie je žiaden písomný doklad. Hoci už v 12. a 13. storočí išlo o dôležitú obchodnú stanicu medzi Bratislavou a moravskými mestami Olomouc, Mikulov, Břeclav. Išlo však o poddanské mestečko a v tom období sa Židia usadzovali predovšetkým na kráľovskom majetku (ako „servi camerae" – sluhovia kráľovskej komory podliehajúci kráľovskej jurisdikcii). Panovníci mali záujem na udržaní Židov v krajine a chránili ich ako svojich služobníkov, za čo inkasovali takzvaný židovský regál, ktorý sa platil ešte i v 18. a 19. storočí. Neskôr dochádza k usadzovaniu Židov aj pod ochranu významných feudálov.

Tak sa Židia usadili i v Stupave v druhej polovici 14. storočia po ich vyhnaní z bratislavského geta /6/ kráľom Ľudovítom Veľkým. Vznikol tu najprv malý jišuv (sídlisko), z ktorého sa časom vyvinula náboženská obec, ktorá bola jednou z najvýznamnejších v celom Uhorsku.

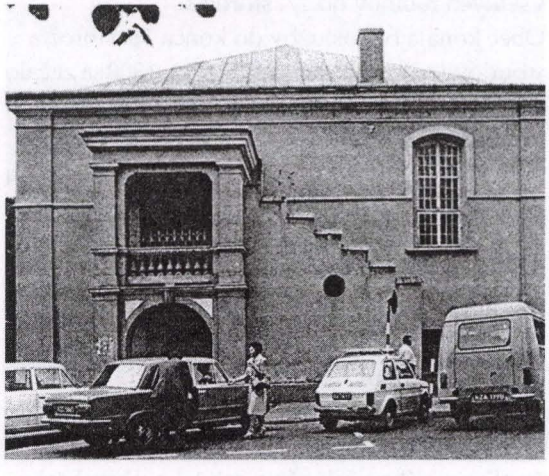
Významný podiel na rozšírení náboženskej obce malo i ďalšie vyhnanie Židov z Bratislavy a zhabaní ich majetku z príkazu Márie manželky Ľudovíta Jagelovského po jeho smrti v bitke pri Moháči v roku 1526. Jej nariadením významné bratislavské geto v priestore Nedbalovej ulice zaniklo.

O predchádzajúcom význame židovskej obce v Bratislave a jej privilégiách hovorí významný dokument z roku 1524, ktorý sa nachádza v bratislavskom Mestskom archíve. Dejiny Židov v Bratislave sa odznova začali až o niekoľko desaťročí a to už v novej lokalite na Podhradí.

SYNAGÓGA V MIKULOVE NA MORAVE, UVÁDZANÁ AKO SYNAGÓGA ĽVOVSKÉHO TYPU, TYPOLÓGIA JEJ ZAKLENUTIA JE VŠAK BLIŽŠIA SYNAGÓGE V LAŃCUTE – INTERIÉR.

THE SYNAGOGUE IN MIKULOV IN MORAVIA, PRESENTED AS A SYNAGOGUE OF LVIV TYPE. HOWEVER, TYPOLOGY OF ITS VAULTING IS CLOSER TO THE SYNAGOGUE IN LAŃCUTE – INTERIOR

SYNAGÓGA V LAŃCUTE ZO 17. STOROČIA, EXTERIÉR.

THE SYNAGOGUE IN LAŃCUT FROM 17TH CENTURY, EXTERIOR.

Na druhej strane počet Židov v Stupave v 16. storočí značne vzrástol. Podporu našli u miestneho panstva – osvieteného grófa Pálffyho. Ďalšia vlna prisťahovalectva do Stupavy bola zaznamenaná po roku 1670 po vyhnaní Židov z Viedne. V 17. storočí existovala v Stupave náboženská obec a Chevra kadiša. Tá oslavovala v roku 1840 svoje 200 jubileum /7/.

O veľkosti obce svedčí i listina osobitých privilégií vydaná grófom Mikulášom Pálffym z 1. januára 1722. Listinu obnovovali v rokoch 1739, 1755 a 1758. Jedným z najdôležitejších

bodov tohto dokumentu je ustanovenie „pre 40 rodín možnosti voľne v Stupave prebývať, nadobúdať domy a pozemky, ako aj prichýliť židovských hostí, pričom sa im zároveň povoľuje tam nerušene obchodovať a vandrovať, kupovať a predávať." V ďalších bodoch ediktu sa Židom dovoľuje postaviť si synagógu. Súčasne sa im povoľuje „zamestnať rabína, šochera, učiteľa v Stupave, ako aj v Pajštúne a v Devíne predávať nielen pálenku a soľ, ale aj jedného šamesa s tým, že ich netreba zaratúvať do počtu 40 rodín". Ďalšie body ediktu sa zaoberajú hospodárskymi otázkami, medzi iným i zriadením osobitnej polície na ochranu Židov. Hlavným zdrojom príjmov náboženskej obce bola cirkevná daň. Fakty jej výnosu jasne dokumentujú rast obce i bohatstvo jej členov. O hospodárskom vzraste Židovskej náboženskej obce v Stupave svedčí mnoho ďalších archívnych dokumentov. Zachovala sa i stupavská PINKAS CHODOŠ – kniha daňovníkov z druhej polovice 18. a 19. storočia. Mnoho správ sa zachovalo i o náboženskom živote obce. Známy je zoznam všetkých rabínov od 17. storočia.

Obec konala bohoslužby do konca 18. storočia v budove patriacej panstvu. V roku 1800 sa začalo so zbierkou na výstavbu vlastnej synagógy. Pozemok odkúpili už dávno predtým od grófa Pálffyho. Traduje sa, že na výstavbe synagógy sa podieľali členovia obce nielen finančne, ale i fyzicky. Postavili ju len židovské pracovné sily, a to vrátane výroby tehál.

Podľa židovskej ročenky z roku 1840 v 19. storočí bolo v Stupave 810 Židov z celkového počtu 3 727 obyvateľov.

Podľa zákona č. 29 z roku 1840 platného pre všetky uhorské župy – tzv. Deákovho zákona (realizovaného však až po rakúsko-uhorskom vyrovnaní roku 1867) bola zavedená povinnosť viesť matriku a prijať priezviská. Matrika stupavských Židov vedená v nemeckom jazyku je od tých čias zachovaná. Z nej vyplýva, že stupavskí Židia sa zamestnávali takmer všetkým.

K stupavskému rabinátu patrilo 22 obcí od Kuchyne až po Raču, čo v tom čase predstavovalo 154 stupavských rodín a 170 rodín z okolitých obcí. Vysoký stupeň rozvoja zaznamenala židovská obec najmä v 19. storočí. V šesťdesiatych rokoch mala znamenitú školu, v ktorej sa vyučovali všetky svetské predmety. Pôsobili tu mnohé spolky a nadácie podporované najmä „viedenskými Stupavčanmi". Práve ich pomocou sa stupavská náboženská obec stala jednou z najväčších a najslávnejších v Uhorsku. Vyvrcholením v živote obce bola oslava stého výročia postavenia synagógy v roku 1903.

Po prvej svetovej vojne následkom početného odchodu mladých ľudí do Bratislavy, kde študovali a z veľkej časti sa i usadili, dochádza k pozvoľnému úpadku stupavskej náboženskej obce.

Celkovo možno povedať, že do roku 1938 žili Židia v Stupave pomerne pokojne, bez väčších otrasov. Teda od 14. storočia bez prerušenia. Svedectvom sú výpovede bývalého hlavného rabína v Stupave Herzoga [8] a predsedu bratislavskej náboženskej obce Pappenheima, ktorý zhodne tvrdili, že na stupavskom cintoríne sa pochovávalo vo vrstvách nad sebou nepretržite [9].

V roku 1942 žilo v Stupave už len 300 Židov. Po druhej svetovej vojne – stupavská židovská náboženská obec zanikla.

Urbanisticko-architektonický vývoj židovského suburbia v Stupave

Prvé historické správy o usadení Židov v Stupave viažuce sa k 14. storočiu hovoria o malom jišuve – sídlisku neďaleko zemepanského hradu vybudovanom pod jeho ochranou. Táto skutočnosť názorne dokladá závislosť židovskej komunity od vrchnosti. Zrejme ide o lokalitu zhodnú s časťou neskorej židovskej štvrte v jazyku jidiš zvanou štetl.

Židovské štvrte všeobecne boli rastlého rázu, teda výsledkom prirodzeného procesu postupného narastania stavebnej štruktúry pod vplyvom demografického rastu obyvateľstva. Cisárskym translokačným reskriptom z roku 1726 bolo nariadené dôsledné sústredenie židovského obyvateľstva v mestách a obciach znova do uzavretých sídlisk v dostatočnej vzdialenosti od kostolov, námestí a miest, náboženských slávností, prípadne vytvoriť geta v tých miestach, kde dosiaľ neboli [10]. Povinné oddelenie židovských štvrtí z ostatných častí miest – ERUV, v rokoch 1727 až 1848 bolo úradmi prísne sledované. Getá mali presne vymedzené hranice, ktoré sa symbolicky, ale i prakticky uzatvárali na noc, na sobotu, aby nebol rušený židovský sviatok, ako i na nedeľu, aby obyvatelia geta nerušili sviatočný deň kresťanský.

Nariadením cisára Jozefa II. z roku 1782 museli

byť všetky židovské domy označené popisným číslom rímskymi číslicami, kým kresťanské boli označené arabskými číslicami. Ako sa tieto predpisy dotkli predmetného židovského štetlu Stupavy je potrebné dosledovať z archívnych materiálov. Pozoruhodná je však skutočnosť, že práve v tomto období vydáva osvietenecký gróf Mikuláš Pálffy v roku 1722 a neskôr obnovuje Listinu osobitných privilégií pre Židov, v ktorej je povolený voľný pobyt a možnosť nákupu domov a pozemkov na jeho panstve.

Z náboženských dôvodov je však zrejmá nevyhnutnosť zachovať sústredenie židovských domov a vybavenosti okolo synagógy.

S náboženskými predpismi súvisia i prevádzky rituálnych kúpeľov (Mikve) a rituálne jatky (šľachty), pekárne macesov a pečiva z nekvaseného cesta vyrobené z múky a vody potrebné na sviatky Pesach. Pri každej židovskej obci už v stredoveku existovala škola. Štúdium tóry a talmudu prebiehalo v synagóge. Reskript cisára Jozefa II. z roku 1782 prikazoval zaviesť v každej židovskej obci vlastnú školu. Tieto školy pôvodne boli len chlapčenské, neskôr aj dievčenské a nakoniec zmiešané. K významným budovám geta patril rabínsky dom stojaci v blízkosti synagógy. Tento dom náležal židovskej obci, ktorá ho poskytovala volenému rabínovi.

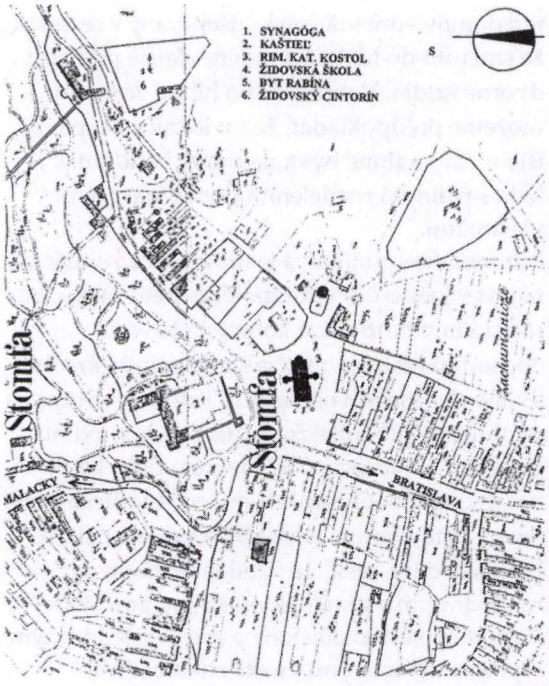
Presnú situáciu jednotlivých verejných budov, ako i obytných domov môžeme sledovať v Stupave od druhej polovice 18. storočia po zavedení tzv. PINKAS CHODOŠ, t. j. knihy daňovníkov. Priložená katastrálna mapa z roku 1896 nám približuje urbanistickú situáciu z konca 19. storočia, teda z obdobia, keď rozsah židovskej zástavby bol zrejme najrozsiahlejší (podľa matriky 154 rodín). V tomto období sa židovské objekty nachádzali už po oboch stranách hlavnej komunikácie, o čom svedčí i lokalita známej židovskej školy v priestore námestia, ktorého dominantu tvorí rímskokatolícky pôvodne renesančný Kostol sv. Štefana kráľa. Najstaršiu časť židovského osídlenia však môžeme lokalizovať západným smerom od tohto námestia a kaštieľa, teda tak, aby vlastný štetl mohol tvoriť samostatnú uzatvoriteľnú jednotku koncentrovanú okolo synagógy. Jeho východnú hranicu tvorila zrejme trasa obchodnej cesty, ktorá v polohe predpokladaného bytu rabína mení svoje priamočiare smerovanie a veľkým oblúkom obchádza areál kaštieľa v polohe pôvodnej vodnej priekopy. Uličnú zástavbu tvorí rad domov s orientáciou kratšej strany k ceste tak, že smerom do hĺbky sú radené ďalšie priestory, dvorné krídla. Vzhľadom na hĺbku zástavby môžeme predpokladať, že i v lokalite Stupava išlo o viacrodinné bývanie typu „kondomia", teda s reálnym rozdelením domu viacerými vlastníkmi.

Mimoriadne zaujímavá je urbanistická situácia najmä v južnej časti predpokladaného štetlu, kde rad domov tvorí ulicu kolmú na hlavnú obchodnú cestu a vytvára samostatný okrsok s vlastným malým námestím. Toto je pre Stupavu výnimočná urbanistická situácia (ide o jedinú odbočku od obojstrannej hlavnej cesty, ktorá v staršom období mohla tvoriť uzatvoriteľnú časť formy geta). Forma zástavby z urbanistického hľadiska dáva tušiť, že vznikla jednorazovým rozhodnutím s pravidelnou šírkou parcelácie, jednotnou šírkou objektov a zrejme i jednotným typom a výrazovými prostriedkami. Túto zástavbu možno dávať do súvislosti s niektorou veľkou vlnou prisťahovalectva a vyčlenením pozemku v rámci usadenia Židov v Stupave so súhlasom panstva.

Túto hypotézu v súčasnosti možno overiť iba dôkladným štúdiom archiválií, lebo táto urbanita bola demolovaná bez zdokumentovania a novozastavaná v druhej polovici 20. storočia. Túto hypotézu potvrdzujú i rozhovory so starými Stupavčanmi.

Vlastná synagóga z roku 1803 sa nachádza v západnej polohe od kaštieľa mimo pohľadov zo stupavského námestia, čo zodpovedalo všeobecne platným predpisom, že nemohla byť situovaná na námestí. V jej predpolí sa nachádzali obytné objekty židovskej obce, zrejme byt rabína, zamestnancov a verejné budovy. Podľa jej polohy za potokom išlo zrejme o pôvodne nezastavané územie, teda na takzvanej zelenej lúke.

V typickej polohe za mestom je lokalizovaný aj stupavský židovský cintorín. Nachádza sa severovýchodne od kaštieľa. Je ohradený hrubým múrom. Najstaršie zachované náhrobky sú zo 17. storočia. Je odôvodnený predpoklad o nepretržitom pochovávaní na tomto mieste bez porušenia hrobov s vrstvením. Niektoré náhrobky sú bohato ryté s reliéfnou výzdobou, so silným vplyvom viedenskej kamenárskej školy. Nápisy na nich sú zväčša hebrejské a nemecké (jidiš).

HISTORICKÁ MAPA STUPAVY Z ROKU 1896, CENTRÁLNA ČASŤ S VYZNAČENÍM LOKALITY SYNAGÓGY.

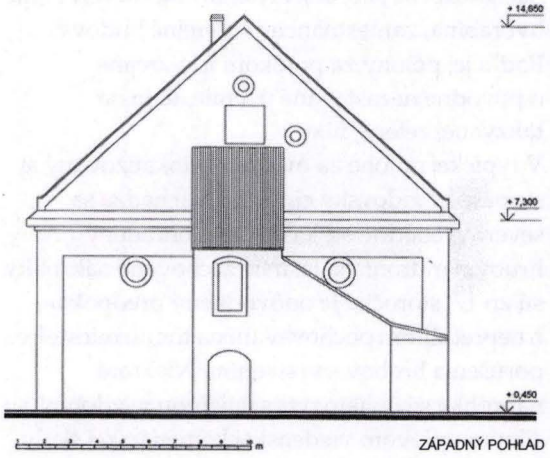
HISTORICAL MAP OF STUPAVA FROM THE YEAR 1896, THE CENTRAL PART WITH MARKED LOCATION OF THE SYNAGOGUE.

Foto Marek Pechman, 2003.

STUPAVSKÁ SYNAGÓGA POSTAVENÁ V ROKU 1803, DNES UŽ OTVORENÝ POHĽAD OD MESTA.

THE SYNAGOGUE IN STUPAVA BUILT IN 1803, TODAY THE VIEW FROM THE CITY IS ALREADY OPEN.

ZÁPADNÝ POHĽAD

STUPAVSKÁ SYNAGÓGA, ZÁPADNÝ POHĽAD.

THE SYNAGOGUE IN STUPAVA, WESTERN VIEW.

Súčasný stav zachovania židovského suburbia a využitie synagógy

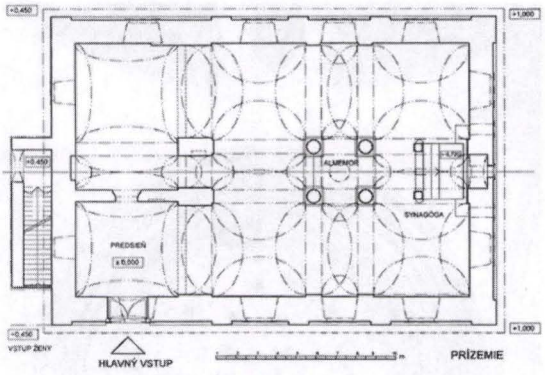
Zachovanie objektov pôvodnej židovskej zástavby je zrejmé z porovnania historickej mapy (katastrálna mapa z roku 1896) – a súčasnej mapy Stupavy. V najbližšom okolí synagógy je porovnávaná zástavba identická. Z domoradia lemujúceho štátnu cestu, ktorá tvorí prirodzenú os mestečka, bol demolovaný jediný objekt (parcelné č. 362), čím sa otvoril pohľad na synagógu situovanú v hĺbke parciel z námestia. V južnej časti zanikla priečna ulica kolmá na štátnu cestu. Vo východnej uličnej zástavbe je zachovaná predpokladaná budova známej židovskej školy. V tomto domoradí je zachovaná i ďalšia historická zástavba, z ktorej však v súčasnosti nevieme presne identifikovať pôvodné židovské domy. Ako sme už uviedli, konkretizácia židovských objektov by si vyžiadala podrobnejší archívny výskum. Vlastná synagóga, ktorej výstavba je datovaná k roku 1803, nevykazuje žiadne stavebné ani slohové premeny. Zmeny však nastali v jej funkčnom využití. Po druhej svetovej vojne a zániku židovskej náboženskej obce sa začala využívať ako sklad a dielňa bez akejkoľvek údržby. Po jej exploatácii a zhoršení jej úžitkových vlastností bola opustená a odsúdená na samovoľný zánik.

SYNAGÓGA

Rok výstavby stupavskej synagógy je známy. Bola postavená v roku 1803 (popri bardejovskej synagóge patrí medzi najstaršie zachované synagógy na Slovensku). To, že sa nezachovali iné, staršie synagógy sa vysvetľuje tým, že v predchádzajúcom období sa stavali iba menšie modlitebne, ktoré s pribúdajúcim židovským obyvateľstvom boli prestavované na väčšie, v prípade poškodení zbúrané [11].

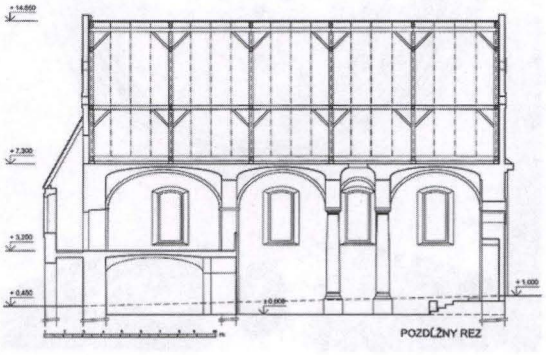
SLOHOVÁ ANALÝZA A SÚČASNÝ SLOHOVÝ VÝRAZ

Konštrukcia i vzhľad synagógy zodpovedá stavebným technikám a slohovým prejavom obdobia svojho vzniku. Slohovo môžeme stupavskú synagógu zaradiť do klasicizmu s retardovanými barokovými prvkami. Tento slohový prejav sa uplatňuje tak v exteriéri (rozmiestnenie otvorov, zrkadlové polia fasády, záklenky otvorov), ako aj v interiéri (systém klenutia stlačenými českými plackami, tvarovanie stĺpov, baroková úprava svätostánku).

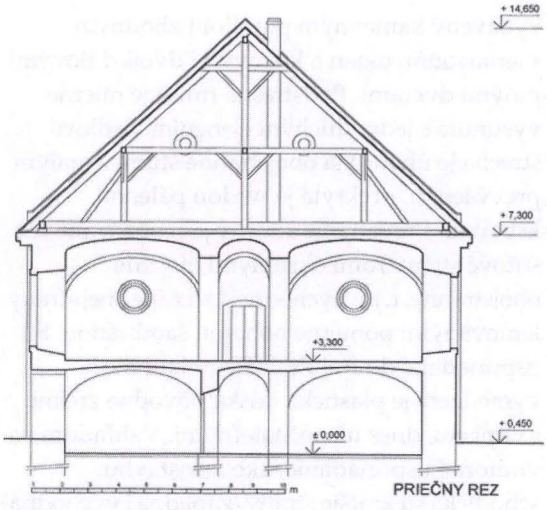
STUPAVSKÁ SYNAGÓGA, PÔDORYS PRÍZEMIA.

THE SYNAGOGUE IN STUPAVA, GROUND-PLAN OF GROUND FLOOR.

STUPAVSKÁ SYNAGÓGA, POZDĹŽNY REZ.

THE SYNAGOGUE IN STUPAVA, LONGITUDINAL SECTION.

STUPAVSKÁ SYNAGÓGA, PRIEČNY REZ.

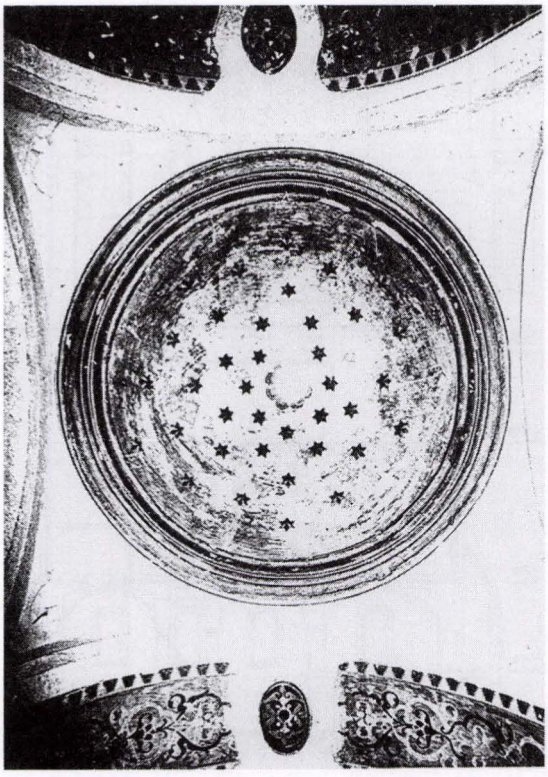
THE SYNAGOGUE IN STUPAVA, CROSS SECTION.

Pri výstavbe stupavskej synagógy boli dodržané všetky požiadavky vychádzajúce z náboženských predpisov odvodených z textov Starého zákona, predpísané halachou. Vnútorné usporiadanie bolo organizované pre potreby bohoslužby, ktorej ústrednou časťou je čítanie tóry. Preto i almemor (bima) sa nachádza v centre štvorcového priestoru s vymedzeným štvorstĺpim nesúcim klenbu. Zvitky tóry boli uložené vo svätostánku (áron hakodeš) – vysokej skrine vstavanej do východnej steny. Súčasný havarijný stav architektúry bez akéhokoľvek vnútorného vybavenia s demolovanou výplňou otvorov, svätostánku, bez pódia a jeho mrežového ohradenia, narušeným parapetom galérie nedáva dostatočný obraz o jej ďalších premenách. Jednoznačne môžeme predpokladať, že vo vlastnom architektonickom stvárnení počas jej dvoch storočí nedošlo k zásadným zmenám. O pôvodnej výzdobe modlitebného priestoru nemáme vedomosti. Dnešná takmer celoplošná geometrická výzdoba je datovaná do konca 19. storočia.

OPIS ARCHITEKTÚRY A JEJ VÝTVARNÉHO DOTVORENIA

Synagóga je situovaná v bývalej židovskej mestskej časti, v pozícii krytej od východu i severu od rušnej dopravnej tepny a stupavského námestia. Zástavbou verejných a bytových domov zo západu a juhu nie je obostavaná. Jej situovanie na pôvodne nezastavanom pozemku v záhradách sa vymyká zásadám umiestnenia synagógy v obklopení zástavbou geta. Od ostatnej zástavby ju oddeľoval iba tok malého miestneho potoka, cez ktorý k synagóge viedol most. Na ňom bol údajne kamenný stĺp s hebrejským nápisom „tašlich", čo znamená hádzanie. Tu na sviatok Nového roka (Roš hašana) hádzali veriaci potravu rybám /12/.

Vlastná synagóga je voľne stojaci objekt na nečlenenom obdĺžnikovom základe o rozmeroch (22,15 m x 15,4 m) na výšku dvoch podlaží, mierne zapustený v teréne, krytý sedlovou strechou obojstranne ukončenou štítmi. Vstup na galériu tvorí samostatnú prístavbu schodiska na západnej strane Orientácia synagógy zodpovedá náboženským predpisom s presným smerovaním svätostánku (áron hakodeš) k východu. Vstup do objektu je z južnej strany, a to hlavný (mužský) cez predsieň, ako i vstup na galériu pre ženy prostredníctvom samostatnej prístavby schodiska, bez prepojenia na hlavné priestory na prízemí. Architektúra exteriéru je veľmi jednoduchá, neprevyšujúca okolitú zástavbu, bez výraznejšieho členenia a dekorácií. Južná a severná fasáda má po štyri pomerne veľké okenné otvory so stlačeným záklenkom lemované kamennou šambránou s klenákom. Otvory sú umiestnené v plastickej omietke so zrkadlovými poľami a mierne vystupujúcimi pilastrami. Rytmus okien 3 + 1 zodpovedá vnútornému členeniu objektu. Vstup do objektu vzhľadom na rozmiestnenie okien je mierne asymetrický s posunom západným smerom,

STUPAVSKÁ SYNAGÓGA, DNES UŽ NEJESTVUJÚCA KLENBA NAD BIMOU, Z ARCHÍVU PAMIATKOVÉHO ÚRADU, BRATISLAVA.

THE SYNAGOGUE IN STUPAVA. THE VAULTING ABOVE BIMAH THAT DOES NOT EXIST TODAY, ARCHIVE OF CONSERVATION OFFICE, BRATISLAVA.

vybavený kamenným portálom zhodným s lemovaním okien a kovovými dvojkrídlovými plnými dverami. Podstrešná rímsa je mierne vysunutá s jednoduchým členením. Sedlová strecha je ukončená obojstranne štítmi s malým prevýšením, prekrytá je tvrdou pálenou krytinou. Prevetranie strechy je realizované cez štítové steny tromi okrúhlymi otvormi obojstranne, t. j. z východnej i zo západnej strany, lemovanými pomerne bohatou šambránou. Sú usporiadané do trojuholníka, v ktorého vymedzení je plastická doska pôvodne zrejme s nápismi, dnes už nečitateľnými. Vzhľadom na vnútorné usporiadanie, ako i prístavbu schodiska sú kratšie strany (západná i východná) riešené rozdielne. Východná fasáda je riešená symetricky, vybavená je dvojicou okien zhodných so severnou a s južnou fasádou a ďalšími štyrmi menšími, zrejme vetracími otvormi v časti svätostánku. Plasticita tejto fasády je prezentovaná vystupujúcimi lizénmi nároží, pričom vstupujúce zrkadlové pole je v rozsahu celej fasády bez členenia. Plasticita fasád nie je tvorená iba omietkou, ale priamo konštrukčným tehlovým murivom, čo havarijný stav omietok jasne preukazuje. Omietková vrstva na tehlovom murive malej mocnosti je pieskovožltá s veľkou mierou narušenia, až plošných odkrytí na tehlové murivo. Z náterových opatrení sa zachovali len malé pozostatky zrejme bielych vápenných náterov v minimálnom vrstvení.

Západná fasáda zhruba opakuje výraz fasády východnej, ale vzhľadom na funkciu vnútorných priestorov a prístavbu schodiska je dvojica okien nahradená kruhovými otvormi. Schodisko je vzhľadom na fasádu asymetrické. Pristavaná utilitárna stavba, hmotovo kopírujúca krivku schodiska, zaisťuje aj výstup do podkrovia. Súčasný havarijný stav neumožňuje prístup do tejto prístavby. Vstup na schodisko z bezpečnostných dôvodov bol zamurovaný. Priamo na túto západnú fasádu je lokalizované i jediné komínové teleso zrejme na vykurovanie zadnej miestnosti pod galériou.

Vnútorné členenie synagógy je veľmi jednoduché. Vstupné dvojkrídlové dvere nás vovedú do predsiene, ktorá je oproti terénu zapustená. Takéto zapustenie o niekoľko schodov je pre synagógy charakteristické. V predsieni, v ktorej sa uskutočňovala očista, boli nevyhnutným inventárom kamenné umývadlo na opláchnutie rúk a pokladnice. Tie však nie sú zachované. Náznak možnosti umiestnenia umývadla je citeľný v severozápadnom rohu predsiene. Medzi predsieňou a vlastnou modlitebnou synagógy pôvodne boli dvojkrídlové dvere. Tie v súčasnosti neexistujú, lebo celá stena spájajúca tieto dva priestory bola z prevádzkových dôvodov dielne vybúraná. Vlastný chrámový priestor je štvorcového pôdorysu o rozmeroch asi 13 x 13 m so štyrmi mohutnými okrúhlymi stĺpmi, ktoré podopierajú deväť polí klenieb. Medzi stĺpmi bola situovaná na vyvýšenom pódiu bima (almemor). Pôdium a ani jeho mrežové ohradenie sa nezachovali. Na východnej stene v strednom poli bol umiestnený svätostánok vymedzený pilastrami. Prístup k nemu zabezpečovali štyri schody. Vybavenie svätostánku sa nezachovalo. Z jeho trosiek je však ešte stále znateľné jeho pôvodné barokové stvárnenie s bohatstvom dekorácií. Priestor hlavnej sály je zaklenutý deviatimi poľami klenieb, pričom v strede nad stĺpmi bola vytvorená malá kopula, ktorá je v súčasnosti otvorená. Stredné klenbové polia sú obdĺžnikového tvarovania formy stlačenej placky zhruba v šírke polovice zaklenutia ďalších štyroch krajných klenbových polí, ktoré sú štvorcového tvaru. Vlastné klenbové pásy sú

klenuté v pravom oblúku s dosadaním na hlavice stĺpov a pilastrov. Klenbové pásy i vlastné polia klenieb sú výrazne polychromované geometrickou výmaľbou s rastlinným motívom, a to s prevahou kobaltovej modrej a červenohnedej farebnosti. Hlavice stĺpov a kopula boli zlatené. Steny sály sú z troch strán vybavené vysokými oknami (tri na južnej, tri na severnej a dve na východnej strane). Okná sa nachádzajú v pomerne veľkej výške. Sú zapustené v hĺbke múru v skosených špaletách. Z nich je najvýraznejšia práve spodná parapetná špaleta. Vrchný záklenok je v stlačenom oblúku. Okenné výplne sa zachovali iba na východnej strane. Niekoľko demontovaných výplní sa nachádza priamo v sále.

Interiérové omietky zvislého muriva sú takmer všetky maximálne narušené vlhkosťou až do výšky parapetov okien, približne tri metre od podlahy, čím boli zničené takmer všetky možnosti spoznania výtvarných prejavov a nápisov na stenách. Vo výške dvoch metrov je však jasne čitateľné ohraničenie výraznou líniou modrej farby. Smerom dole od tejto línie je omietka s väčšou priľnavosťou, zrejme dodatočne upravovaná pre potreby dielne Zachované omietkové vrstvy vo vyššej polohe, ako i možnosti prekrytia v spodnej časti si vyžadujú podrobnejší reštaurátorský prieskum.

Povrchovú úpravu podlahy synagógy tvorí cementový poter, realizovaný zrejme pri funkčnom využití pre potreby skladu a dielne. Pôvodnú skladbu a povrch podlahy synagógy bude treba preveriť sondážnym odkryvom.

Posledným priestorom prízemia synagógy je miestnosť za predsieňou, pod galériou. Môžeme sa domnievať, že išlo o miestnosť zvanú geniza (úkryt, skrýša). Takýto priestor v každej synagóge slúžil ako depozitár rituálnych predmetov a modlitebných knižiek a ďalších dokumentov vrátane profánnych /13/. Nad priestorom predsiene a genizy sa nachádza ženská galéria. Tá v súčasnosti nie je sprístupnená pre havarijný stav schodiska.

V prvom pláne od sály je oddelená značne poškodeným parapetným múrikom výšky asi 90 cm. Ďalšie príslušné oddelenie (mreža, záves...) nie je identifikovateľné. Spôsob oddelenia bude zistiteľný až po vstupe na galériu, pripadne hlbším štúdiom archívnych materiálov. Nad touto časťou sa nachádzajú ďalšie tri polia klenieb s plynulým prechodom z hlavnej sály, zhodného konštrukčného riešenia i dekoratívnej výzdoby.

Rozsiahly krov sedlovej strechy stojatej stolice v súčasnosti je neprístupný. Jeho konštrukčné vyhotovenie je vizuálne overiteľné z poškodenej otvorenej kupolky nad štvorstĺpim. Ide o solídny tesársky krov primeraných dimenzií k predmetnému rozporu, nevykazujúcich v časti opticky prístupnej výrazných poškodení. Z tohto titulu by mal byť sanovaný a chránený ako súčasť pamiatky.

KONŠTRUKČNÉ A MATERIÁLOVÉ RIEŠENIE

Stavba synagógy je postavená na kamenných základoch bez podpivničenia. Určitá časť zapustenej stavby je z lomového kameňa viditeľného v častiach opadanej omietky najmä v nárožiach. Ostatná časť je vymurovaná z tehál plných metrického rozmeru. Také sú aj všetky klenby a klenebné pásy.

Plasticita fasád, ako i vnútorných priestorov (pilastre) sú realizované priamo v murive. Z tehál sú vymurované aj štyri vnútorné stĺpy kruhového prierezu. Vnútorné i vonkajšie steny sú omietané vápennou omietkou s pieskom okrovej farby z miestnych zdrojov v pomerne tenkej vrstve, z ktorej je zrejmá jej jednovrstevnosť bez dodatočných úprav.

Povrchové úpravy exteriéru sa zachovali len v torze. Išlo zrejme o bielu vápennú úpravu. Vpravo od vstupného portálu sa zachovala stopa po „mezúze", t. j. schránke na zvitok písma /14/.

Interiér bol bohato polychromovaný, posledná úprava je z konca 19. storočia. Utilitárne úpravy sokla (asi 200 cm) pochádzajú z povojnovej úpravy pre prevádzku dielne.

Strecha je vybavená dreveným tesárskym krovom s jednoduchým latovaním a keramickou bobrovkou. Samostatný prístavok schodiska je taktiež tehlový s dreveným schodiskom, prekrytý utilitárnou strieškou so spádom súbežným s fasádou, v časti nad galériou s opačným spádom kolmým na fasádu s možnosťou sprístupnenia strechy. V súčasnosti je schodisko prepadnuté a jeho vstup zamurovaný. Pod schodiskom je otvorený priestor.

STAVEBNO-TECHNICKÝ STAV

Stavebno-technický stav objektu treba hodnotiť ako havarijný. Objekt je v podstate odstrojený od všetkých výplní, otvorov, svätostánku, mreží galérie a bimy. Vykazuje značné statické

poruchy. Omietky exteriéru aj interiéru sú veľkým podielom deštruované. Objekt vykazuje mimoriadny stupeň zavlhnutia od zemnej vlhkosti. Ďalší prienik vlhkosti je dôsledkom otvorenia hrebeňa strechy a značného podielu ďalších porúch strešného plášťa. Severná časť strechy a príslušná podstrešná rímsa vzhľadom na zvýšenú poveternostnú záťaž sú najviac poškodené. Časť nad rímsou je ohrozená i náletovou zeleňou stromového rázu so zapusteným koreňovým systémom.

STAV OKOLIA STAVBY

Tak ako vlastná synagóga i jej okolie vykazuje absolútne zanedbanie údržby. V tesnej blízkosti synagógy je množstvo sute, zeminy a náletovej zelene, čo zhoršuje hydrotechnické pomery stavby. Do úvahy prichádza i možnosť priesaku vody zo zlej regulácie miestneho potoka a pomerov vyspádovania. Tak ako stavba i jej okolie vyžaduje patričnú dôstojnú úpravu.

STAV ZACHOVANIA KULTÚRNOHISTORICKÝCH HODNÔT

Stupavská synagóga je jednou z dvoch zachovalých najstarších synagóg na Slovensku. Popri Veľkej synagóge v Bardejove je dnes už ojedinelým typom synagóg postavených pod vplyvom poľských utečencov z východu. Vzhľadom na skutočnosť, že takmer všetky synagógy tohto typologického druhu v Poľsku, dnešnej Ukrajine a Litve boli počas druhej svetovej vojny nacistickými vojskami zničené, je potrebné predmetnú synagógu z hľadiska typologických hodnôt hodnotiť ako jedinečnú. Jediná uvádzaná synagóga ľvovského typu na Morave v Mikulove [15] nesie skôr znaky typológie synagógy z Lańcute v Poľsku.

K jej mimoriadnym hodnotám patrí i hodnota autentickosti a integrity, a to v pravom zmysle slova pôvodnosti, bez ďalších dodatočných úprav a prestavieb.

Popri skromnom exteriéri vyplývajúcom z nariadení, aby synagóga nekonkurovala kresťanskému chrámu, je opakom jej vnútorné veľkorysé usporiadanie prinášajúce neočakávaný estetický a duchovný zážitok i v súčasnosti. O čo mocnejší musel byť tento zážitok v čase jej aktívneho života. Synagóga v svojom absolútne dotiahnutom priestorovom usporiadaní v duchu predpísanom halachou je i zdrojom poučenia a pochopenia štvortisícročných tradícií židovského náboženstva. Ostáva i symbolom náboženskej obce Stupavy, jednej z najvýznamnejších v rámci historického Uhorska.

Ignorácia, ba priam vandalizmus v prístupe ku židovskej kultúre na našom území v predchádzajúcom období si vyžaduje zodpovedný prístup k obnove tohto vzácneho architektonického, ale i duchovného diela, kým je jeho záchrana ešte možná.

NAVRHOVANÁ KONCEPCIA PAMIATKOVEJ OBNOVY

Determinantmi voľby metódy obnovy pamiatkovo chránenej architektúry sú predovšetkým: miera zachovania pamiatkových hodnôt, slohový výraz, stavebno-technický stav, funkčné využitie (pôvodné, súčasné, návrh budúceho využitia), stupeň exaktného poznania autenticity pamiatky a možnosti získania dostatočných podkladov na rehabilitáciu na zvládnutie kompletnej odbornej prípravy obnovy pamiatky je potrebné zabezpečiť doplňujúce prieskumy a podklady.

Na základe uvedených kritérií optimálna koncepcia obnovy predmetnej architektúry je metóda slohovej rekonštrukcie. Stavba si do dnešných čias napriek havarijnému stavu zachovala svoj autentický výraz v hmotovej, priestorovej skladbe. Absencia zachovania detailov (dvere, okná, almemor, osvetlenie, mreže galérie, áron hakodeš, mobiliár) musia byť predmetom doplňujúceho pamiatkového výskumu (archívne materiály, muzeálne zbierky, fotofond). V prípade neúspešnosti doplnenia informácií je potrebné doplniť ich kontextuálnym novotvarom.

Z hľadiska funkčného využitia pôjde o návrh prevádzkovo zhodný s pôvodnou funkciou, t. j. kultúrno-spoločenské a muzeálne využitie. (Prezentácia židovskej kultúry, Židovskej náboženskej obce v Stupave, prednášky, audiovizuálne programy pre mládež, pracovné dielne mládeže v oblasti židovskej kultúry a tradícii.) Takáto prevádzka by nepriniesla žiadne zásahy vyvolávajúce zmenu dispozícií, teda je bez nárokov na akékoľvek negatívne zásahy do pamiatky.

Potrebné požiadavky na ďalšie priestory (hygiena, sklady, kancelária lektorov a pod.) by sa mohli riešiť mimo vlastného objektu prenájmom priestorov v najbližšom okolí alebo dostavbou s priznaním obdobia jej realizácie – novotvarom.

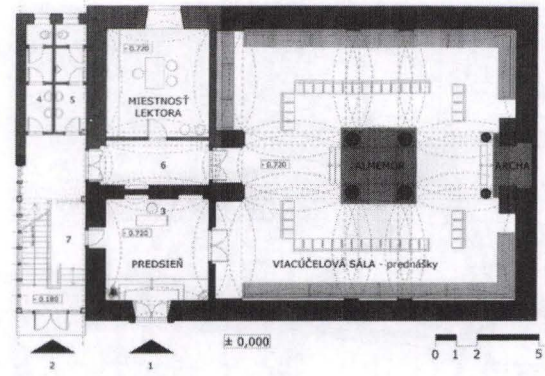
SYNAGÓGA V BARDEJOVE

Historický, hospodársky a demografický vývoj židovského suburbia

O existencii židovského obyvateľstva v meste svedčia správy v mestských bardejovských daňových knihách až v 16. storočí. Z najstarších v listine zachytených údajov je to daňový doklad z roku 1599, keď sú prvý raz medzi daňovníkmi evidovaní i Židia. V archiváliách mesta sa nachádza aj list z roku 1599 od židovského lekára Anselmusa Eephrinusa z Krakova, adresovaný mestskej rade ako výzvu k svojim súkmeňovcom k zbožnosti, ktorá svedčí o trvalom usadení väčšieho počtu Židov v Bardejove. Bardejov v tom čase ako bohaté trhové mesto s rozvinutým obchodom dával predpoklad na usadenie židovských obchodníkov a bankárov, nakoľko mal významné postavenie na starej obchodnej ceste z juhu na sever, a to z Budína na Krakov a Ľvov s mnohými výsadami kráľovského mesta [16]. V následnom období sa so zmienkami o Židoch v Bardejove stretávame predovšetkým v daňových súpisoch. Či Židia v tomto období žili v rámci opevneného mesta, alebo už v lokalite neskoršieho suburbia, to nebolo dosiaľ preskúmané.

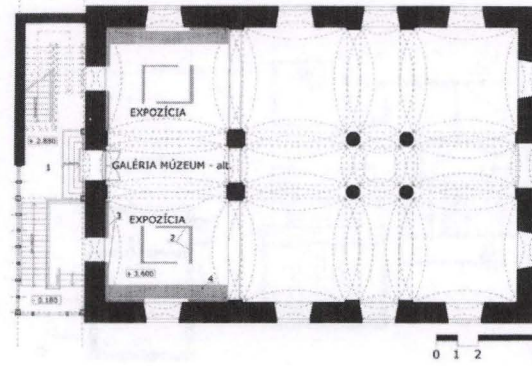
Koniec 18. storočia pod vplyvom nepokojov a pogromov celý východoslovenský región ovplyvnila prisťahovalecká expanzia Židov z bývalého Veľkopoľska po jeho rozdelení a začlenení južných oblasti do habsburskej ríše. Židovský prisťahovalci najmä z Haliče a Podkarpatskej Rusi sa popri už existujúcej komunite usadzujú i v Bardejove.

O mnohopočetnosti prisťahovalcov svedčí aj vznik nových komunít v okolí najmä v Zborove, Stropkove, Raslaviciach, vo Svidníku, v Tročanoch, Kurime i ďalších, zrejme pre neochotu Bardejovčanov k prijatiu takého veľkého počtu židovských prisťahovalcov vo svojom meste. Je pravdepodobné, že v tomto období bol položený základ budúceho suburbia za hradbami mesta. Lokalita suburbia ohraničená Mlynským potokom totiž plne vyhovovala talmudským predpisom. Tu si bardejovskí Židia začali budovať i svoju synagógu. O usadení sa židovského obyvateľstva priamo v meste po vydaní tolerančného patentu Jozefom II. v roku 1783 svedčí množstvo modlitební priamo v historickom jadre. Bardejovskí Židia boli stúpencami chasidizmu, ktorý priniesli so sebou vo viacerých migračných vlnách. Ortodoxný judaizmus si zachovali i po všeživotovskom celouhorskom kongrese konanom v Budapešti v roku 1869. Spojenie s chasidmi v pôvodnej vlasti si udržiavali až do roku 1942, keď Židia z Bardejova o okolitých obci boli deportovaní do nacistických koncentračných táborov. Počet deportovaných priamo z bardejovskej synagógy bol 3 700 ľudí, o čom vydáva smutné svedectvo pamätná tabuľa umiestnená na priečelí synagógy. Činnosť židovskej náboženskej obce sa po vojne neobnovila. Z koncentračných táborov sa vrátilo príliš málo obyvateľov, i tí, ktorí sa vrátili, dali prednosť vysťahovalectvu, predovšetkým do Izraela i mnohých iných európskych i svetových lokalít. Súčasný stav židovskej komunity predstavuje počet menši ako 10, čo neumožňuje čítanie tóry, teda judizmus sa v Bardejove nepraktizuje. Správcom jedinej budovy zo suburbia, bývalých rituálnych kúpeľov dnes nefunkčných je pán Maximilián Špíra, ktorý súčasne udržiava i židovský cintorín. V lete roku 2003 pod záštitou Icomosu, na základe zápisu historického jadra Bardejova a jeho židovského suburbia do Zoznamu svetového kultúrneho a prírodného dedičstva boli organizované pracovné dielne na hlbšie

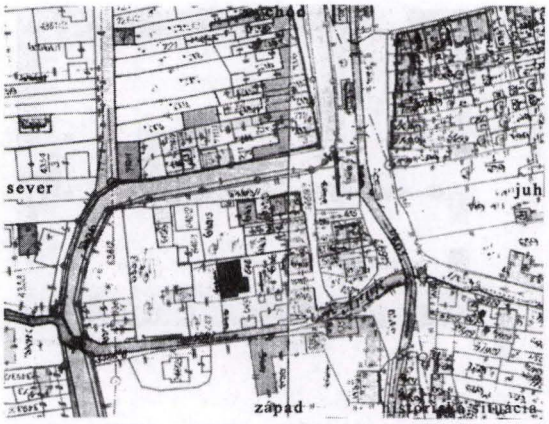
STUPAVSKÁ SYNAGÓGA, NÁVRH NOVÉHO VYUŽITIA PRE MÚZEUM ŽIDOVSKEJ OBCE A KLUB MLÁDEŽE, PRÍZEMIE – VIACÚČELOVÁ SÁLA, ATELIÉR A & P, BRATISLAVA, FERIANC, D. A KOL., 2003.

THE SYNAGOGUE IN STUPAVA, DESIGN OF NEW USE FOR THE MUSEUM OF JEWISH COMMUNITY AND YOUTH CLUB, GROUND FLOOR – MULTI-FUNCTIONAL HALL, ATELIÉR A & P, BRATISLAVA, FERIANC, D. AND COL. 2003.

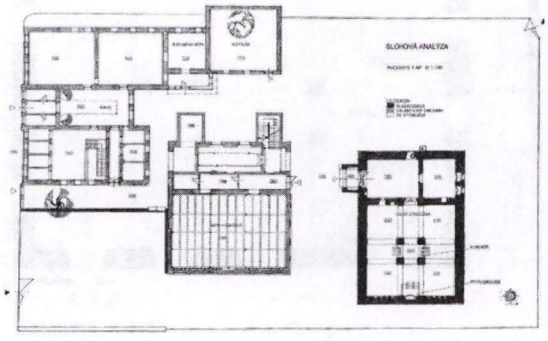
STUPAVSKÁ SYNAGÓGA, NÁVRH NOVÉHO VYUŽITIA – GALÉRIA, MÚZEUM, ATELIÉR A & P, BRATISLAVA, FERIANC, D. A KOL., 2003.

THE SYNAGOGUE IN STUPAVA, DESIGN OF NEW USE – GALLERY, MUSEUM, ATELIÉR A & P, BRATISLAVA, FERIANC, D. AND COL., 2003.

HISTORICKÁ MAPA BARDEJOVA – ČASŤ SUBURBIA.

HISTORICAL MAP OF BARDEJOV – PART SUBURBIUM.

AREÁL SUBURBIA, ZASTAVOVACÍ PLÁN – PÔDORYSY PRÍZEMIA.

SUBURBAN AREA., BUILDING PLAN, GROUND-PLANS OF GROUND FLOOR.

poznanie identity a dejín bardejovského židostva. Izraelský študenti počas mesačného pobytu mapovali údaje z náhrobných kameňov bardejovského cintorína i prekladali a dopĺňali neúplne zachované texty z bardejovskej synagógy. Ich výskum, ktorý bude vydaný knižne, určite obohatí naše pomerne kusé, archívnymi prameňmi nepotvrdené informácie.

Doterajšie literárne zdroje sa v otázkach konkrétnych dátumov a chronológií bardejovských židovských rodín značne líšia. Ide predovšetkým o ústnu tradíciu viažucu sa k rodu Nathana Gutmana spojeného s výstavbou synagógy a jeho manželky Ráchel, označovanej za matku bardejovského židovstva. Tento údajne položil základy synagógy v roku 1771. Jeho predčasná smrť mu neumožnila synagógu realizovať. Synagógu dokončil až po mnohých rokoch jeho zať Izák. Najnovší výskum potvrdený prekladom kamennej tabule s chronostikonom, umiestnenej nad vstupom do hlavnej sály starej synagógy potvrdzuje dokončenie stavby 13. augusta 1817 /17/. Objasnenie tohto údaja vnieslo jasno do rôznorodého datovania /18/.

Urbanisticko-architektonický vývoj židovského suburbia

O založení suburbia nemáme žiadne archívne potvrdené správy ani materiálne dôkazy. Prvá potvrdená informácia je až z roku 1877 zachytávajúca suburbium v jeho dnešnej lokalite na katastrálnej mape mesta Bardejov. Bolo lokalizované pred západnou mestskou bránou zvanou Latinská. Odôvodnene sa však môžeme domnievať, že v tejto lokalite sa židovské obyvateľstvo usadilo už v búrlivom 18. storočí, v dôsledku prisťahovaleckej vlny z bývalého Veľkopoľska. Tento predpoklad umocňuje skutočnosť výhodnej polohy, z jednej strany chráneného územia hradbami mesta a z druhej strany chránenej ohybom Mlynského potoka. Lokalita s dostatočným množstvom vody a uzavretím navyše plne vyhovovala talmudským predpisom. Zachovávajúc vieru otcov si prisťahovalci pri svojich obydliach vybudovali zrejme drevenú modlitebňu alebo sa schádzali v dome rabína. Koncentrácia židovského obyvateľstva, jeho spätosť a stály kontakt s pôvodným poľským prostredím, kde výstavba kamenných synagóg bola zvyčajná už v 16. storočí a túžba po dôstojnom božom stánku sa napĺňa v Bardejove až položením základov starej synagógy na konci 18. storočia. Jej uskutočneniu podľa uvedených najnovších výskumov došlo až v roku 1817 /19/.

Novšia katastrálna mapa z roku 1938 predstavuje synagógu tak, ako bolo zvykom v centre suburbia, obklopenú spoločenskou i obytnou chrániacou zástavbou. Stavby boli murované, ale mnohé iba drevené. Spoločenské potreby židovskej komunity v 19. storočí doplnili stavby: budova zhromaždenia (Beth Hamidraš), židovské kúpele (Mikve), rituálne jatky (šľachty), kotolňa a expanzná veža zabezpečujúca ohrev vody pre rituálne kúpele. Z dnes už nejestvujúcich sú to židovský hostinec a mlyn pri potoku. Mlynský potok tečúci popri severnom hradobnom systéme mesta vtekajúci na severovýchode mesta do rieky Topľa na dnešnej mape ani v reáli už v Bardejove nenájdeme. Asanovaná bola i celá obytná zástavba židovského suburbia a prestavaný celý pôvodný Dlhý riadok.

Súčasný stav zachovania židovského suburbia a využitie synagógy

Súčasný stav predstavuje len torzo z bývalej

zástavby suburbia. Zachované sakrálne a spoločenské budovy židovskej obce však dávajú jasný dôkaz o kultúre a význame židovskej komunity v Bardejove. Bardejovské suburbium je na Slovensku jediné, ktoré predstavuje ucelený urbanistický okrsok židovskej kultúry. Napriek tomu všetky zachované objekty sú vo veľmi zlom stavebno-technickom, ba priam havarijnom stave. Od deportácie židovského obyvateľstva v roku 1942 boli objekty ustavične devastované. Až do súčasnosti sú v nich uskladnené sanitárne zariadenia a železiarsky tovar. Na objektoch sa nevykonáva žiadna údržba. O záchranu tejto urbanity sa pokúšali pracovníci Pamiatkového úradu už v sedemdesiatych rokoch 20. storočia /20/.

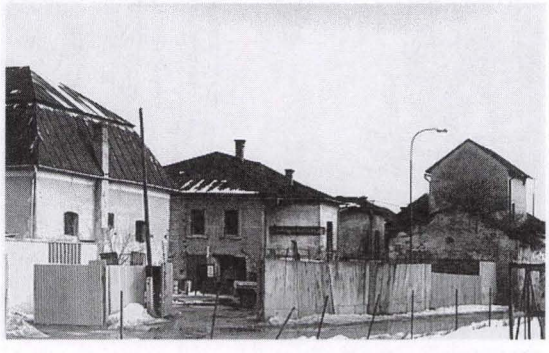
O oživenie záujmu o túto významnú pamiatku sme sa pokúsili i na Fakulte architektúry, Katedre obnovy pamiatok a tvorby v historickom prostredí, spracovaním viacerých štúdii. Zvýšený záujem o suburbium nastal po návšteve experta Icomosu architekta Solára z Izraela, ktorý po oboznámení sa s navrhovanou lokalitou požadoval doplnenie návrhu na zápis do Zoznamu svetového kultúrneho a prírodného dedičstva.

BARDEJOV, POHĽAD NA RITUÁLNE KÚPELE Z MLYNSKEJ ULICE – SÚČASNÝ STAV.

BARDEJOV, THE VIEW OF RITUAL BATHES ON MLYNSKÁ STREET – CURRENT STATE.

Foto Alexandra Lakatová, 2002.

BARDEJOV, POHĽAD NA SYNAGÓGU A BUDOVU ZHROMAŽDENIA – SÚČASNÝ STAV.

BARDEJOV, THE VIEW OF THE SYNAGOGUE AND THE BUILDING OF ASSEMBLY – CURRENT STATE.

Foto Alexandra Lakatová, 2002.

SYNAGÓGA

„Dvadsaťdva rokov prešlo od tej doby, čo ruky Jozefove položili základy tohoto domu. Ale v tučnote jeho rokov ho vytrhla smrť z nášho kruhu a budova ostala nedokončená.

Tŕň a bodľač skoro rástli v jej palácoch, pokým táto čestná funkcia nepripadla jeho zaťovi.

A prišiel Jicchok a svoje ruky prosebne dvíhal k Všemohúcemu, nespali jeho oči, neodpočíval a neuspokojil sa dovtedy, kým mu Pán nepomohol.

A práca sa dokončila prvého dňa mesiaca elul roku 5577.

Nech je táto budova naveky svätyňou.“ /21/

Bardejovská synagóga bola doteraz uvádzaná vo všetkých doterajších odborných materiáloch ako najstaršia zachovaná synagóga na Slovensku so zaradením do okruhu poľského vplyvu, odvodená z ľvovského typu synagóg /22/.

SLOHOVÁ ANALÝZA A SÚČASNÝ SLOHOVÝ VÝRAZ

Tak ako pre synagógy je všeobecne platné, že vo svojom interiéri sa dôsledne riadia predpismi talmudu, ich exteriér sa prispôsoboval miestnym podmienkam i slohovým prejavom svojej doby.

Toto je preukázateľné i na bardejovskej synagóge. Pamiatkový výskum z rokov 1988 – 1990 PhDr. Šefčákovej architektúru bardejovskej synagógy v plnom rozsahu jednoznačne zaraďuje do klasicizmu. Ostatné novšie budovy spoločenského centra suburbia sú eklektické so silným vplyvom domácich staviteľov. Synagóga od svojho vzniku zrejme nebola prestavovaná. Zachovala si všetky výrazové prostriedky pôvodnej výstavby. Z pôvodnej architektúry dnes absentuje krytý vstup a schodisko do ženskej časti, ktorých jasný odtlačok sa zachoval na čelnej fasáde. Vernú podobu tohto nástupu zobrazuje i zachovaná dobová kresba.

Povojnové utilitárne, skladové využitie „budovy zhromaždenia“ doplnilo stavbu o vstavanú oceľovú konštrukciu deliacu veľkopriestor na dve podlažia. Výrazná avšak odstrániteľná zmena sa realizovala čiastočným zamurovaním okenných otvorov na rituálnych kúpeľoch. Jatky boli demolované.

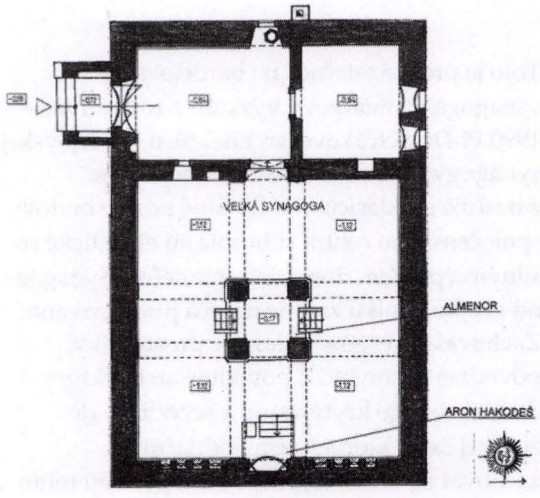
OPIS ARCHITEKTÚRY A JEJ VÝTVARNÉHO DOTVORENIA

Stará synagóga v Bardejove je typickým príkladom poľskej sakrálnej židovskej

BARDEJOVSKÁ SYNAGÓGA, INTERIÉR – DETAIL ORNAMENTIKY V ZAKLENUTÍ.

THE SYNAGOGUE IN BARDEJOV, THE INTERIOR – DETAIL OF ORNAMENTS ON VAULTING.

BARDEJOVSKÁ SYNAGÓGA, PÔDORYS PRÍZEMIA.

THE SYNAGOGUE IN BARDEJOV, GROUND-PLAN OF GROUND FLOOR.

architektúry Ľvovského typu. Hlavná sála je zaklenutá deviatimi klenbami na štvoricu centrálne umiestnených mocných pilierov, medzi ktorými je umiestnený almemor, teda rečnisko tak, aby ku všetkým prítomným malo rovnakú vzdialenosť dobrú viditeľnosť i počuteľnosť. Nad almemorom je klenba v tvare malej kopulky. Smerom k východu bol orientovaný svätostánok – áron hakodeš, ku ktorému vedú typické stupne. Vlastná hmota synagógy je postavená na jednoduchom pôdoryse obdĺžnikového tvaru o rozmeroch s dĺžkami strán 21,60 m a 20,60 m s priemernou šírkou 14 m. Výška tela kubusu je 12,65 m /23/. Hmota je ukončená vysokou manzardovou strechou.

Interiér synagógy má pomerne jednoduchý pôdorysný rozvrh. Vstup do synagógy bol z južnej strany zvýraznený rizalitom, ktorý sa nezachoval. Vstupuje sa do zahĺbenej predsiene. Z nej je prístup do hlavnej sály i miestnosti za predsieňou, zrejme podľa zvyklosti učebňou, ktorá je taktiež prepojená s modlitebňou. Hlavná sála, ktorú predstavuje mužská modlitebňa, je prevýšený priestor cez dve podlažia s deväťklenbovým zaklenutím. Ženskú časť predstavuje galéria umiestnená nad predsieňou i zadnou miestnosťou, ktorá je zaklenutá ďalšími tromi klenebnými poľami. Na galériu viedlo dnes už nejestvujúce vonkajšie schodisko.

Južné hlavné priečelie pozostáva dnes už len z dvojice obdĺžnikových okien so segmentovými oblúkmi a torza vstupného rizalitu. Okná sú lemované úzkym pásom šambrány ozdobenej v strede hornej časti klenákom. Medzi oknami je inštalovaná kamenná platňa venovaná pamiatke deportovaných Židov. Nad vstupným otvorom do prízemnej mužskej časti sa nachádzal vstup na ženskú galériu. Na starších fotografiách vidieť torzo rizalitu. Jeho fasáda pozostávala z vysokého arkádového oblúka oproti vstupu na ženskú galériu, po stranách ktorého bola dvojica vysokých pilastrov spočívajúcich na sokloch v hornej časti zdobených profilovanými rímsami. Pätky pilastrov mali tvar štvorca so zrezanými hranami. Hlavice pilastrov mali štylizovaný ráz toskánskeho rádu s dekoračným čabrakovým motívom. Rizalit bol ukončený pásom korunnej rímsy, prebiehajúcou celou stavbou v podstreší. Západná fasáda je prečlenená trojicou okien osvetľujúcich ženskú galériu. V strede je umiestnený okulus a po stranách štvorcové okenné otvory zaklenuté segmentovým oblúkom, bez šambrán.

V hornej časti severnej fasády sú tri okná. Dvojica okien osvetľujúca priestor hlavnej modlitebne je veľkosťou zhodná s oknami južnej fasády, ale bez šambrán. Tretie okno v stene babinca je menšie a tvarovo zhodné s oknami západnej fasády. Pod ním sú dva otvory, ktoré boli v minulosti dvojicou okien osvetľujúcich priestory učebne. Východná fasáda má po stranách dve okná totožné s dvojicou okien na severnej fasáde. Vstupná predsieň je oproti terénu zapustená o dva stupne. Ďalšie prehĺbenie vykazuje i hlavná

sála. Toto zníženie roviny podlahy hlavnej modlitebne oproti okolitému terénu má pôvod v stavebných zvykoch poľských synagóg /24/. V predsieni vedľa vstupu je osadená kamenná nádoba na omývanie rúk. Predsieň je prepojená na učebňu pod galériou. Zo vstupnej haly sa cez segmentový priechod schádza dole do hlavného priestoru. Nad vstupom je umiestnený chronostichon. Na protiľahlom – východnom múre sa nachádza výklenok po zničenom svätostánku, ku ktorému vedú štyri stupne. Nad ním boli pôvodne umiestnené tabule Desatora. Po oboch stranách svätostánku je štvorica ník ukončených oblúkom. V interiéri modlitebne sa zachovali hebrejské nápisy /25/.

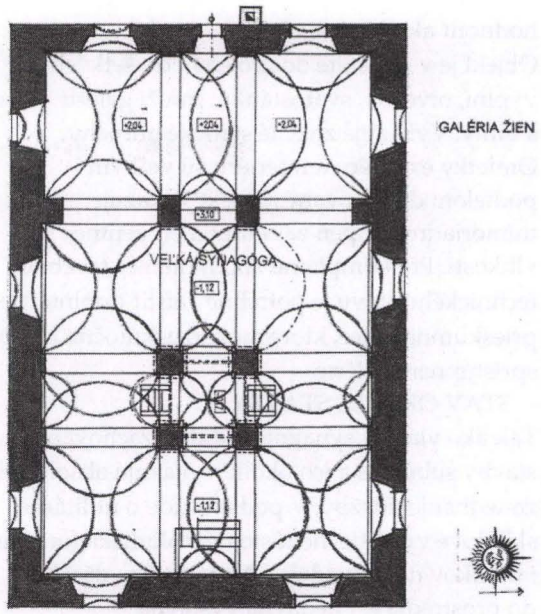
Medzi štvoricou pravouhlých stĺpov sa na vyvýšenom pódiu nachádza bima. Bola prístupná zo severu a juhu piatimi stupňami, zvyšné dve strany boli v minulosti ohradené oceľovým zábradlím. Priestor hlavnej sály je zaklenutý podľa poľských vzorov deviatimi poľami klenby tvaru pruskej placky. Polia klenieb nie sú zhodné. Najmenšia v tvare kopuly je klenba nad bimou. Klenby v 19. storočí boli bohato pomaľované pomocou secesnej šablóny v sýtych farbách. Na okrovom pozadí je to fialovo-modro-červený maurský dekór štylizovaných rastlinných ornamentov. Častým dekoračným prvkom je i šesťcípa Dávidova hviezda. Tá tvorí aj ústredný motív centrálnej klenby nad bimou. V kopulke sú na modrom pozadí – symbolickej nebeskej oblohy namaľované hviezdy.

Priestor pre ženy na druhom podlaží spája s mužskou časťou trojica arkád, ktorých výška je rovnaká a šírka kopíruje rozpätie klenbových pásov v hlavnej sále Priestor bol pôvodne z veľkej sály oddelený mrežami. V ženskej časti, tzv. babinci je výmaľba klenieb skromnejšia. V strede polí sú plastické ružice s otvormi na zavesenie lustrov.

Mobiliár synagógy sa nezachoval.

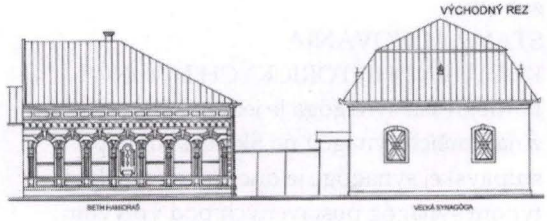
KONŠTRUKČNÉ A MATERIÁLOVÉ RIEŠENIE

Stavba synagógy je postavená na kamenných základoch bez podpivničenia. Určitá časť zapustenej stavby je z lomového kameňa viditeľného v častiach opadanej omietky najmä v nárožiach. Ostatná časť je vymurovaná z tehál plných metrického rozmeru. Také sú aj všetky klenby a klenbové pásy. Z tehál sú vymurované i štyri vnútorné stĺpy štvorcového prierezu.

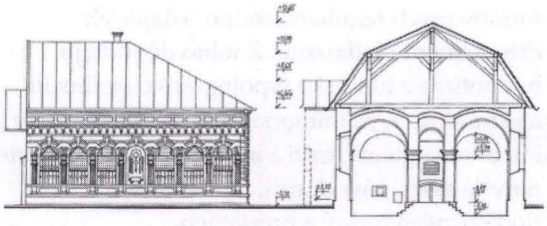
BARDEJOVSKÁ SYNAGÓGA, PÔDORYS POSCHODIA (GALÉRIE ZVANEJ BABINEC).

THE SYNAGOGUE IN BARDEJOV, GROUND-PLAN OF THE FIRST FLOOR (THE GALLERY CALLED BABINEC).

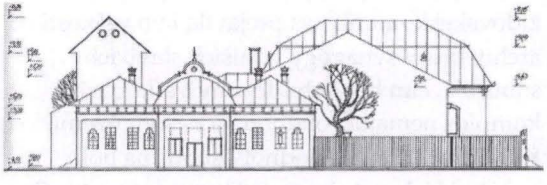
BARDEJOVSKÁ SYNAGÓGA, POHĽAD NA BUDOVU ZHROMAŽDENIA A SYNAGÓGU.

THE SYNAGOGUE IN BARDEJO, THE VIEW OF THE ASSEMBLY BUILDING AND THE SYNAGOGUE.

BARDEJOVSKÁ SYNAGÓGA, POHĽAD NA BUDOVU ZHROMAŽDENIA A REZ SYNAGÓGOU.

THE SYNAGOGUE IN BARDEJOV, THE VIEW OF THE ASSEMBLY BUILDING AND THE SYNAGOGUE.

BARDEJOVSKÉ SUBURBIUM, POHĽAD NA RITUÁLNE KÚPELE A KOMPLEX BUDOV SUBURBIA Z JUHU.

BARDEJOV'S SUBURBIUM, SOUTHERN VIEW OF RITUAL BATHS AND THE COMPLEX.

Vnútorné i vonkajšie steny sú omietnuté vápennou omietkou s pieskom zemitej až oranžovej farby z miestnych zdrojov v pomerne tenkej vrstve, z ktorej je zrejmá jej jednovrstevnosť bez dodatočných úprav. Strecha je vybavená dreveným tesárskym krovom s jednoduchým latovaním a oplechovaním.

STAVEBNO-TECHNICKÝ STAV

Stavebno-technický stav synagógy treba

hodnotiť ako havarijný.
Objekt je v podstate odstrojený od všetkých výplní, otvorov, svätostánku, mreží galérie a bimy. Vykazuje značné statické poruchy. Omietky exteriéru a interiéru sú veľkým podielom deštruované. Objekt vykazuje mimoriadny stupeň zavlhnutia od zemnej vlhkosti. Pre kompletné zhodnotenie stavebno-technického stavu je potrebné zaistiť doplňujúce prieskumné práce, ktoré možno uskutočniť až po sprístupnení galérie.
– STAV OKOLIA STAVBY
Tak ako vlastná synagóga i ďalšie zachované stavby suburbia a ich okolie vykazujú absolútne zanedbanie údržby. V podstate ide o utilitárne skladové využitie, nedôstojné z hľadiska funkcie i nárokov na prevádzku. Negatívnym zásahom do prostredia je i nedávna výstavba supermarketu v bezprostrednej blízkosti areálu suburbia.
STAV ZACHOVANIA KULTÚRNOHISTORICKÝCH HODNÔT
Bardejovská synagóga je jednou z dvoch z najstarších synagóg na Slovensku. Popri stupavskej synagóge je dnes už ojedinelým typom synagóg postavených pod vplyvom poľských utečencov u nás i v širšom okolí v prísne formovaných reguliach zodpovedajúcich ortodoxnému judaizmu. Z tohto dôvodu ju hodnotíme z hľadiska typológie ako ojedinelú a jedinečnú. K jej mimoriadnym hodnotám patrí i hodnota autentickosti a integrity, a to v pravom zmysle slova pôvodnosti, bez ďalších dodatočných úprav a prestavieb.
Mnohopočetnosť a význam bardejovskej židovskej komunity sa prejavila i vo veľkosti architektúry synagógy i ďalších stavbách suburbia, čím bol dobudovaný veľkorysý komplex nemajúci obdobu na našom území. Kultúrnohistorické hodnoty suburbia boli ocenené i jeho zápisom do Zoznamu svetového kultúrneho a prírodného dedičstva.

NAVRHOVANÁ KONCEPCIA PAMIATKOVEJ OBNOVY

Tak ako pri stupavskej synagóge za determinanty voľby metódy obnovy treba považovať: mieru zachovania pamiatkových hodnôt, slohový výraz, stavebno-technický stav, funkčné využitie, stupeň exaktného poznania autenticity pamiatky a možnosti získania dostatočných podkladov na rehabilitáciu. Na základe uvedených kritérií optimálna koncepcia obnovy predmetnej architektúry je metóda slohovej rekonštrukcie. Stavba si do súčasných čias napriek havarijnému stavu zachovala autentický výraz v hmotovej, priestorovej skladbe. Absencia zachovania detailov (dvere, okná, almemor, osvetlenie, mreže galérie, áron hakodeš, mobiliár) musia byť predmetom doplňujúceho pamiatkového výskumu (archívne materiály, muzeálne zbierky, fotofond).
V prípade neúspešnosti doplnenia informácií je potrebné doplniť ich kontextuálnym novotvarom.
Z funkčného hľadiska vzhľadom na absenciu židovskej náboženskej obce v Bardejove a nereálnosť pôvodného využitia pôjde o návrh prevádzkovo zhodný s pôvodnou funkciou, t. j. kultúrno-spoločenské a muzeálne využitie so zabezpečením pietnej pripomienky holokaustu a prezentáciou židovskej kultúry.
Nové využitie nesmie podmieniť nevhodné zásahy vyvolávajúce priestorové zmeny, zmeny dispozície a potlačenie architektonických a výtvarných prejavov židovskej kultúry, respektíve autenticity pamiatky. Potrebné požiadavky na ďalšie priestory (hygiena, sklady, kancelária lektorov a pod.) by sa mohli riešiť mimo vlastného objektu synagógy v pomocných priestoroch v budove bývalého zhromaždenia.

ZÁVER

Cieľom skúmania zachovaných najstarších synagóg na Slovensku bolo hlbšie poznanie ich kultúrnohistorických hodnôt, potvrdenie ich typologického, časového a slohového zaradenia, ako i porovnanie a objasnenie vzťahov medzi poľskou synagogálnou architektúrou (templov) na území bývalého Veľkopoľska a našimi židovskými sakrálnymi stavbami.
Výskum pri oboch skúmaných architektúrach jednoznačne potvrdil ich hlavné ovplyvnenie prototypom mnohých ďalších synagóg, to jest Predmestskou synagógou z Ľvova [26], ale i ďalších poľských synagóg, ako je synagóga z mesta Pincow [27] a Veľká synagóga z mesta Rzeszów [28].
Pri oboch synagógach, tak v prípade stupavskej, ako i bardejovskej ide o zaklenutie modlitebne deviatimi poľami klenby, ktoré nesie štvorstĺpie s centrálne umiestnenou bimou podľa ľvovského vzoru. Takéto riešenie umožnilo jednak veľkorysý rozvrh chrámu, zodpovedajúci

mnohopočetnosti židovskej komunity, ale i definitívne potvrdenie umiestnenia bimy podľa požiadaviek talmudu.

Dispozičné riešenie oboch našich synagóg však siahlo ešte k staršiemu vzoru. Obdobne ako synagóga v poľskom Pincowe majú predsieň a depozitár umiestnený na severnej strane so ženskou galériou prístupnou z exteriéru nad nimi. Typické je i značné zapustenie oboch synagóg do terénu, ktoré taktisto potvrdzuje poľský vplyv.

Kým interiér oboch synagóg prísne dodržiava svoje importované vzory, exteriér stavieb podlieha domácim zvyklostiam a slohovým prejavom obdobia svojho vzniku. Obe stavby slohovo zaraďujeme do klasicizmu. V prípade stupavskej synagógy s retardovanou barokovou ozvenou.

Z hľadiska časového zaradenia výskum priniesol nový poznatok. Všeobecne uvádzané prvenstvo bardejovskej synagógy výskumom nebolo potvrdené. Vzhľadom na veľký časový odstup od začatia výstavby po jej dokončenie v roku 1817 ju zaraďujeme na druhé miesto – za stupavskú synagógu, ktorej rok výstavby je jednoznačný 1803.

Podrobnejšie štúdium typológie poľských synagóg nás privádza k záveru, že synagógy v Bardejove a v Stupave sú jediné zachované synagógy ľvovského typu v bývalom Československu, a že moravská synagóga v Mikulove uvádzaná ako jediný ľvovský templ v Čechách, vzhľadom na typ zaklenutia nevychádza z ľvovského vzoru, ale z lańcutského prototypu. Táto skutočnosť zvyšuje kultúrnohistorické hodnoty našich synagóg z hľadiska ojedinelosti a jedinečnosti, lebo ani ďalšie uvádzané synagógy deväťklenbového ľvovského typu na našom území už nemožno po ich zániku detailne v teréne preskúmať a ich typologické znaky verifikovať. Archívny materiál na výskum týchto synagóg je nedostatočný.

Výskum stupavskej a bardejovskej synagógy bol zameraný aj na objasnenie importu poľskej stavebnej kultúry do predmetných lokalít. Zatiaľ čo poľský vplyv na Bardejov je preukázateľný najmä príchodom Židov z pohraničného mesta Nowy Sącz i iných poľských miest, ktorí si predstavy o svojom svätostánku a modlitebni [29] prinášali zo svojich materských diaspór, s ktorými i naďalej udržiavali kontakt až do roku 1942, keď Židovská náboženská obec v Bardejove zanikla. Poľský vplyv na výstavbu synagógy v Stupave sa nám nepodarilo konkretizovať. Ako uvádzame v historickom vývoji stupavského suburbia, orientácia Židov v Stupave bola predovšetkým na dnešnú Bratislavu a neskôr na Viedeň.

Na základe terénneho výskumu s poľutovaním musíme konštatovať nedôstojné využitie a havarijný stav oboch skúmaných synagóg, napriek ich veľkým kultúrnohistorickým hodnotám. Vojnové udalosti i povojnová ignorácia k pamiatkam židovskej kultúry odsúdila tieto historicky, architektonicky i výtvarne cenné objekty na utilitárne, nevhodné využitie bez akejkoľvek priebežnej údržby. Objekty síce na základe svojich pamiatkových hodnôt boli zapísané do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu [30], ale povinnosti vlastníkov (mesto Stupava a mesto Bardejov) sa v zmysle zákona dosiaľ nenaplnili.

Židovské náboženské obce v dôsledku holokaustu v oboch prípadoch zanikli a po vojne neboli obnovené, preto pri záchrane týchto vzácnych architektúr nemôže ísť o rehabilitáciu ich pôvodnej funkcie. Pamiatková starostlivosť sa preto musí vyrovnať s otázkou revitalizácie a primeraného dôstojného využitia tohto kultúrneho dedičstva.

Stav zachovania a možnosti rehabilitácie zničených architektonických článkov determinujú budúcu obnovu oboch synagóg z metodického hľadiska, ako slohovo rekonštrukčnú obnovu s uplatnením kontextuálnych novotvarov všade tam, kde nie je možné exaktné poznanie historického architektonického a výtvarného riešenia.

Napriek oceneniu hodnôt bardejovského suburbia, spolu s mestskou pamiatkovou rezerváciou Bardejov, jeho zápisom do Zoznamu svetového kultúrneho a prírodného dedičstva v roku 2000, ako i preukázaniu hodnôt jedinečnosti a prvenstva stupavskej synagógy na našom území, ich záchrana a obnova doteraz nie je reálne zaistená. Grafické návrhy obnovy a plnohodnotného využívania týchto kultúrnych pamiatok ostávajú zatiaľ len ako výzva na ich záchranu. Takouto výzvou na záchranu chce byť i predložený príspevok o ich histórii a kultúrnohistorických hodnotách.

POZNÁMKY

[1] BARKÁNY, Eugen – DOJČ, Ľudovít: Židovské náboženské obce na Slovensku. Bratislava, Vesna 1991.

[2] BORSKÝ, Maroš (vedúci práce) – študenti: HRIŇ, Juraj – ŠČEPÁNOVÁ, Lýdia – ŠREFANOVIČOV, Zuzana: Synagóga v Stupave. Študentská práca, FA STU 2001/2002.

[3] ŠVANTNEROVÁ, Jana: Príbeh Starej synagógy v Bardejove. Študentská semestrálna práca, FiF ÚK Bratislava, 2003.

[4] BARKÁNY, Eugen: Židovské pamiatky na Slovensku. 1963, s. 77, Archív Pamiatkového úradu v Bratislave.

[5] DVOŘÁK, Pavel: Zlatá kniha Bratislavy. 1993, 1995, s. 338.

[6] Bratislavské geto v tomto období bolo „inter muros" vo východnej časti opevneného mesta na dnešnej Nedbalovej ulici.

[7] BARKÁNY, Eugen: Židovské pamiatky na Slovensku. 1963, Archív Pamiatkového úradu v Bratislave, s. 78.

[8] Moric Herzog – posledný stupavský rabín, ktorý viedol obec do svojej smrti v roku 1942.

[9] BARKÁNY, Eugen: Židovské pamiatky na Slovensku. 1963, Archív Pamiatkového úradu v Bratislave, s. 77.

[10] KLENOVSKÝ, Jaroslav: Židovské památky Moravy a Sliezka. Vydavateľstvo ERA, 2001, s. 17.

[11] MEŠTAN, Pavol – KRIVOŠOVÁ, Janka – KISSOVÁ, Darina: Synagógy na Slovensku. SNM - Múzeum židovskej kultúry, Edícia Judaica Slovaca, Bratislava 2002, s. 12 – 14.

[12] BARKÁNY, Eugen: Židovské pamiatky na Slovensku 1963, s. 83 Archív Pamiatkového úradu Bratislava.

[13] Podľa židovského zákona sa veci obsahujúce Božia meno nesmeli ničiť, preto sa uskladňovali v týchto napoly posvätných skladištiach.

[14] Mezúza slúžila na uloženie zvitku písma v kovovej alebo drevenej schránke. Veriaci pred vstupom do synagógy, na znamenie súhlasu s vierou položením prstov pravej ruky a symbolickým bozkom spečatil svoju vieru.

[15] Zachovaná synagóga v Mikulove nie je však pravým typom s deviatimi klenbami. Jej prototypom je pravdepodobne synagóga z poľského mesta Lańcut. Štvorstĺpie nesie síce malú kupolku nad bimou, ale z neho vychádzajú len bohato zdobené klenbové pásy, čím ostatný priestor je zaklenutý len štyrmi klenbonými poľami a kopulou.

[16] Na základe IV. lateránskeho koncilu z roku 1215 nečistý obchod s peniazmi, teda meniť a požičiavať peniaze na lichvu mohli len Židia, a tak sa tomuto bankárskemu remeslu plne venovali vo všetkých obchodom a trhmi prekvitajúcich mestách. Bardejov preto nebol výnimkou.

[17] Preklad Mgr. Valeriána Trebalka z Inštitútu judaistiky FiF UK Bratislava z roku 2002 pre potreby semestrálnej práce poslucháčky FiF UK Jany Švantnerovej bol potvrdený i prekladom izraelských študentov.

[18] V literatúre sa uvádzajú rôzne datovania výstavby synagógy:
– výstavba synagógy v rokoch 1725 – 1743, In: ŠEFČÁKOVÁ, Eva: Umelecko-historický a architektonický výskum židovského suburbia v Bardejove, SUPSOP Bratislava 1980. s. 43;
– výstavba synagógy v rokoch 1771 – 1773, In: VICO, Robert : Bardejov a Bardejovské kúpele , Datapress, Prešov 1996;
– výstavba synagógy v rokoch 1771 – 1773, In: HROMADOVÁ, Ľudmila – HRIADELOVÁ, Renáta: Bardejov, Tatran, Bratislava 1977, s. 35;
– dokončenie synagógy v roku 1830, In : BARKÁNY, Eugén – DOJČ, Ľudovít : Židovské náboženské obce na Slovensku, Vesna, Bratislava 1991, s. 354;
– datovná do rokov 1725 – 1745, In : MEŠŤAN, Pavol – KRIVOŠOVÁ Jana – KISSOVÁ, Darina : Synagógy na Slovensku. SNM - Múzeum židovskej kultúry, Edícia Judaica Slovaca, Bratislava 2002, s. 12.

[19] Toto datovanie mení doterajšie hodnotenie bardejovskej synagógy ako najstaršej zachovanej synagógy na Slovensku. Čím sa stupavská synagóga rokom svojej realizácie z roku 1803 dostáva na prvé miesto. Tento časový údaj samozrejme nemení význam a hodnotu bardejovskej synagógy, ako i jej uznanie zápisom v Zozname svetového, kultúrneho a prirodného dedičstva.

[20] Umelecko-historický výskum realizovala doktorka Eva Šefčáková a objekty zameral Ing. arch. Tibor Kalafús. Začiatkom osemdesiatych rokov bola vypracovaná štúdia využitia s cieľom zachrániť tieto významné pamiatky, vrátiť do nich život i dôstojnú spomienku formou muzeálneho i spoločenského využitia.

[21] Preklad Mgr. Valeriána Trebalka prevzatý z práce Jany Švantnerovej z roku 2003 Príbeh starej synagógy v Bardejove. Dátum 1. elul 5577 židovského kalendára zodpovedá dňu 13. august 1817 kresťanského kalendára.

[22] Spolu so stupavskou synagógou sú jediné zachované synagógy tohto typu na Slovensku, ba v celom bývalom Československu. Obdobné synagógy v zemiach bývalého Veľkopoľska a Nemecka podľahli väčšinou skazám druhej svetovej vojny. Z tohto dôvodu ide o veľmi významné sakrálne stavby so vzorovým riešením v plnom ohľade zohľadňujúcom požiadavky talmudu.

[23] Údaje prevzaté zo zamerania Ing. arch. Tibora Kalafúsa, Pamiatkový úrad v Bratislavv.

[24] Zahĺbenie sa vysvetľuje fragmentom žalmu 130: „Z hlbokosti volám k Tebe, Pane." Iné konkrétne nariadenie sa totiž v tóre ani v talmude nespomína. Ďalšie vysvetlenie zahĺbenia chápe ako praktický spôsob riešenia výškového obmedzenia, ktoré bolo stanovené katolíckou cirkvou v jednotlivých mestách. Išlo o to, aby synagóga nebola vyššia ako kresťanský kostol. V prípade Bardejova s majestátnym Kostolom svätého Egídia však táto obava neprichádzala do úvahy.
Najpravdepodobnejšie preto je vysvetlenie, že počiatočná nevyhnutnosť spojená so symbolikou vytvorila túto charakteristickú črtu poľských synagóg. Takéto zapustenie sa vyskytuje iba pri poľských a nemeckých synagógach z 18. storočia a tam, kde sa usadili poľskí emigranti.

[25] Hebrejský nápis v modrej nápisovej páske nad svätostánkom znie: „Keter tora", čo v preklade znamená „Koruna tóry". V nápisových páskach nad oknami po stranách áron hakodeš ide jedná o fragmenty žalmu.

[26] Vorstadt – Synagóga postavená v rokoch 1632 – 1633 v Poľsku nazývaná Bóznica Przedmiejska.

[27] Táto synagóga z konca 16. a začiatku 17. storočia má obdobný pôdorysný rozvrh ako naše synagógy v Bardejove a v Stupave. V nej v Poľsku prvý raz ide o výstavbu, keď v jednom architektonickom objeme sa realizovali v bloku i pomocné priestory predsiene, depozitára i ženskej časti zvanej babinec.

[28] Bóznica Nowomiejska v Rzeszove z konca 17. storočia má obdobný systém zaklenutia ako naše synagógy s tým, že klenbové polia vychádzajúce z bimy sú užšie a majú obdĺžnikové pôdorysy.

[29] Sú to synagógy v Nowom Sączce, Rzeszove, Dukle, Stryzyzowe a Stoszowe.

[30] Podľa nového zákona, z roku 2002 o pamiatkovom fonde zapísané do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu.

Príspevok vznikol na FA STU v Bratislave v rámci projektu Synagoga Slovaca 1/9054/02 podporovaného agentúrou VEGA.

MONIKA A. MURZYN

CONSERVATION AND CHANGE OF FUNCTION OF SYNAGOGUES IN THE KAZIMIERZ DISTRICT IN CRACOW AFTER 1989

Pamiatková ochrana synagóg v krakovskej štvrti Kazimierz a zmena ich funkcií po roku 1989

MONIKA A. MURZYN
International Cultural Centre
Rynek Główny 25
31-008 Kraków
Poland

Štúdia opisuje proces konzervácie a zmeny funkcií synagóg a iných budov, v minulosti patriacich krakovskej židovskej komunite, po roku 1989. Príspevok sa nezameriava na architektúru ako takú, ale skôr na jej zachovanie a osud historických budov pred pádom komunizmu a po ňom, na nepochybné úspechy reštauračných aktivít, ale aj na hrozbu, ktorú predstavuje trhová ekonomika pre historickú architektúru.

1. ÚVOD

Historická štvrť Krakova Kazimierz sa nachádza v centre mesta. Architektonické dedičstvo Krakova je rozmanité a pozostáva z mnohých cenných objektov vrátane synagóg, kostolov, historických domov a taktiež unikátneho komplexu industriálnych budov pochádzajúcich z 19. a začiatku 20. storočia. Židovské geto (Oppidum Judaeorum) bolo vybudované v Kazimierzi koncom 14. storočia a do veľkej miery zachovalo svoj unikátny ráz (Krasnowolski 1988, 1992). Je to najlepšie zachovaný komplex synagóg v Európe, porovnateľný len s pražským a benátskym komplexom. Podobne ako iné židovské štvrte v strednej Európe, po roku 1939 aj Kazimierz rýchlo upadal, najskôr vďaka nacistickej okupácii a takmer úplnému zničeniu židovskej komunity, a neskôr kvôli sťahovaniu do tejto štvrte nižších spoločenských

vrstiev obyvateľstva a všeobecnému zanedbávaniu starostlivosti o staré budovy počas socialistického obdobia.

Na úpadok Kazimierza a naliehavú potrebu starostlivosti o mestské prostredie sa poukazovalo v osemdesiatych rokoch 20. storočia (napr. Bogdanowski 1985), avšak snaha znova oživiť túto mestskú štvrť získala väčšiu politickú podporu len zaiatkom deväťdesiatych rokov. Transformácia politického a ekonomického systému, navrátenie majetku predchádzajúcim majiteľom a do veľkej miery zmena postoja k židovskému dedičstvu dovolili realizovať reštaurátorské a konzervačné práce vo väčšine synagóg a iných budov, ktoré predtým patrili židovskej komunite. Obnova synagóg sa financovala takmer výlučne verejnými prostriedkami pochádzajúcimi z SKOZK (Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa), predstavujúceho unikátny orgán, podporovaný predovšetkým fondmi prezidenta Poľskej republiky a poskytujúci značné finančné sumy na reštauračné práce, najmä v prípade sakrálnych a verejných budov.

2. REŠTAURAČNÉ A KONZERVAČNÉ PROJEKTY KRAKOVSKÝCH SYNAGÓG

Prvý projekt zachovania synagógy vznikol v osemdesiatych rokoch 20. storočia a pokračoval v deväťdesiatych rokoch. Týkal sa reštaurovania ***synagógy Izaaka*** *postavenej v rokoch 1638 – 1644. Je to jedna z najmonumentálnejších krakovských synagóg, vybudovaná v štýle manierizmu a baroka. Jej autorom bol kráľovsky architekt G. B. Trevano. Interiér synagógy bol zničený počas druhej svetovej vojny. Od roku 1957 po čiastočnej rekonštrukcii bola budova používaná Zväzom umelcov a neskôr sa využívala ako skladisko krakovského divadla STU (Krupiński 1991 – 1992). Interiér budovy bol znova zničený požiarom, ktorý tu prepukol v roku 1981. Po tejto udalosti budova prešla do vlastníctva PKZ (Pracownie Konserwacji Zabytków). Začínajúc rokom 1983 sa v nej realizovali renovačné práce, ktoré sa ukončili len v roku 1992. Od roku 1997 je interiér synagógy otvorený pre turistov v rámci takzvaného „Projektu synagógy Izaaka" realizovaného súkromným podnikateľom, ktorý prenajal priestory do roku 2005. Synagógu možno využívať na modlitby, hoci áron hakodeš je prázdny a bima ešte nebola rekonštruovaná. Synagóga tiež pôsobí ako malá cestovná kancelária, kde sa dá objednať koncert, prednáška o židovských dejinách alebo turistická túra po židovskej štvrti. Celkový stav objektu je dobrý, i keď trochu znepokojuje obsah a spôsob výstavy v priestoroch pri hlavnej sále.*

Okolie synagógy sa za posledné roky dramaticky zmenilo. Prebehli rekonštrukčné práce na západnom rohu a juhovýchodnej strane ulice Kupa, výsledkom ktorých sú pozitívne zmeny okolitých budov nachádzajúce sa v súlade s historickým prostredím. A tak na severnej strane tejto ulice sa stavia luxusná budova, ktorá pravdepodobne prevýši a zatieni budovu synagógy.

Na konci ulice Kupa sa nachádza ***synagóga Kupa*** *(nazývaná tiež Nemocnica alebo Synagóga chudobných), vybudovaná v 17. storočí pre najchudobnejších členov židovskej komunity. Táto budova v blízkosti niekdajších severných hradieb Kazimierzu bola počas socializmu jedna z najzanedbanejších synagóg v Krakove. Jej súčasná výtvarná podoba predstavuje výsledok komplexných reštauračných prác, ktoré prebehli v rokoch 1830 – 1834, na konci 19. storočia a v tridsiatych rokoch 20. storočia. Synagóga bola zničená počas druhej svetovej vojny a po jej skončení znova krátko fungovala ako sakrálny objekt. Od roku 1959 komplex používalo družstvom invalidov ako skladisko obuvi a na výrobné účely. V roku 1986 budova bola zapísaná do zoznamu pamiatok. Družstvo odišlo z budovy len v roku 1991 a zanechalo ju vo veľmi zlom stave. V rokoch 1991 – 1993 SKOZK nariadil prípravný historický, architektonický a archeologický výskum budovy. Komplexné reštauračné práce interiéru a exteriéru synagógy prebehli v rokoch 1994 – 2002. Budova zatiaľ nemá definitívnu funkciu, ale občas sa používa na usporiadanie koncertov, výstav a prednášok, ako aj na modlitby. Je potrebné zdôrazniť, že v tejto unikátnej synagóge sa dajú sledovať postupné fázy konštrukcie a zmeny výzdoby interiéru. Monumentálna* ***synagóga Tempel*** *je nádhernou ozdobou ulíc Miodowa a Podbrzezie. Bola postavená v roku 1861 podľa projektu I. Hercoka, ktorý sa inšpiroval synagógou v Kasseli s prvkami neo-romanského štýlu a rundobogenstil a odvtedy bola niekoľkokrát prestavovaná. Hoci budova sa počas druhej svetovej vojny používala ako maštaľ, nebola príliš poškodená a mohla by sa využívať ako sakrálny objekt. Najväčším problémom zostáva to, že židovská komunita je príliš malá a nemôže zabezpečiť vhodnú starostlivosť upadajúceho objektu. Okrem toho synagógu ohrozujú stúpajúce podzemné vody. Prvé záchranné konzervačné práce realizoval PZK v rokoch 1987 – 1989. Ďalší nevyhnutný historický výskum prebehol v roku 1992. Nasledovali ho konzervačné práce v rokoch 1992 – 2000, ktoré boli organizované SZOZK, Jewish Heritage Program (Program pri*

World Memorial Fund židovského dedičstva) a židovskou komunitou Krakova. V súčasnosti synagóga plní sakrálnu funkciu, a to najmä pre väčšie skupiny návštevníkov, je pravidelne otvorená pre turistov a občas sa tu usporadúvajú koncerty.

***Stará synagóga** je najstaršou zachovanou synagógou v Poľsku. Bola postavená koncom 15. storočia na južnej strane ulice Szeroka v centre židovskej štvrte. Jej architektonická podoba sa sformovala v časoch renesancie a počas mnohých ďalších rekonštrukcií v 17. a 18. storočí (Samkowa-Rejduch – Samek, 1995). Bola používaná ako skladisko počas prvých mesiacov vojny a zničená v roku 1941. Objekt čiastočne obnovili a rekonštruovali v rokoch 1955 – 1959 podľa projektu J. Jamroza a J. Ptaka. V roku 1958 židovská komunita oficiálne odovzdala synagógu Historickému múzeu mesta Krakov. V období 1968 – 1972 bola znova rekonštruovaná, podobne ako časť niekdajších mestských hradieb Kazimierzu v jej blízkosti. V rokoch 1978 – 1980 kvôli vlhkosti stien boli realizované ďalšie renovačné práce. Od konca deväťdesiatych rokov do roku 2003 prebiehali konzervačné práce financované SKOZK (SKOZK Bulletin).*

***Synagógu Remuh** postavil v rokoch 1553 – 1558 Issereles Auerbach pre svojho syna, známeho rabiho a učenca Mosesa Isserelesa Remuha. Je to jediná krakovská synagóga využívaná v pôvodnej funkcii nepretržite od konca druhej svetovej vojny. Jej pôvodný renesančný štýl sa zmenil po prestavbách v 17. až 19. storočí a v roku 1933, keď sa realizovali posledné predvojnové zmeny podľa projektu Hermana Gutmana (Samkowa-Rejduch – Samek, 1995). Po vyrabovaní Nemci budovu využívali ako skladisko. Dnešný vzhľad synagógy je výsledkom rekonštrukčných a konzervačných prác, ktoré realizoval Stefan Świszczowski a financoval Joint Distribution Committee (Samkowa-Rejduch – Samek, 1994). Keďže synagóga slúžila pôvodnej funkcii, jej zachovanie nepredstavuje značný problém. Reštauračné práce sa skôr sústredili na historický cintorín Remuh v jej blízkosti. Súčasná podoba jednej z najstarších nekropol v strednej Európe je výsledkom archeologických a konzervačných prác, ktoré realizoval tím reštaurátorov pod vedením Kazimierza Radwańského v rokoch 1959 – 1960, financovaného Joint Distribution Committee (Samkowa-Rejduch – Samek, 1994). Znečistené prostredie v Krakove počas sedemdesiatych a osemdesiatych rokov viedlo k rýchlemu zničeniu pamiatok, a preto konzervačné práce financované SKOZK sa systematicky realizovali od roku 1988. Problémy súvisiace s urbanistickým prostredím synagógy zahrnujú rýchle dynamické zmeny na ulici Szeroka, ktorá patrí k najintenzívnejším turistickým cestám a k centrám nočného života.*

*Posledná synagóga, ktorá bola nedávno reštaurovaná, je **synagóga Wolffa Poppera**, postavená okolo roku 1620 vo dvore domu na ulici Szeroka a postupne prestavovaná v priebehu 17. a na začiatku 20. storočia (Piechotkowie, 1999; Samkowa-Rejduch – Samek, 1995). Jej interiér bol úplne zničený počas druhej svetovej vojny. Od roku 1967 budovu využívalo Kultúrne centrum mládeže Kazimierza (Staromiejskie Centrum Kultury Młodzieży), čo v princípe neprotirečilo jej historickému rázu. Preto stav objektu v roku 1990 bol relatívne dobrý. Židovská komunita získala budovu späť v roku 1989 a rozhodla ponechať ju v súčasnej funkcii v prenájme Kultúrneho centra mládeže. V rokoch 2003 – 2004 prebehli renovačné práce. Centrum mládeže využíva synagógu na usporiadanie výstav, koncertov a prednášok, spojených predovšetkým so židovskou kultúrou. Vo dvore pri synagóge je v lete otvorená malá elegantná kaviareň, ktorá vytvára malebné a pokojné miesto v srdci židovskej štvrte.*

*Jediná zanedbaná synagóga v Kazimierzi je takzvaná **Vysoká synagóga** situovaná na severnej strane ulice Józefa. Bola postavená v rokoch 1556 – 1563 a viac krát rekonštruovaná v priebehu 17. – 19. storočia. Po zničení v druhej svetovej vojne budova bola vo vlastníctve PKZ, ktorý realizoval len čiastočné reštauračné práce v interiéri v období rokov 1970 – 1972. V roku 1997 transformovaný PKZ vyhlásil bankrot a budovu opustil. Odvtedy sa na synagóge nevykonali nijaké reštauračné práce a jej stav sa stále zhoršuje. V roku 2000 SKOZK nariadil dokumentáciu budovy (SKOZK Bulletin 2001). Skutočné rekonštrukčné a reštauračné práce sa však nemôžu začať kvôli nevyrovnanému vlastníctvu budovy. V budúcnosti sa má stať výstavnou sálou židovského oddelenia Historického múzea mesta Krakov.*

3. ZÁVER

Väčšina sakrálnych židovských objektov v Kazimierzi bola správne reštaurovaná a obnovená. Vo všeobecnosti sa dá povedať, že od čias socializmu prebehla pozitívna zmena a čiastočný návrat objektov k pôvodnej sakrálnej funkcii. Okrem jednej synagógy (Vysoká) všetky slúžia sakrálnym alebo kultúrnym účelom. Židovská komunita v Krakove je však malá a nemôže si dovoliť udržiavať všetky tieto objekty. Otázka, koľko synagóg a modlitební sa má premeniť na kultúrne objekty, zostáva otvorenou. Ďalšou otázkou

je, koľko takých objektov je naozaj potrebné a aké ďalšie funkcie môžu mať tieto budovy. A napokon, kto má platiť za ich reštaurovanie?
Renovovanie krakovských synagóg by nebolo možné bez unikátnej organizácie SKOZK. Zachovanie krakovských synagóg je súčasťou procesu obnovy zničenej štvrte Kazimierz a širšieho trendu oživenia židovskej kultúry a dedičstva v Krakove.
Z pohľadu reštaurátora dejiny obnovy každej synagógy ukazujú odlišné problémy pri zachovaní: problémy rekonštrukcie starších alebo mladších vrstiev pamiatky, dynamických zmien v prostredí synagóg a tiež novú otázku v stredoeurópskom kontexte kontroly verejnými autoritami.
Dôležitým výsledkom reštauračných prác je lepšia dokumentácia židovských pamiatok Kazimierza. Tieto práce tiež viedli k vytvoreniu skupiny špičkových odborníkov. Obnova historických objektov predstavuje oblasť, kde podobné skupiny odborníkov z krajín strednej Európy aj z iných európskych krajín si môžu vzájomne vymieňať skúsenosti.

1. INTRODUCTION

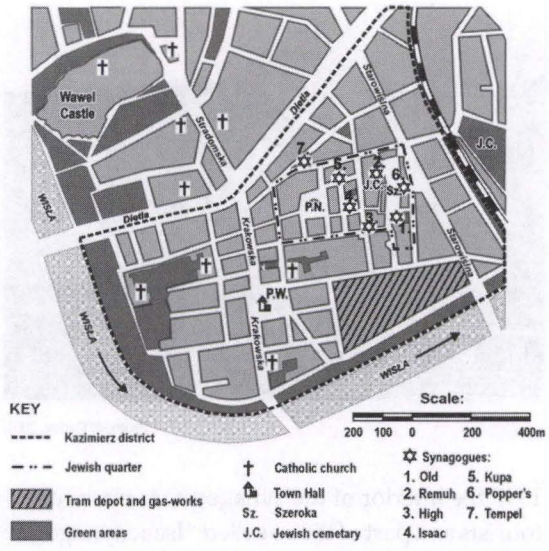
Kazimierz, the historic district of Cracow, is adjacent to the city centre. From the time it received a city charter in the 14th century until the end of the 18th century it was an independent town. Its rich heritage is diverse and multicultural being a product of two religions. The Jews and the Catholics coexisted here and shaped the urban space of the city for many centuries (Krasnowolski, 1992). Its urban tissue comprises of many valuable monuments: synagogues, churches, historic houses as well as a unique complex of 19th and early 20th century industrial buildings belonging to the Cracow public transport company, electric and gas company, Within Kazimierz the former Jewish ghetto founded at the end of the 14th century (*Oppidum Judaeorum*) has to a large extent preserved its unique character (Krasnowolski, 1988, 1992), being a best preserved complex of synagogues in Europe, comparable only to Prague, albeit different in mood as in contrast to Prague it has remained a traditional, densely built Jewish quarter right up to outbreak of the second world war (Bałaban, 1935; Döblin, 1991). In addition to seven synagogues as many as sixty eight smaller private houses of worship existed in the quarter until 1939, belonging to all denominations of Jewish faith – the Orthodox, the Progressive and the Hassidim (Piech, 1999, p. 294 – 298). As other Central European districts once inhabited by Jews, although its synagogues were sparred from complete destruction (Duda, 1991) /1/, the quarter experienced a severe decline after 1939, first due to the Nazi occupation and an almost complete annihilation of its former Jewish residents, then as the result of lower social groups moving in and the general neglect and lack of care for the old building stock under socialism, leading to its decapitalisation and dilapidation.

The degradation of Kazimierz and the urgent need to take better care of urban tissue have been noticed in 1980s (e. g. Bogdanowski 1985) but the idea to actively bring the district back to life gained more political support only in the beginning of the 1990s. The transformation of political and economic system, the reclaiming of property by lawful owners (in the case of synagogues the Cracow Jewish Community) and also to some extent the change of attitude towards Jewish heritage, allowed complex conservation and restoration works to be carried out throughout the 1990s in most of the synagogues in the quarter as well as in other buildings formerly serving the Jewish community (e. g. ritual baths, houses of prayer and study, ritual poultry slaughter house, cemeteries etc.). The restoration of synagogues was financed almost solely with public means coming from SKOZK. SKOZK – Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa (the Citizens' Committee for Restoration of Cracow Monuments) is a unique, largest conservation body in Cracow, supported mainly by the funds from the office of the President of the Republic of Poland having substantial sums of money at its disposal used for restoration work, of mainly sacral and public buildings. In 2004 its annual budget is ca. USD 8 mln (Bulletin SKOZK 2004). The article describes the process of conservation and, whenever applicable, change of function of Cracow's synagogues and other former Jewish buildings since 1989. The focus is not on architecture as such but on its conservation and fate of historic buildings before and after the fall of communism, the unquestionable success of restoration projects but also threats posed to the historic architecture by market forces. After

description of particular cases some conclusions are presented.

2. RESTORATION AND CONSERVATION PROJECTS IN CRACOW'S SYNAGOGUES

A first synagogue conservation project initiated in 1980s and prolonged well into the 1990s was the restoration of **Isaac Synagogue** erected in the years 1638 – 1644. It is one of the most monumental synagogues of Cracow of mannerist and early baroque style attributed to the royal architect G. B. Trevano. Especially interesting is its barrel vaulting adorned with early baroque stucco decoration showing influences of Christian art of the beginning of the 17th century (Piechotkowie 1999). Conservation works were performed in the synagogue in mid-19th century and in 1924, including the building of the so called small prayer hall and the two picturesque staircases leading to the women's gallery in the lower part of the façade. The interior was destroyed and ruined in the second world war. None the less a portal from the southern side, the stone decoration of aron hakodesh, an alms' box and fragments of the 17th century polychromy as well as a beautiful arcaded opening of women's gallery were spared. In 1946 perhaps taking into consideration the influences of Christian architecture there has been an idea to turn the synagogue into a church. From 1957, after partial reconstruction and renovations it has been adapted for the use of the Union of Fine Artists as their sculpting workshop and a sculptures' storage room, then used as a props and decorations storage for the STU theatre in Cracow (Krupiński, 1991 – 1992). In 1970s there were plans to turn it into a venue of the Youth Cultural Centre which have not materialised. The interior of the prayer hall was again destroyed partially by the fire which broke out in 1981. Afterwards the synagogue was handed over to the Cracow branch of the state owned monopolist company in the conservation market the Pracownie Konserwacji Zabytków (PKZ – Monument Conservation Ateliers). There were thus plans to turn it into the stained glass conservation atelier for the firm. Since 1983 it has been under renovation, finished after many years only in 1992. The preparatory conservation study of A. Krupiński envisaged a return of the function of the house of religious worship and advised uncovering of the 17th century polychromy as well as the reconstruction of the interior furnishings such as benches, pulpits, candelabras and the bimah (Krupiński, 1991 – 1992). Those guidelines were used in 1994 – 1995 by conservators' team directed by J. Furdyna. The polychromy of the walls, partially intact, was uncovered the conservators refrained from reconstruction and showed only the conserved parts of the 17th century decoration, the vaulting with rich stucco decoration was conserved. The arcaded opening of the women's gallery with unique mannerist decoration deserved special attention (Krasnowolski, 2003). In 1995 further construction works regarding the liquidation of dampness in the synagogue as well as the repair of the southern elevation had to be done. From

THE URBAN LAYOUT OF KAZIMIERZ WITH JEWISH QUARTER AND ITS HISTORIC SYNAGOGUES.

MAPA MESTA KAZIMIERZ SO ŽIDOVSKOU ŠTVRŤOU A SYNAGÓGAMI.

Author's elaboration

ISAAC SYNAGOGUE, FAÇADE SEEN FROM THE INTERSECTION OF KUPA AND ISAAC.

SYNAGÓGA IZAAKA, POHĽAD NA PRIEČELIE Z KRIŽOVATKY ULÍC KUPA A IZAAKA.

Photo Matúš Dulla, 2003.

PARTS OF EASTERN AND NORTHERN ELEVATIONS OF KUPA SYNAGOGUE WITH ENTRANCES TO WOMEN'S GALLERIES. REMAINS OF KAZIMIERZ' MEDIAEVAL CITY WALLS SEEN TO THE LEFT OF THE SYNAGOGUE.

ČASTI VÝCHODNEJ A SEVERNEJ FASÁDY SYNAGÓGY KUPA S VCHODMI NA ŽENSKÚ GALÉRIU. POHĽAD NA ZVYŠKY STREDOVEKÝCH HRADIEB KAZIMIERZA ZĽAVA OD SYNAGÓGY.

Photo M. Kupisz, 2004.

1997 the interior of the synagogue is open to tourists as a part of the so called "Isaac synagogue Project" executed by a private entrepreneur who rents the venue until 2005. In the main prayer hall the visitors see two short documentaries on *The life in Kazimierz in 1936* and on *Moving to the Cracow Ghetto in Podgórze in 1941*. In 1999 in the space adjacent to the men's prayer room from the north a small amateur exposition entitled *In the Memory of Polish Jews* was opened with cadres from the films of 1934 – 1945 and an additional room made available to visitors where films on the tragedy of the Shoah, mainly on the ghettos in Upper Silesia, Warsaw and Cracow, are shown. The synagogue may be used for prayer although its aron hakodesh is empty, and the bimah has not been yet reconstructed. The synagogue also operates as a small tourist agency where one can order a concert, a lecture on the history of Jews or guided tours of the Jewish quarter. The tickets for entrance were in principle supposed to ensure the good continuous upkeep of the synagogue as well as raise funds for the reconstruction of the missing parts of the interior furnishing such a the bimah, but those aims have not been realized yet although the project ends in 2005. Since early 1990s the building nearby the synagogue is used by the Lauder Foundation which conducts meetings Hebrew and Yiddish courses there. The overall state of repair of the complex is good, slightly worrying is the content and the way in which the exhibition in the rooms adjacent to the main prayer hall are shown.

Moreover, the surroundings of the synagogue have changed dramatically in recent years. First, in mid-1990s the western row of houses flanking Kupa street was reconstructed with modern but fitting well into the historic surroundings buildings (designed by W. Nowakowski) erected in place of houses demolished in 1950s and 1960s. Another positive development has been the repair of facades and complete renovation of derelict buildings in the south-eastern side of Kupa street in the years 2003 – 2004 (no 26 adapted for a pension in 2003, no 15 adapted for a small hotel opened in July 2004, nos. 22 and 24 derelict for many years, currently under repair). In contrast to those favourable developments in the nearest vicinity of the synagogue, on the parcel of land on its northern side, a luxury apartment building is currently being erected its scale, especially height and forms, being very aggressive. Although a binding request of the regional state conservator of monuments included receding the upper stories of the façade, the building will surely overshadow the synagogue and make it appear small.

Located at the end of Kupa street, the 17th century **Kupa Synagogue** (also called Hospital or Poor Synagogue) adjacent to the former northern city wall of Kazimierz was the most neglected of all Cracow's synagogues in the times of socialism. It was erected in the first half of the 17th century from the kahal's funds for the poorest members of the Jewish community. Its current artistic outlook is the result of the complex reconstruction in the years 1830 – 1834, at the end of 19th and in 1930s. In the beginning of the 19th century extremely interesting additional wooden galleries were built in the interior alongside the longer walls of the building, the barrel vaulting was changed into a flat vaulting, the interior received a new polychromy (Rojkowska – Sudacka, 1993). In 1912 yet a new design was painted on the ceiling and walls of the building. The decoration of the eastern wall with the illusionist image of two columns alluding to Salomon's Temple in Jerusalem with columns Jakin and Boas was painted, while the frieze above the pillars supporting the women's gallery received a decoration consisting of zodiac signs (Furdyna, 2002). At the turn of 1920s and 1930s a further restoration of the synagogue took place finished shortly before the outbreak of the war. The polychromy was yet enriched with biblical scenes, vistas of towns in Palestine and sites and objects connected with the history of Jewish people. Devastated in the times of the second world war the synagogue briefly returned to its sacral function in 1945, in the annex neighbouring

to it from the east a ritual poultry slaughter house was located, then also for a short period of time a matzah workshop. Since 1959 the entire synagogue complex comprising of the main building and two annexes was used by the Disabled Persons Co-operative for shoe storage and manufacturing purposes. The co-operative was supposed to ensure the upkeep of the building formally renting it from the Jewish community. In 1975 – 1976 the co-operative conducted repair works in the synagogue mainly adapting it for the new functions such as creating additional internal divisions and walling in the women's galleries (Rojkowska, Sudacka 1993). The improper use of the building and changes led to its further deterioration. In 1986 it was inscribed in the monument register. It was decided that it will finally be restored and receive a cultural function, one of the ideas being making it a part of the Judaic Branch of the History of Cracow Museum. The cooperative moved out of the building only in 1991 leaving it in a very bad state of repair.

In 1991 – 1993 SKOZK commissioned preparatory historical, architectural and archaeological studies of the building. The complex restoration works in the synagogue comprising of both its interior and exterior took place in the years 1994 – 2002. At first, in 1994-6 the foundations and walls were strengthened, roof and sewage system repaired, steel elements supporting the pillars in the main prayer hall put in (SKOZK Bulletin 1994 – 1996). In 1997 before starting on the proper conservation of the interior the ceiling was stabilized and put up on a metal construction, while in 1998 new vaulting above the women's galleries was constructed and the roof received new tiling. In 1999 the conservation firm of J. Furdyna conserved and partially reconstructed the decoration of the ceiling and the masonry of aron hakodesz (Sawicki, 2000), as well as reconstructed the missing parts of the wooden neo-Gothic elements separating the women's gallery. The second stage of conservation of the interior included the walls of the main prayer hall and the zodiac cycle on the frieze of the women's galleries. The research conducted during conservation widened the knowledge of the initial 17th century decoration of the walls. The mainly inscriptive type of early decoration is best preserved on the southern wall and it is there were it is exposed whenever possible. On the western wall the 17th century fragments were also discovered but it has been decided that the later layer of polychromy – the complete early 20th century decoration will be shown. The aron hakodesh returned to its vibrant colour scheme, the illusionist curtain around it was also conserved (Sawicki, 2000). On the new tiled floor a slightly different colour of tiles has been used to show the shape of the bimah and the stairs leading to aron hakodesh destroyed by the Nazis. The two annexes adjacent to the synagogues were repaired. In 2000 the exterior elevations were renovated, in 2002 conservation and reconstruction of the extant parts of the mediaeval city wall was done as well as the conservation of the historic fence on both sides of the Kupa complex. In 2001 the Jewish community financed a floor heating system, a lift in the western annex and new pluming. The spending is connected with the planned adaptation of the two annexes for the purpose of a small old age home for the members of the Cracow's Jewish Community (Personal communication with T. Jakubowicz). The synagogue itself does not have a defined function yet, but is used from time to time for concerts, exhibitions and lectures /2/, as well as for the purpose of prayer. What should be underlined is that it is presently a unique synagogue in Poland where subsequent phases of construction and changes in the interior decoration of synagogues can be followed as the visitor is able to see the remains of early baroque polychromy, early 19th century galleries and late 19th and 20th century decoration in which the traditional rules pertaining to synagogue interiors such as the forbidding of depiction of human figures were no longer followed.

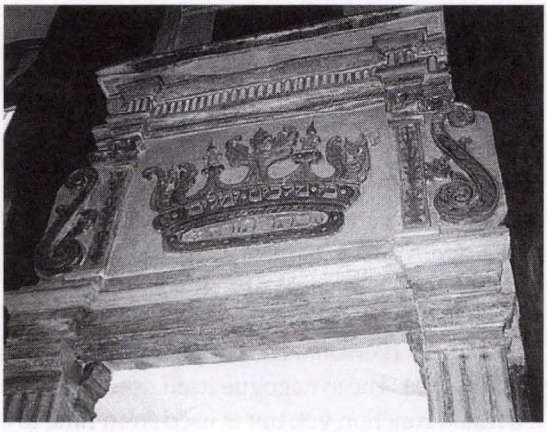
The monumental progressive **Tempel synagogue** being a beautiful urban accent at the nod of Miodowa and Podbrzezie streets in Kazimierz was erected in Cracow in 1861 according to the design of I. Hercok inspired by the Kassel synagogue with elements of neo-Romanesque and rundbogenstil style. It was enlarged many times in 1868 according to the design by T. Lamryski, in 1883 by Jan Ertl and in 1893 – 1894 by Benjamin Torbe (Zbroja, 2004). The last, most profound changes made in the 19th century gave the building an eclectic outlook on the outside, with a wider and higher façade, while the interior was changed according to the *gesamkunstwerk* rules. The Temple was endowed

KUPA SYNAGOGUE. BEST PRESERVED FRAGMENTS OF THE 17TH CENTURY POLYCHROMY WITH BEAKERS SYMBOLISING THE LEVITES UNCOVERED DURING THE SYNAGOGUE'S CONSERVATION.

SYNAGÓGA KUPA. NAJLEPŠIE ZACHOVANÉ FRAGMENTY POLYCHRÓMIE ZO 17. STOROČIA S POHÁRMI SYMBOLIZUJÚCIMI LEVITOV, KTORÉ BOLI OBJAVENÉ POČAS REKONŠTRUKCIE SYNAGÓGY.

Photo Monika A. Murzyn, 2004.

KUPA SYNAGOGUE. CENTRAL PART OF THE RESTORED 17TH CENTURY ARON HAKODESH WITH CROWN OF WISDOM (CROWN OF TORAH).

SYNAGÓGA KUPA. CENTRÁLNA ČASŤ REKONŠTRUOVANÉHO ÁRON HAKODEŠ ZO 17. STOROČIA S KORUNOU MUDROSTI (KORUNOU TÓRY).

Photo Monika A. Murzyn, 2004.

THE RESTORED FAÇADE OF THE 19TH CENTURY TEMPEL SYNAGOGUE.

REKONŠTRUOVANÉ PRIEČELIE SYNAGÓGY TEMPEL Z 19. STOROČIA

Photo Monika A. Murzyn, 2003.

with a rich, oriental outlook. An imposing aron hakodesh was added, with an apse above it decorated with stars, painting and stucco decoration adorned the ceiling and the balustrades of women's gallery obtained a stucco decoration composed of an arcaded frieze with trefoil and floral motives. An important addition in the interior were also late 19th century stain glass windows with floral motives. The last significant construction work conducted by F. Liebling and J. Oberleder in 1924 lead to the enlargement of the building endowing it with additional side aisles (Zbroja, 2004). Although used as stables in the second world war, the synagogue was not much damaged and could be used for sacral functions. The biggest problem was however that the diminished Jewish Community could not ensure the proper upkeep of the deteriorating building. Furthermore, the rise in the level of underground water lead to the increasing dampness of the synagogue's walls. First rescue type of conservation was performed by PKZ in the years 1987 – 1989 on the unique group of stain glass windows from the end of 19th and beginning of 20th century. Then, necessary historical research was conducted in 1992 by A. Sudacka and a revalorisation programme devised by J. Smólski. The first stage of conservation of the building focusing on its exterior and construction was done in 1994 – 1997 and financed by SKOZK. It included repair of roofs, dampness insulation, conservation of the façade and other elevations. In 1997 the fence around the synagogue complex was reconstructed. The second stage of conservation commenced in 1998 as a Pilot Project of the Jewish Heritage Programme financed by World Monument Fund. The conservation of rich masonry, wood carvings, stucco and painting elements in the synagogue's interior, done by Rachtan Art Restauro firm finished in 2000 (Czop, 2000). Meanwhile in the years 1999 – 2000 SKOZK and Cracow's Jewish Community co-financed the renovation of the historic mikvah within the Tempel complex, the only fully kosher mikvah in Krakow (communication with T. Jakubowicz, 2004). The synagogue presently serves a sacral function, especially for larger visiting groups, is regularly open to tourists as well from time to time is a beautiful venue for concerts.

The **Old Synagogue** the oldest surviving synagogue in Poland was built at the end of the 15th century at the southern side of Szeroka street in the very centre of Jewish quarter. Its architectural form was determined in times of the Renaissance as it was rebuilt by M. Gucci after the fire in 1556 and in many subsequent

reconstructions of the 17th and 18th century (Samkowa-Rejduch – Samek, 1995). It was the first Jewish monument in Cracow which attracted the interest of best known Polish pioneers of monument conservation such as W. Łuszczkiewicz (restoration in 1888) and Z. Hendel (1903 – 1914, 1923). The effect of the last restoration before the second world war was the construction of a picturesque loggia from the western side and the additional floor above the vestibule for the purpose of Jewish community archives and museum (Zbroja, 2002). Used as a storage room in the first months of the war, it was ruined in 1941. The Germans dismantled the roofs and the vaulting of the main hall, destroyed the interior masonry and the bimah, pulled out the windows and doors (Piechotkowie, 1999). The building was partly renovated and partly reconstructed in the years 1955 – 1959 according to the design of J. Jamroz and J. Ptak. In 1958 the Jewish Community officially handed the synagogue over to the Historical Museum of the City of Cracow for the purpose of a Judaic Museum. The first exposition devoted to the History and Culture of Cracow Jews was opened in 1961. In the years 1968 – 1972 the synagogue was repaired again and its surrounding changed in the result of demolition of the wall around it and the construction of wide, terrace type stairs, connecting it with Szeroka street. A part of the former city walls of Kazimierz adjacent to the synagogue was also reconstructed. In 1978 – 1980 new repair works had to be conducted to fight the dampness of walls. At the end of 1990s yet another stage of conservation was executed, financed by SKOZK, including the repair of the city wall (1998) and the conservation of brick-stone elevations of the synagogue (1999 – 2003), while in 2004 conservation of windows was done (SKOZK Bulletins).

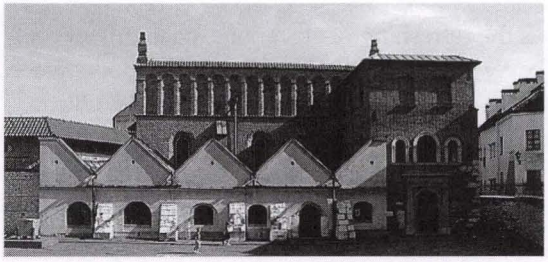
The **Remuh Synagogue**, built in the years 1553 – 1558 by Issereles Auerbach for his son, famous rabbi and scholar Rabbi Moses Issereles Remuh /3/, is the second synagogue, in proper continuous use since the second world war. Initially of renaissance style, it lost stylistic features rebuilt in the17th to the 19th century and in 1933, when last pre-war changes according to the design of Herman Gutman were introduced (Samkowa-Rejduch and Samek 1995). After looting the interior, the Germans used it as a storage room. Since 1945 until today it has been the only Cracow synagogue in continuous use as a Jewish house of worship. Today's outlook of the synagogue is the effect of reconstruction and conservation work done in the years 1958 – 1958 by Stefan Świszczowski financed by the Joint Distribution Committee (Samkowa-Rejduch – Samek, 1994). For example the iron wrought bimah was reconstructed and sculpted, polichromed doors from other unidentified synagogues put in it. The only preserved renaissance element is the beautiful aron hakodesh from the second half of the 16th century and a small renaissance alms' box. As it did have a proper function it did not pose as difficult conservation problems as the other synagogues of Cracow. In 1990s only small repair works such

TEMPEL SYNAGOGUE. CONCERT DURING THE 13TH FESTIVAL OF JEWISH CULTURE WITH THE RESTORED LATE 19TH CENTURY ARON HAKODESH IN THE BACKGROUND.

SYNAGÓGA TEMPEL. KONCERT POČAS 13. FESTIVALU ŽIDOVSKEJ KULTÚRY S REKONŠTRUOVANÝM ÁRON HAKODEŠ Z KONCA 19. STOROČIA V POZADÍ.

Photo Monika A. Murzyn, 2003.

THE FAÇADE OF OLD SYNAGOGUE VIEWED FROM SZEROKA STREET.

POHĽAD NA PRIEČELIE STAREJ SYNAGÓGY ZO STRANY ULICE SZEROKA.

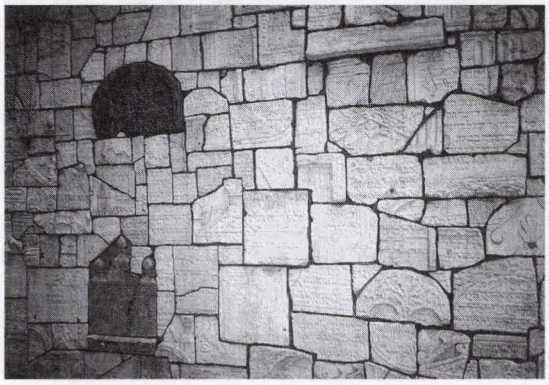
Photo Matúš Dulla, 2003.

THE RESTORED ENTRANCE TO REMUH SYNAGOGUE AND CEMETERY COMPLEX.

REKONŠTRUOVANÝ VCHOD DO SYNAGÓGY REMUH A AREÁLU CINTORÍNA.

Photo M. Kupisz, 2004.

THE CONSERVED INTERNAL PART OF REMUH CEMETERY WALL COVERED WITH MATZEVAH FRAGMENTS, THE SO-CALLED WAILING WALL.

ZACHOVANÁ VNÚTORNÁ ČASŤ STENY CINTORÍNA REMUH S FRAGMENTMI NÁHROBNÝCH KAMEŇOV, TAKZVANÁ STENA NÁREKOV.

Photo Monika A. Murzyn, 2004.

as the refreshing of elevations, changing of roof cover and painting of windows and doors were done. On the other hand, conservators' efforts concentrated on the historic Remuh cemetery adjacent to the synagogue. The present arrangement of one of the most important Jewish necropolises in Central Europe is the result of excavations and conservation done by a team of conservators under the supervision of Kazimierz Radwański in 1959 – 1960, financed by the Joint Distribution Committee (Samkowa-Rejduch – Samek, 1994). About 700 hundred tombstones were uncovered then and put upright, the area of the cemetery put into order. The environmental pollution in Cracow in 1970 and 1980s lead to fast deterioration of valuable renaissance, mannerist and baroque monuments (Krasnowolski, 2003). The conservation works financed by SKOZK are carried out systematically since 1988. In the years 1991 – 1996 and in 2004 about 50-60 stone tombstones were conserved each year (SKOZK Bulletins). In 1997 – 2004 the historic wall surrounding the cemetery was repaired and conserved. The conservation included the interior part of the wall from the eastern side comprising of parts of excavated matzevahs, symbolically named the "Cracow's wailing wall" and the reconstruction of the tympanum of the main gate to the Remuh complex (Sawicki, 2001), as well as giving a new surface to its courtyard. The conservation of stone elements was done by the firm of M. Sawicki, while the construction and conservation work on the walls was supervised by H. Pachla. During conservation an interesting discovery has been made under the eastern part of the wall adjacent to Szeroka street – fragments of a late gothic façade of a house from circa 1500 were documented and then covered (Krasnowolski, 2004). Since 2000 conservation of selected tombstones in the New Jewish cemetery on Miodowa Street began (SKOZK Bulletins).

Among many urban planning problems connected to the synagogue's surrounding, it is necessary to mention the fast and dynamic changes of the aesthetic outlook and the functions of the buildings on Szeroka Street, neighbouring the Remuh complex from the east. Szeroka street is presently a centre of very intensive tourist traffic and night life. The complex of the synagogue looks rather "pale" if compared to the gaudy, renovated facades and bright commercial signage of many restaurants, cafes and hotels on Szeroka, some of them with pseudo-Jewish elements such as the gigantic Menorah and lions advertising the Ariel restaurant. The building adjacent to the synagogue from the south built by the Nissenbaum Foundation in 1990s is also rather aggressive in form and does not fit very well into the historic surroundings (no 39). Furthermore as the restaurant inside it remains closed since two years, it might soon become a deteriorating building.

The last synagogue recently restored, the **Wolff Popper Synagogue** was erected around 1620 in the courtyard of one of the houses on Szeroka street, rebuilt repeatedly between 17th and early 20th century (Piechotkowie, 1999; Samkowa-Rejduch – Samek, 1995). It has since 1967 been used by the local Youth Cultural Centre in Kazimierz (Staromiejskie Centrum Kultury Młodzieży) as one of its venues. Its interior was completely destroyed in the second world war. From the time it was adapted by the cultural centre it had one function which did not in principle collide with the historic character of place. That is why in 1990 its state of repair was relatively good. The Jewish Community claimed the building back in 1989 but decided to retain the

function, charging the youth centre for renting the building. In 2003 the elevations of the synagogue were completely renovated, the former prayer hall received new windows, and the roof was covered with new tiling. In 2004 the renovation of the interior is to take place. The cultural centre uses the synagogue as a place for painting and other fine art workshops for children and youth, organizes exhibitions of amateur art often on themes related to Jewish heritage, from time to time holds lectures, concerts and workshops of traditional Jewish paper cuts, especially within the framework of the Festival of Jewish Culture /4/. The small courtyard between the synagogue and Szeroka street is very well used in the summer, occupied by a small elegant cafe, creating a quiet and picturesque corner in the very heart of the Jewish quarter.

The only neglected synagogue of Kazimierz A. D. 2004 is the so-called **High synagogue**. The building with a characteristic buttressed shape is situated in the row of houses on the northern side of Józefa Street, formerly being the most busy trading street of the Jewish quarter. It was built between 1556 and 1563 and reconstructed many times from the 17th to the 19th century (Samkowa-Rejduch – Samek, 1995; Piechotkowie, 1999). After the damages inflicted in the second world war, from the former interior only fragments of paintings on the southern wall and in the window niches of the main prayer hall have survived as well as the late renaissance aron hakodesh and an alms' box (Krasnowolski, 2000). In 1951 S. Świszczowski prepared a design for the adaptation of the synagogue for the Groteska theatre in Cracow, foreseeing a significant change in the building's appearance, namely introducing a steep roof with a ridge perpendicular to Józefa street. The tenancy was not given to the theatre but instead to the PKZ company to be used as offices and conservation ateliers. The PKZ made studies of the building in 1956 and then 1962 – 1963 (Krasnowolski, 2000). The new adaptation design by Z. Głąb executed at the turn of 1960s and 1970s, repeated the 1950s design introducing only the idea of adapting the attic for additional space for monument conservators' workshops. In 1970 – 1971 fragments of the wall decoration on the eastern and southern walls of the main prayer hall were uncovered and conserved, in 1971 – 1972 the stone masonry of the aron hakodesh was repaired, while the alms' box was moved to another adjacent building connected with the synagogue. No further restoration work was done since. In 1997 the PKZ S. A. – a commercialised descendant of the former PKZ was officially declared bankrupt and left the building. Since then it has no function and its state of repair gets steadily worse. The lower parts of the walls are damp, the plaster from the exterior falls off, the interior and exterior wall surfaces are dirty and the masonry partly weathered (Krasnowolski, 2000). It is presently the only out of seven Cracow's synagogues in such bad state of repair and with no function. In 2000, taking into account the inevitability of complex restoration works in the building in the nearest future SKOZK commissioned up to date documentation of the building (SKOZK Bulletin 2001). The actual construction and restoration work, which may, similarly to all other synagogues, be carried out using SKOZK funds can not start due to the unsolved ownership status of the building. The Jewish Community is the owner of its first floor, the ground floor belongs to an unknown private owner who has not claimed his or her property yet, while the State Treasury wants to claim a compensation

Photo Monika A. Murzyn, 2004.

A ROMANTIC GARDEN CAFÉ IN A SMALL COURTYARD IN FRONT OF POPPER'S SYNAGOGUE.

ROMANTICKÁ ZÁHRADNÁ KAVIAREŇ VO DVORE OPROTI SYNAGÓGE POPPER.

from the Jewish Community for the repairs and enlarging the usable space of the building by creating the attic in 1970s done by the state owned PKZ, albeit the changes have been done without permission nor consent of the owner (communication with T. Jakubowicz, 2004). The future function of the building has already been agreed upon. It will become an additional exhibition hall of the Judaic Branch of the Historical Museum of Cracow residing in the Old Synagogue.

3. CONCLUSIONS

The uniqueness of Jewish heritage of Kazimierz is expressed in the diversity of styles and forms of its synagogues – from renaissance to the 19th century. As may be seen from the description of the broad conservation activities performed in Cracow's synagogues since 1989 most of the communal Jewish houses of worship in the Kazimierz district have been properly restored and brought back to life. Their rich artistic features can now be fully admired. Their state of repair is generally very good. Apart from one problematic synagogue (High) all synagogues have a sacral or cultural function, although in some cases a stable function in the future has to be determined.

As holds true for all monuments, these synagogues which did have a suitable continuous function in the post war period such as the Old, Remuh and Popper's did not require

Synagogue	Function 1946 – 1990	Conservation 1989 – 2004	Preserved or reconstructed fittings of the interior	Present function	Regular tourist access	Institution maintaining the synagogue
Old	After reconstruction adapted for the Museum of Jewish Culture	Small current repair works, restoration of the facades, restoration of adjacent city walls, dampness insulation (1996 – 1999, 2002 – 2004), total cost USD 0,3 million	Yes	Cultural (Judaic Museum)	Yes	Historical Museum of the City of Cracow
Remuh	House of worship	Current repairs, elevations (1996, 2001) focus on the cemetery and cemetery wall (1988 – 2004)	Yes	Sacral, tourist	Yes	Jewish Community
Popper's	Cultural centre	Current repairs, complex conservation works (2002 – 2004)	No	Cultural (fine arts atelier and exhibition room)	No	Staromiejskie Youth Cultural Centre
Isaac	Conservation workshop, theatre decorations' storage, no function after destruction of the interior by fire in 1981	Complex conservation works (1981 – 1996)	Only aron hakodesh	Cultural (Isaac Synagogue Project)	Yes	Private person renting the synagogue until 2005 as a part of the Isaac Synagogue project
High	Offices and workshops of the state owned monument conservation company	Very bad state of repair, preliminary conservation documentation prepared in 2000	Only aron hakodesh	None	No	None Conservation cannot commence because of the unclear ownership title
Tempel	Rarely as a house of worship, in disuse	Complex conservation works (1989 – 2000), the conservation of exterior and construction works cost USD 0,4 million	Yes	Cultural, sacral for larger visiting Jewish groups	Yes	Jewish Community
Kupa	Warehouse and shoe production facilities of a co-operative	Complex conservation works (1993 – 2002), total cost USD 1,02 million	Only aron hakodesh	Still to be clarified, presently cultural	No	Jewish Community

The functions and conservation of Cracow synagogues in the period 1989 – 2004 (Source: author's elaboration)

as complex conservation as other synagogues which were turned into warehouses and production facilities (Isaac, Kupa, High) or remained practically empty (Tempel). Overall there has been a change of function since the times of socialism and partial return to the sacral function. This may be seen as a positive tendency. The Jewish community in Cracow is however small and elderly. They do not need more than one fully furbished house of worship and cannot maintain all of them. The synagogues have to, in order to ensure their proper upkeep, be used as houses of worship by pilgrim groups coming to Cracow /5/, museum or cultural type of venues regularly open to visitors or other suitable functions have to be found for them. Old, Tempel and Isaac synagogues function mainly as attractive tourist sights. The function of concert and performance hall is also an option, although in the case of Cracow's synagogues it has so far been decided that no synagogue will have such function as its sole purpose. As regards examples of restoration of houses of worship other than synagogues, the late 19th century prayer and study house B'nej Emuna at Meiselsa street was adapted in 1993 for Centre for Jewish Culture. The restoration was financed by the United States Congress. In early 1990s in was one of a few such projects in Cracow in which contemporary architectural forms were successfully put into a historic building according to the design of D. Gruszka (Samek, 1995) /6/. Another good example of adaptation for cultural purposes is the Jewish house of prayer and study on Węgierska Street in the Podgórze district, renovated for Starmach Gallery – one of the best private contemporary art galleries in Poland.

There of course remains the question how many synagogues and houses of worship may be rationally turned into cultural venues? How many such places are really needed and what other functions may be acceptable for them, finally who will pay for their restoration? The question is especially important with regard to houses of worship other than synagogues, plenty of them still existing in the streets and courtyards of Kazimierz.

The restoration of Cracow's synagogues would not have been possible without the existence of the unique Polish fund supporting the restoration of Cracow's monuments – the funds of SKOZK, and the willingness of the members of the SKOZK Committee to assign money to such projects. Taking into consideration that Jewish monuments had to compete for money with many other urgent conservation endeavours in most important national monuments such as Wawel Royal Hill, the complex of Cracow's Old Town or the University quarter this clearly shows that Jewish heritage is appreciated and noticed as a part of the Cracow's cityscape and national heritage necessary to safeguard.

The conservation of Cracow's synagogues should also be seen as a part of a larger process of bringing back to life the degraded quarter of Kazimierz. It is accompanied by spontaneous renovation of buildings and yards and dramatic functional changes taking place in the district (Murzyn, 2004). It may also be inscribed within the wider trend of revival of Jewish culture and heritage in Cracow, albeit a renaissance happening to a large degree with the help of market forces, for non-Jews and by non-Jews who appreciate Jewish heritage, want to safeguard it and learn more about it or at times exploit it for commercial purposes (Gruber, 2002). As recent years show it is also a setting created by Jewish monuments which is attractive from commercial point of view for residential, tourist and leisure purposes – the present revival of Kazimierz is thus to a large extent based on Jewish heritage.

Finally, from conservator's perspective the story of conservation of each synagogue shows different conservation dilemmas: the problem of reconstruction, exposition of older or younger layers of the monument, the problem of dynamic changes of the built environment surrounding the synagogues and its control by public authorities, the last issue quite new in the Central European context.

At last, the important side result of the conservation works is the fact that Jewish monuments of Kazimierz have now a much better documentation. In 1990s alongside the restoration work many interesting publications describing the quarter's Jewish heritage have been published /7/. Intensified conservation work financed with public means in so many synagogues in Cracow has also led to creation of a group of monument conservators – many of them being former employees of the dissolved state owned PKZ, now working as private entrepreneurs – extremely skilful and experienced in renovating this type of heritage.

This is surely a field in which experiences could be shared and exchanged with neighbouring Central European countries such the Czech Republic, Lithuania, Slovakia or Ukraine as well as other European countries.

COMENTS

[1] Partly because the war-time ghetto was located by the Nazis on the other side of town in the Podgórze district, partly because they were not as monumental as their Western European counterparts. The most monumental Jewish building visible in the city skyline – the mortuary built at the end of 1920s at the new Jewish Cemetery on Jerozolimska street in Podgórze district was partly demolished and partly ostentatiously blown up by the Nazis in 1944 (see Zbroja 2003).

[2] For example The Festival of Jewish Culture in June 2004, An exhibition on the conservation of the synagogue as a part of the Solidarity Day of World Heritage Cities in September 2004, A photographic exhibition on the fate of Cracow Jews saved by Oskar Schindler in November and December 2004.

[3] N. B. The author of comments to Joseph's Caro's Szulchan Aruch – rules of conduct still being followed by orthodox Ashkenazi Jews all over the world.

[4] N. B. The Staromiejskie Youth Cultural Centre occupies several buildings and places in Kazimierz, among them the former building of the Jewish sports club "Makkabi" on Wietora street.

[5] A more intensified sacral function of Cracow's synagogues also depends on the conservation of the Torah scrolls being in possession of the Jewish community. Apart from one scroll regularly used and kept in Remuh synagogue, they are all in a very bad state of repair so any Jewish religious group coming to Cracow and wanting to conduct religious service in a synagogue other than Remuh must bring their own Torah with them. Recently there have been efforts of the Jewish community to bring a Torah conservator in from Israel and repair historic Torahs, one for each synagogue.

[6] The Centre for Jewish Culture was in the mid-1990s the only non-state owned, non-museum type of cultural institution in Cracow promoting and teaching about Jewish heritage to a wide audience as well as the only type of regular venue for concerts, exhibitions and conferences, thanks to which the stereotype of Kazimierz as an unsafe place of degradation and dirt slowly began to change.

[7] For example Duda 1991, Krasnowolski 1992, 2003, Samkowa-Rejduch and Samek 1993, Cameron, Zuziak et al. 1994, Bergman and Jagielski 1996, Piechotkowie 1999. There are also many unpublished conservation studies describing the discoveries made which followed them (see Literature). In depth research on the 19th and 20th century Jewish architecture of Cracow has recently been undertaken by B. Zbroja (2002, 2003, 2004).

LITERATURE

BAŁABAN, M.: Przewodnik po żydowskich zabytkach Krakowa. Kraków 1935.

BERGMAN, E. – JAGIELSKI J.: Synagogi i domy modlitwy w Polsce. Katalog, Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa 1996, p. 62 – 69.

SKOZK Bulletins – Biuletyny Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa for the years 1990 – 2004.

BOGDANOWSKI, J.: Problemy metodologiczne rewaloryzacji urbanistyczno krajobrazowej miasta zabytkowego na przykładzie Kazimierza Krakowskiego. PKZ, Warszawa 1985.

CAMERON, D. – ZUZIAK, Z. et al.: Kazimierz – plan działań projekt w ramach programu ECOS, 1993 – 1994. Kraków 1994.

CZOP, J.: Dokumentacja konserwatorska dotycząca prac konserwatorskich i restauratorskich przy dekoracji wystroju wnętrza w synagodze Tempel w Krakowie. Typescript, Kraków 2000.

DÖBLIN, A.: Journey to Poland. Paragon House, New York 1991.

DUDA, E.: Krakowskie Judaica. Wydawnictwo PTTK Kraj, Kraków 1991.

Furdyna, J.: Sprawozdanie z prac konserwatorskich w synagodze Kupa, Kraków-Kazimierz. Typescript, Kraków 2002.

Jewish Heritage Program leaflet. World Monuments Fund, New York 2003.

GRUBER, R. E.: Virtually Jewish. Reinventing Jewish culture in Europe, University of California Press, Berkeley 2002.

GRUBER, S. – MYERS, P.: Survey of historic Jewish monuments in Poland. Jewish Heritage Council, World Monuments Fund, New York 1994.

KRASNOWOLSKI, B.: Bożnica Kupa na krakowskim Kazimierzu. Aktualizacja badań historycznych i problematyka konserwatorska głównej sali. Typescript, Kraków sierpień-wrzesień 2001.

KRASNOWOLSKI, B.: Bożnica Wysoka w Krakowie. Dokumentacja naukowo-historyczna opracowana na zlecenie ZRZZK w Krakowie. Typescript, Kraków 2000.

KRASNOWOLSKI, B.: Odnowa Zabytków Krakowa. Geneza, cele, osiągnięcia, zamierzenia. Album z okazji XXV lat działalności Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa. SKOZK, Renowacje i Zabytki, Kraków 2004.

KRASNOWOLSKI, B.: Rozwój urbanistyczny i architektoniczny miasta żydowskiego na krakowskim Kazimierzu. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa "Krzysztofory" nr 15, 1988, p. 84 – 98.

KRASNOWOLSKI, B. et al.: Studium waloryzacji przestrzeni publicznych dzielnicy Kazimierz. Pracownie Konserwacji Zabytków Arkona sp. z o. o. Typescript, Kraków 2003, T. I – IV.

KRASNOWOLSKI, B.: Ulice i place krakowskiego Kazimierza. Universitas, Kraków 1992.

KRUPIŃSKI, A. B.: Synagoga Izaaka, Kraków ul. Kupa 18. Studium historyczno-konserwatorskie oraz program konserwatorski restauracji, konserwacji aranżacji sali modłów, a także sąsiadujących z nią pomieszczeń. Typescript, Kraków czerwiec 1991 – styczeń 1992.

MURZYN M, A.: From neglected to trendy. Urban revitalization in the Kazimierz district in Cracow [w:] Featuring the quality of urban life in contemporary cities of Eastern and Western Europe. Red. I. Sagan, M. Czepczyński, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań-Gdańsk 2004, p. 257 – 274.

PIECH, S.: W cieniu kościołów i synagog. Życie religijne międzywojennego Krakowa 1918 – 1939. Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa. Kraków 1999.

PIECHOTKOWIE, M. K.: Bramy nieba. Bożnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. Wydawnictwo Krupski i Spółka, Warszawa 1999.

Pracownie Konserwacji Zabytków w Krakowie S. A.. Bożnica Kupa. Zbiorcze wnioski konserwatorskie. Typescript, Kraków 1992.

ROJKOWSKA, H. – SUDACKA, A.: Bożnica Kupa. Dokumentacja historyczna, PKZ S. A., typescript, Kraków 1993.

SAMEK, J.: Odnowiony dom modlitwy. In: Spotkania z zabytkami. 10, 1995, p. 9.

SAMKOWA-REJDUCH, I. – SAMEK, J. (red.): Katalog Zabytków Sztuki. Tom IV Miasto Kraków, cz. VI Kazimierz i Stradom, Judaica, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1995.

SAWICKI, M. – CHOJKOWSKI, M.: Projekt rekonstrukcji dekoracji rzeźbiarskiej tympanonu znad bramy wejściowej na dziedziniec synagogi Remu w Krakowie, ul. Szeroka 40. Typescript, Kraków lipiec 2000.

SAWICKI, M.: Sprawozdanie z prac konserwatorskich wykonanych przy kamiennym Aronie Hakodeszu w Synagodze Kupa w Krakowie ul. Miodowa. Typescript, Kraków 2002.

ZBROJA, B.: Inwestycje budowlane Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Krakowie w latach 1868 – 1939. Master's Thesis written under the supervision of prof. J. Purchla. Institute of Art History, Jagiellonian University, typescript, Kraków 2003.

ZBROJA, B.: Hala przedpogrzebowa cmentarza żydowskiego przy ul. Jerozolimskiej w Krakowie. In: Rocznik Krakowski, LXIX, Kraków 2003, p. 171 – 186.

ZBROJA, B.: Artystyczna geneza Synagogi Tempel w Krakowie. Typescript, Kraków 2004.

Personal communication with Tadeusz Jakubowicz, the President of Cracow's Jewish Community on 27. october 2004.

ELENA LUKÁČOVÁ
JANA POHANIČOVÁ

NÁVRATY K STREDOVEKEJ A ORIENTÁLNEJ INŠPIRÁCII V ARCHITEKTÚRE SYNAGÓG NA ÚZEMÍ JUHOZÁPADNÉHO SLOVENSKA

Returns to the Medieval and Oriental Inspirations in Architecture of Synagogues in South-Western Territory of Slovakia

doc. Ing. arch. ELENA LUKÁČOVÁ, PhD.
Ing. arch. JANA POHANIČOVÁ, PhD.
Ústav dejín a teórie architektúry
Fakulta architektúry, Slovenská technická univerzita
Námestie slobody 19, 812 45 Bratislava

The reasons and essence of style diversity in European architecture of synagogues during the second half of 19th century can be found in the idea of Carol Herselle Krinsky: „The style of synagogues is silent but reliable proof of Jews' changing position in European society". (Krinsky, Carol Herselle: Europas Synagogen. Stuttgard, 1988, p. 73.)

During previous centuries synagogues had been built according to the steady disposition schemas created in the prevailing at the moment contemporary style which was not different from the style of Christian buildings. The radical change occurred in 19th century as a result of the process of emancipation of Jewish community in European countries. Search for a new style or ideal form of different typological groups of buildings was characteristic for 19th century and altogether influenced architecture of Jewish nation. Improved social position, prosperity of particular Jewish communities, regional differences in rituals and kind of rite (orthodox, reformed ritual, status quo ante), domestic tradition and acceptance of imported patterns contributed to the diversity of styles.

The process of emancipation of Jewish population and growing self-awareness resulted in acquirement of citizen rights, liberties and opportunities for migration. Jews wished to express the change of their social position in a new appearance of synagogues. Adequacy of style links ad been verified on the theoretical level as well as on the level of architectural practice. Dilemma of the style had been solved by representatives of Jewish communities together with architects in the spirit of identification with their religious tradition as well as full integration to social life.

Architecture of European synagogues during 19th century had been inspired by all possible historical patterns, from Egyptian and classical to medieval and Oriental styles – favourite romantic inspirations. While there was disagreement between architects concerning Gothic as a style appropriate for synagogues, Romanesque style combined with Byzantine motives was rather convenient for experimenting. In German milieu prosperous Jewish communities had been involved in professional dialogue with architects about new countenance of synagogues. After 1830 year so-called Rundbogenstil began to be used there. The characteristic feature of this style was resumption of round arches of Romanesque style and Byzantine architecture. The reason was economic and structural rationality rather than its historical effect (Meek, H. A.: The Synagogue. Phaidon, London 1995, p. 174 – 175).

There was further reason why Romanesque and Byzantine inspirations became appropriate alternative. It was impossible for Jewish communities living in the countries where Gothic style was tied with a strong Catholic tradition to apply Gothic in construction of synagogues. The ground-plan of Gothic cathedrals did not correspond to Jewish religious rituals. However, such discrepancy did not inhibit using of Gothic motives in architecture of synagogues. During second half of 19th century Gothic elements had been emerging in synagogues' architecture more often. Thus Gothic intrinsically connected with Christian tradition was intently used for integration of Jewish population (Krinsky, Carol Herselle: C. d., p. 86 – 87).

What architects and builders of synagogues had not found in Gothic style, they found in Romanesque and Byzantine styles. For instance, they identified themselves with empor characteristic of Romanesque dispositions that corresponded to the synagogues' interior. Serious, calm and simple countenance of Romanesque style was possible to apply in material and space composition as well as in formative elements. The architects used regional modes and specifics of Romanesque style to emphasize integrity of Jews with the rest of population. It was an expression of identification with culture and history of the country where Jews had been living.

Byzantine central schemas with massive outer walling and typical ornaments were equally appropriate. Central ground-plan with dome perfectly corresponded to the demands of Jewish religious rituals. The tradition of Byzantine architecture was used first of all in Mediterranean countries, but its modified version pervaded other regions as well and merged with Romanesque inspiration. Symbolic moment was also important because it emphasized eastern origin of Judaism (i. e. Byzantine = eastern). Moorish and Oriental influence played eminent role in the search for the style that would answer claims of eastern origin as well as claims of uniqueness and dignity. It was resumption of Spanish Middle Age, but also of the culture of Near East. In this case it was difficult to maintain regional context, and therefore the architects tried to generalize oriental motives, while the context was supposed to be created by combining Oriental style with Romanesque, Byzantine and Gothic tradition. This tendency was typical especially for the period of the late historicism, when architects often followed eclectic principles and connected heterogeneous elements to create new style (Meek, H. A.: C. d., s. 100 – 119, Moravánszky, Ákos: Die Architektur der Donaumonarchie. Budapest, Corvina 1998, p. 43).

It was inspiration by Oriental, but partially also by Gothic and Byzantine styles that encouraged architects to experiment with vaulting constructions and new building materials, because these styles were constructively advanced in past. Relatively early using of cast iron – already about half of 19th century – is worthy of remark in connection with construction of synagogues in Oriental style. It was used for bearing constructions and for decorative elements (Meek, H. A.: C.d., s. 186 – 188, Kol.: Synagogenarchitektur in Deutschland vom Barock zum Neuen Bauen. Braunschweig 2002, p. 67 – 70).

Absorption of architectural tendencies in south-western Slovakia during the second half of 19th century had been influenced rather by Hungary than by Vienna. The reason was the process of social and political changes, when Hungary had been gradually strengthening its position in Habsburgs' monarchy. Architects from Hungary and Vienna influencing our architectural scene paid more and more attention to

Berlin and Munich milieu where builders of synagogues favoured also Rundbogenstil and Oriental Moorish inspiration. The same impulses came here from Budapest and Vienna. (Wiebenson, Dora – Sisa, József: The Architecture of Historic Hungary. Budapest, Kiadó 2000, p. 177 – 178, 192.)

After 1867, when Jews achieved full religious admission and the same rights as the rest of population, their building activities vastly intensified. In architecture of synagogues historicist tendencies prevailed that were close to Moorish style above all, sometimes combined with medieval elements. These trends culminated later in the beginning of 20th century in the series of Hungarian synagogues built in eclectic and Secession styles.

The situation with building of synagogues in south-western Slovakia which was in close contact with the main centres of the monarchy, had been similar in the second half of 19th century. Thus we can follow resumption of Oriental and medieval styles in architecture of synagogues on the examples of the buildings in former župas (provinces) of Bratislava and Nitra.

Architecture of Jewish community during this time emanated self-confidence that was result of emancipation of Jews who had been eventually given citizens' rights and privileges. Most important ones were facilitating of trade and business, permission to educate Jewish children in Christian schools and allowing travelling within the country on larger scale. In 1860 the law preventing admission of Jews to our mining towns was annulled. Jews had been given full citizen rights in 1867. (Gross, D.: Die Juden in der Slowakei. In: Židovská ročenka pre Slovensko 1700 – 1940. Bratislava, p. 18 – 19)

However, within Judaism there had for a long time been collisions eventually leading to the split of Jewish congregations in Germany and Austro-Hungarian Empire. While orthodoxy had been the most eminent branch of Judaism until the middle of 19th century, after the Jewish Congress in Budapest in 1868 – 1869 Jewish congregation split to orthodox and reformed (also called Congress and neologic) branches. There was third branch standing between those two, status quo ante. Its religious ceremonies were closer to orthodox rite, but its architecture had various attributes of reformed branch, for instance, towers on the façade.

There was positive shift reflecting social changes in the location of synagogues as well. They were no more built in ghettos or beyond city walls. Instead many synagogues stood on the squares or in the adjacent streets in the centre of the city or town. The appearance of synagogues became more conspicuous regarding composition of the body and especially the decoration of façades.

It was manifested especially in neologic synagogues financed by the solvent members of congregations. Migration of Jewish population increased. They moved from villages to the bigger centres as well in the opposite direction, for instance from Vienna, Budapest, Moravia and Silesia to the fertile areas of south-eastern Slovakia. Big synagogues in the cities which we mentioned above might be identified as architectural standards of our synagogues.

The question of standard was not negligible stir. Beside so-called Polish type south-western Slovakia was influenced by Vienna and Budapest, and indirectly by German milieu, with orientation towards Moorish and Oriental styles as well as Rundbogenstil. Most of architects who designed Jewish buildings, including architects of Jewish origin, studied in the centres of monarchy, Vienna and Budapest. (Wiebenson, Dora – Sisa, József: The Architecture of Historic Hungary. Budapest, Kiadó 2000, p. 177 – 178.)

Influence of the centre on periphery is most noticeable in borrowing of style impulses from the synagogue on Dohány utca in Budapest. Majestic work of architect from Vienna Ludwig Förster is based on Moorish and Oriental styles and Rundbogenstil regarding its disposition, space and material composition and formative elements. Neologic ritual allowed the architect to develop plan on the rectangular space with the Ark and Bimah in the east. The lateral galleries supported by iron pillars constituted a new element of disposition. Two towers on the façade refer to the eastern tradition, but in the same time reminds of Christian churches with two towers from Western Europe. Using of unbleached masonry on the façade was a new tectonic element that drew attention to colouring as an important expressive instrument. (Wiebenson, Dora – Sisa, József: The Architecture of Historic Hungary. Budapest, Kiadó 2000, p. 177.)

In spite of strong traditionalism in architecture of synagogues most of new buildings from our milieu integrated to the current stream oriented on historicism and romanticism with Neo-Romanesque and especially Byzantine and Oriental elements. The echo of these impulses became apparent especially on the territory close to Vienna and Budapest. We can observe it in the conception of various synagogues in Slovakia – neologic synagogue in Nové Zámky, status quo ante in Trnava, application of Moorish and

Oriental motives in synagogues in Malacky, Vrbové and also in synagogues on Zámocká street and Rybné Square in Bratislava which do not exist today.
There were more synagogues in medieval Bratislava which later perished (Panská a Uršulínska streets). After the battle near Moháč in 1526 Jewish community left the city and settled in Podhradie (extramural settlement), where contiguous settlement in the form of ghetto emerged. In 18th century Jews owned sanctuary on Zámocká street which was later destroyed by fire. The synagogue of orthodox Jews called Veľká (Great) was built on its place. Ignatz Feigler Jun. was the author of the project. He inherited from his father Ignatz Feigler Sen. the company which during the second half of 19th century had been the most prosperous building corporation in Bratislava. The building was open to believers on 10th of October 1864. Ignatz Feigler Jun. used formative elements of Oriental architecture that contrasted with traditional pattern of composition of material and space typical for orthodox synagogues. (Krinsky, Carol Herselle: C. d., p. 134 – 135.)
Besides numerous orthodox congregations, there was congregation of neologists in Bratislava, rapidly growing especially since 1870s. They began to build their own synagogue on Rybné Square in the place of the former inn „Sun". The project of the synagogue on the most lucrative parcel at close quarters of the Cathedral of St. Martin was created by Dionýz Milch. Although its architecture had typical signs of Oriental style, the synagogue did not seem inappropriate in the vicinity of medieval cathedral. Oriental elements expressed romantic feelings that were still alive in the end of 19th century. Two-floored building had main façade with two eight-sided towers, five entry portals adjourned by Moorish arches. Above the arches there were composite windows decorated by hexagrams. Two colouring façades with alternating horizontal stripes made from enamelled yellow and red bricks contrasted with architectural segments and ornaments made from lucid stone and thus created interesting impression. Such colouring was traditional element of Byzantine and Islamic architecture.
Reforming tendencies were expressed in the concept of space. In the main vestibule there was entrance to the rather broad rectangular sanctuary. The Almemor was situated directly in front of aron hakodesh. Such configuration corresponded to new rules of reformed Jews. The gallery enclosed interior from three sides. On the western side there was small balcony where organ was placed. It was a new element in neologists' synagogues. (Krinsky, Carol Herselle: C. d., p. 133 – 134.)
Jews settled in Trnava during early medieval period. There was a synagogue inside city walls already in 1335. During 15th and 16th centuries Jews were expelled from Trnava several times, until the Law of Tolerance by Josef II. allowed them to come back to the city. In the year 1855 the city became the place of rabbi's residence. The orthodox synagogue was built in 1860 in the place of previous sanctuary (1831). After 1868 the community of neutral Jews, status quo ante, emerged in Trnava. In 1891 – 1897 they built synagogue with two towers on Halenárska street. The building was designed by the architect Jozef Steidler. It belonged to those synagogues built during the end of 19th century and in the beginning of 20th century that were inspired by oriental sources; however, their formative elements were already stylised and ornaments were more austere. Its space composition reminded Christian buildings of basilica type with two towers on the western side. The bottom part was covered with stripe bossage, while the upper part including towers was garnished by enamelled red and yellow bricks. Orifices had semi-circular arches. The gable in the middle was adjourned by the Table of Ten Commandments and decorated by Neo-Romanesque arched frieze. The gallery was made from wood and supported by eight iron cast pillars. Walls and ceiling were painted by oriental ornaments.
During 19th century the split of Jewish community in south-western Slovakia following spiritual schism took place in Nové Zámky. In 1863 the congregation of neologists built there representative synagogue. Part of the community seceded in 1870. They maintained orthodox position and founded rabbinate. They also had their own sanctuary.
Big neologic synagogue with two towers was built in accordance to the plan of the synagogue in Budapest on Dohány utca (1853) with Byzantine, Romanesque and Oriental elements. (Vajda, Zs. – Heller, J.: The synagogues of Hungary. New York 1968, s. 52 – 54, Kol.: Magyar építészet – Klaszicizmus, historizmus. Kossuth Kiadó, Budapest 2003 p. 120 – 123.)
Square plan of central space with barrel vaults on the western side was lengthened by the corner polygonal towers with typical spherical roofs. Unfortunately, this interesting building had been destroyed by intensive bombing of Nové Zámky during Second World War.
The orthodox community in Nové Zámky in 1880 built their own synagogue that has been preserved to this day. It was dominant element of the complex of other Jewish buildings on the fringe of the city's historical core. Its plan was rectangular. Artistic

architectural design can be definitely classified as Neo-Romanesque style of the second half of 19th century that was generally accepted in Christian sacral architecture as well as in Jewish one, especially in orthodox. (Borovszky, Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, Apollo irodalami társaság. Nyitra vármegye, 1904 – 1907, p. 6)

The orthodox synagogue in Šamorín represents similar composition with Neo-Romanesque formative elements that were markedly stylised. Jews settled in Šamorín relatively lately, only in the year 1860. They built there school, apartment buildings, slaughter-house and ritual bath. The synagogue had been serving since 1912. Brick building with measures 18 x 10 m belonged to smaller types. The gallery for women was situated only above entrance on the western side. The interior was relatively lavishly decorated by paintings with oriental elements. Geometric ornaments on the ceiling of blue, green and pinkish colours have been preserved to this day. Blue and white aron hakodesh reminds of Romanesque portals with pillars. Fillings of the windows with yellow and blue glass have hexagram form.

The next synagogue without towers built in Romanesque-Oriental style in the beginning of 20th century probably belonged to orthodox Jews. It was built in Senec in 1904 – 1907 on the place of older object on the main square. Its façade was receding inwards the parcel. Its composition is similar to other orthodox synagogues. However, historicist formative elements are connected in one of the most impressive and eclectic concepts in our country.

The synagogue of orthodox Jewish community in Pezinok belongs to the buildings with Neo-Romanesque and Oriental characteristics. It was built in 1869 with other buildings in the area that at this time was located beyond city walls. Materials for its constructions, however, came from pulled down city gates. Today it does not exist anymore.

Jewish congregation in Šurany belonged to the ultra-orthodox communities. Their shrines have not been preserved except the late built in 1918. It belongs to lavishly decorated staple concepts with formative elements of romantic Oriental style. Some of them, however, are close to Secession style. Vertical elements of frontal façade are decorated by interesting geometric ornaments. Composite window above the entrance and threefold slit windows with parapets decorated by Secession elements display eclectic tendencies in formative elements of orthodox synagogues that had been present even later in 20th century.

The synagogues in Malacky and Vrbové represent top examples of using of Oriental and Moorish elements in our milieu. They display acceptance of these styles by neologic as well as by orthodox branches.

Malacky has always been natural centre of Záhorie. The first Jewish shrine emerged there in 1838. New synagogue built in 1886 was neologic. The synagogue in Malacky and neologic synagogue in Nové Zámky belong to first buildings in our country which had typical Oriental architectural forms and western façade with two towers. Original parcel was a gift of a rich Spitzer's family. Plans were created by the architect from Vienna Wilhelm Stiassny, while construction was led by builder János Terebessy who worked for Pálffy's family. Western façade is most decorative one. Its composition consists of three parts. Three portal entrances are creatively elaborated with emphasis on the middle one. Moorish arches of vaulting in the form of shoe abut to cornice born by slender little pillars of profiled ceiling. Bands with geometric ornaments bead the main portal as well as space above threshold decorated by Hebrew inscription and adjourned by expressive cornice above the arch. Colouring is varied from blue to yellow and white, while heads of the columns are red. Composite windows on the first floor are designed in the similar Oriental spirit. The author must have very well known formative elements of Spanish Moorish buildings as well as Oriental ones. Frontal façade including towers is sectionalised horizontally by claret and yellow stripe bossage. The gallery for women supported by six decorative polychromatic pillars encloses the space on three sides. Aron hakodesh was emplaced in the eastern niche in the form of apse garnished by small pillars. Interior walls were adorned by oriental ornaments – arabesque, while original ceiling was cossered.

During the period 1882 – 1883 growing Jewish community in Vrbové built spacious synagogue which has been preserved up to this day. Two-coloured red and yellow stripes on the wall surface and various architectural details (attics, blind arcades, towers reminding minarets, crenellation) of the staple composition display prosperity of Jewish congregation which had been using the synagogue until 1942. According to contemporaries, it was the most beautiful synagogue in župa (province). (Borovszky, Samu: C. d., p. 166 – 167.)

Style diversity was markedly displayed in the neologic synagogue in Nitra. Jews settled in the city of Nitra, the centre of župa (province), already in early medieval period. Most of them had been living in Párovce mentioned in privileges given to the city of Nitra in 1248 as „Castrum Judeorum". Two branches of Jewish

community emerged in Nitra only in the year 1886. The orthodox community built new synagogue in 1903, but it does not exist anymore.

Architectonic qualities of neologic synagogue preserved to this day surpass the scope of our territory. It was built in 1910 – 1911 according to the project of distinguished architect Lipót Baumhorn who designed 24 synagogues in Hungary. (Vajda, Zs. – Heller, J.: C. d., s. 55 – 56, Krinsky, Carol Herselle.: C. d., p. 169 – 173, Wiebenson, Dora – Sisa, József: The Architecture of Historic Hungary. Budapest, Kiadó 2000, p.192.)

In consequence of contemporary tendencies the synagogue in Nitra represented eclectic junction of historicist and oriental streams as well as the influence of Secession. It was characteristic for work of Ödön Lechner, the former employer of Lipót Baumhorn.

Monumentality of the building was accentuated by built-up area of more than 620 m2, but first of all by creating the architectonic space situated on the square plan in the form of central temple, according to Byzantine pattern.

Architecture of the synagogue reveals hand of the author in details that are typical for his other projects. Influence of Moorish and Byzantine styles as well as of Neo-Romanesque and Gothic ones is evident. Unlike relatively unified Jewish symbolic of buildings that have been mentioned so far (hexagrams, Table of Ten Commandments, Hebrew inscriptions and ornaments), symbolic used by Lipót Baumhorn is not traditional. There is a motive of two pilasters near the entrance symbolizing two pilasters of Jachin and Boaz (the Moon and the Sun), which were parts of Jewish Temple in Jerusalem.

Design of windows displays Secession tendencies. Big windows are framed by tiles, while small columns bear motives of plants. Smaller windows are created in Moorish and Neo-Romanesque style. Plastered areas alternate with tiles of sand colouring on façades.

Lavish architecture of aron hakodesh dominates interior. Above it there is semi-circular space for organ and choir. Here we can see further Jewish symbol – the motive of menorah. This space with excellent acoustic could harbour 500 people.

Conclusion

The group of buildings of Jewish sacral architecture presented here is not characterised only by traditionalism still actual in our architectural milieu even in the beginning of 20th century. Most of the synagogues from monitored area which were built during second half of 19th century or in the beginning of 20th century can be included to historicising stream with expressive Oriental, Byzantine-Moorish and Romanesque influence. Resumption of old styles was not uncommon during this period of time. Later concepts did not abandon inheritance of historical styles either. They are characterised by eclectic junction of historicising tendencies with elements of Secession.

Increasing of building activities of Jews was affected by several factors that resulted in quantity, but above all in qualitative amazing development of sacral Jewish architecture. Jewish community had found advantageous economic background in south-western Slovakia which had been in direct contact with the centres of Austro-Hungarian Empire. It facilitated the process of their successful emancipation, especially since 1870s. This process was reflected also in architectural activities. Architecture of synagogues was created by architects and builders who studied in Vienna and Budapest and had often been in contact with German milieu. Work in the centres oriented to Rundbogenstil and Oriental style inspired regions and influenced emergence of staple architectural concepts in our milieu.

Review of development of architectural work of Jewish community during the second half of 19th century and beginning of 20th century displays broad orientation on returning to medieval and Oriental styles. Such orientation was characteristic for orthodox as well as for reformed branches of Jewish community. It shows permanent search of appropriate solution of disposition and joined style. These attempts were characteristic especially after emerging of neologic – after-Congress – communities which deflected from traditionalism in religious rituals as well as in arrangement of space. Small differences resulted from the way of rite. They concerned central location of Almemor by orthodox or its shift towards east by neologists and status quo ante. Material composition of the synagogues of neologists and neutral Jews including façade with two towers were inspired by regional Christian sacral architecture or represented reaction to impulses from the north. Central type with a dome was also inspiring.

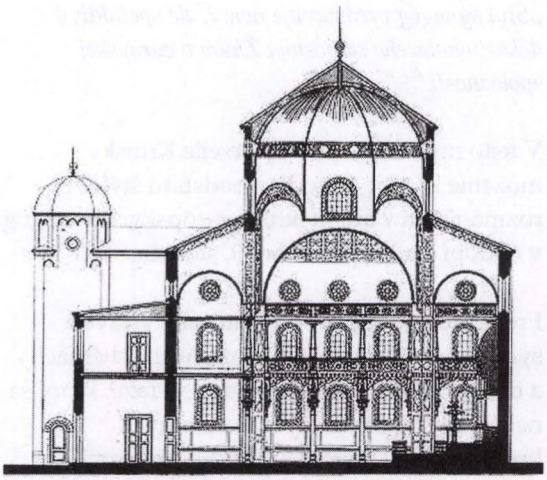
Romantic approach in architecture of synagogues inspired by Middle Age had outlasted in our milieu until 1870s – 1890s. Formative elements of medieval origin were transferred more or less formally in accordance with ancient patterns and without direct connection with their original logical use. Principles of transferring of Romanesque elements were reflected rather in composition of outer façades with semi-circular orifices, circular and composite windows,

arched friezes connected with system of pilaster strips and blind arcades, cubic or adjourned by cornices heads of pillars and so on.
The elements inspired by Gothic style, which was in our area inherently connected with big Christian buildings, are rare in architecture of historicising synagogues. Junctures of architecture of these two religious confessions are represented only by western façades with two towers in synagogues of neologists and neutral Jews. Using of unbleached masonry and alternating yellow and red strips in bossage was also common element of Christian architecture, first of all Byzantine and Oriental.
Moorish Oriental style was prevalent in architecture of synagogues on our territory. Its scale of expressive means was wide. Forms of arches of portals and windows, oriental motives creating fillings of parapets and banisters as well as iron cast Orientalistic construction of pillars represent its most striking elements. Architectural work in the beginning of 20th century was characterised by marked eclectics, so that we might find in the same building Romanesque forms as well as Oriental Moorish and Byzantine ones mixed with elements of Secession. Eclectics and Secession resulted also in diversity of building materials and progressive construction that were manifested in lavish compositions of interior.
Interestingly enough, Oriental inspiration and Romanesque and Byzantine motives were accepted by orthodox as well as by reformed Jews. South-western Slovakia belongs to the areas with highest frequency of remnants of Great Moravia and Romanesque architecture in our country. Perhaps it was one of the reasons for choosing historicising style in architecture of synagogues. Reference to Romanesque and Byzantine architecture is obvious there. From this point of view periphery draws on regional impulses. However, accepting of Oriental style and eclectic Succession variation meant also direct borrowing from the centres and integrating to the broader Hungarian context. General concept, material and space composition, design of architectural details and therefore question of style of synagogues can be understood as an expression of a new identity of Jewish congregations which were opening to new impulses, but respected their own tradition. Architecture of synagogues during the second half of 19th century and beginning of 20th century, diversity of its concepts and variations of styles thus represents a proof of emancipation of Jews in contemporary society.

„Štýl synagóg predstavuje nemý, ale spoľahlivý dôkaz meniaceho sa postoja Židov v európskej spoločnosti /1/.“

V tejto myšlienke Carol Herselle Krinsky môžeme hľadať dôvody a podstatu štýlovej rozmanitosti v architektúre európskych synagóg v období druhej polovice 19. storočia.

Predchádzajúce storočia priniesli výstavbu synagóg v ustálených dispozičných schémach a dobovo aktuálnom slohovom výraze, ktorý sa nelíšil od slohového výrazu ostatných kresťanských stavieb. Vnútorná dispozícia synagóg sa podriaďovala požiadavkám náboženskej tradície podľa halachy, vonkajšia forma – exteriérový výraz fasád bol vzhľadom na spoločenské postavenie židovskej komunity nenápadný.
Radikálnejšia zmena nastala až v 19. storočí v súvislosti s procesom emancipácie židovskej komunity v jednotlivých krajinách Európy. Hľadanie nového štýlu, či ideálnej formy pre rôzne typologické skupiny stavieb, oná povestná otázka – *V akom štýle máme stavať?* – príznačná pre celé 19. storočie, zasiahla v plnej miere aj oblasť architektúry židovského etnika. Rad faktorov – zlepšené spoločenské postavenie, prosperita jednotlivých židovských náboženských obcí, regionálne rozdiely v rituáloch a spôsob obradu (ortodoxia, reformovaný obrad, status quo ante), domáca tradícia či preberanie importovaných vzorov prispeli k rôznorodosti štýlových inšpirácií.
Proces sebauvedomenia a emancipácie židovského obyvateľstva priniesol viac občianskych práv, slobôd a prisťahovaleckých možností. Zmenu postavenia v spoločnosti chceli Židia vyjadriť aj novým výrazom synagóg /2/.
Overovanie adekvátnosti štýlových väzieb prebiehalo tak v teoretickej oblasti, ako aj v rovine architektonickej praxe. Dilemu štýlu riešili predstavitelia židovských náboženských obcí spolu s architektmi v duchu stotožnenia sa s vlastnou náboženskou tradíciou a plnou integráciou do spoločenského života. Otázku voľby vhodného štýlu či potrebu hľadania nových vyjadrovacích prostriedkov pre tradície etnických skupín podnecoval aj silnejúci nacionalizmus v krajinách západnej a strednej Európy.
V európskej architektúre synagóg 19. storočia z hľadiska slohových inšpirácií našli uplatnenie

SYNAGÓGA V DRÁŽĎANOCH OD G. SEMPERA (1838 – 1840), PO PRVÝKRÁT SA V TOMTO TYPOLOGICKOM DRUHU UPLATNILA ORIENTÁLNA INŠPIRÁCIA.

THE SYNAGOGUE IN DRESDEN, THE AUTHOR G. SEMPER (1838 – 1840). IT IS THE FIRST APPLICATION OF ORIENTAL STYLE IN THIS TYPOLOGICAL KIND.

Foto podľa Synagogenarchitektur in Deutschland vom Barock zum Neuen Bauen, 2002.

DRÁŽĎANY, INTERIÉR SYNAGÓGY.

DRESDEN, THE INTERIOR OF THE SYNAGOGUE.

Foto podľa Meek, H. A., 1995.

všetky historické vzory – od čias Egypta, klasických, až po obľúbené romantické inšpirácie – návraty k stredovekým slohom či orientalizmy. Kým v súvislosti s gotikou, ako slohom vhodným pre synagógy, existovali v radoch architektov aj príslušníkov jednotlivých obcí rozpory, románsky sloh v spojení s byzantskými podnetmi sa priam ponúkal na experimentovanie. V nemeckom prostredí, kde prosperujúce židovské obce a architekti viedli odborný dialóg o novom výraze synagóg, sa po roku 1830 začal používať tzv. Rundbogenstil. Bol to štýl charakterizovaný návratom k okrúhlym oblúkom románskej a byzantskej architektúry – skôr z dôvodu ekonomickej a štrukturálnej racionality ako pre jeho samotnú historickú pôsobivosť /3/.

Bol tu ešte jeden dôvod, prečo sa románska a byzantská inšpirácia stala vhodnou alternatívou. Pre židovskú komunitu v krajinách, kde gotický sloh bol pevne spojený so silnou katolíckou tradíciou, bolo neprijateľné spájať výstavbu synagóg s gotikou. Pôdorysné usporiadanie gotických katedrál a kostolov nevyhovovalo židovským náboženským obradom, čo však nebránilo tomu, aby na synagógach našli uplatnenie gotizujúce detaily. V druhej polovici 19. storočia sa takéto prvky objavovali v architektúre synagóg oveľa častejšie a gotika neodmysliteľne spojená s kresťanskou tradíciou celkom zámerne pomáhala k integrácii židovského obyvateľstva /4/.

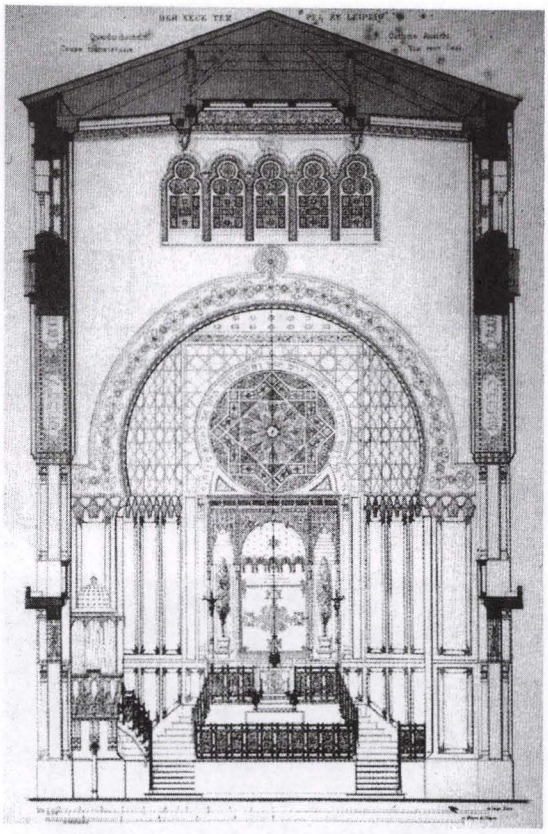
To, čo stavitelia a stavebníci synagóg nenachádzali v gotickom slohu, našli v románskom a byzantskom slohu. Stotožnili sa napríklad s emporovým rázom románskych dispozícií, ktorý vyhovoval vnútornému usporiadaniu synagóg. Vážny, pokojný a prostý výraz románskeho slohu bolo možno uplatniť v hmotovo-priestorovej skladbe aj v tvarosloví. Na zvýraznenie integrity s ostatným obyvateľstvom architekti často siahali po regionálnych modusoch a zvláštnostiach románskeho slohu. Bol to prejav stotožnenia sa s kultúrou a históriou krajiny, v ktorej Židia žili. Rovnako vyhovujúcimi boli aj byzantské centrálne schémy s masívnym vonkajším murivom a typickou ornamentikou. Centrálny pôdorys s kupolou dokonale vyhovoval potrebám židovských náboženských obradov. Z tradícií byzantskej architektúry ťažili predovšetkým krajiny v oblasti Stredozemia, v modifikovanej podobe sa však byzantská tradícia prenášala aj do iných regiónov a spájala sa s románskou inšpiráciou. Dôležitá bola aj symbolika – moment interpretácie východného pôvodu židovstva (t. j. byzantské = východné). Pri hľadaní štýlu, spĺňajúceho kritérium východného pôvodu, ale aj osobitosti a dôstojnosti, zohral významnú úlohu maurský

a orientálny vplyv. Bol to návrat do španielskeho stredoveku, ale aj ku kultúre Blízkeho východu. Zástancovia tohto štýlu videli jeho použitie nie v imitovaní, ale v kreatívnom použití, kombinácii a adaptácii dostupných motívov pre požiadavky doby /5/. V tomto prípade bolo ťažké udržať kontext s regiónom a tak architekti v duchu kontextuálnosti silne zovšeobecňovali orientálne výrazové prostriedky a kontext sa snažili vytvárať kombinovaním s románskou, byzantskou či gotickou tradíciou /6/. Táto tendencia bola typická najmä pre obdobie neskorého historizmu, kedy v duchu eklektických princípov architekti často spájali slohovo rôznorodé prvky s cieľom vytvoriť novú štýlovú jednotu.

Je zaujímavé, ako tradícia vplývala aj na konštrukčné prvky. Práve orientálna inšpirácia a čiastočne aj gotický a byzantský sloh, aj v minulosti spojené s konštrukčným progresom, akoby vyzývali k experimentovaniu na poli klenbových konštrukcií a nových stavebných materiálov. V súvislosti s výstavbou synagóg v orientálnom štýle je pozoruhodné pomerne skoré využitie liatiny – už okolo polovice 19. storočia. Používala sa ako materiál na nosné konštrukcie i dekoratívne prvky /7/.

Územie juhozápadného Slovenska bolo v druhej polovici 19. storočia z hľadiska absorbovania architektonických tendencií viac pod uhorským ako viedenským vplyvom. Bol to dôsledok spoločensko-politických premien v habsburskej monarchii, kde si Uhorsko postupne posilňovalo mocenskú pozíciu. Uhorskí, ale i viedenskí architekti, ovplyvňujúci našu architektonickú scénu, upriamovali svoju pozornosť čoraz viac na berlínske a mníchovské prostredie, kde bol pre synagógy rovnako obľúbený Rundbogenstil a orientálna – maurská inšpirácia. Také isté podnety k nám prichádzali z Budapešti i z Viedne /8/.

Obrovský nárast stavebnej aktivity židovského obyvateľstva v Uhorsku nastal po roku 1867, keď Židia získali plné náboženské uznanie a rovnoprávne postavenie s ostatným obyvateľstvom. Vo výstavbe synagóg pretrvávali historizujúce tendencie s príklonom predovšetkým k maurskej inšpirácii /9/, niekedy variovanej s prvkami stredovekých slohov. Tieto trendy vyvrcholili neskôr – na prelome storočí v celom rade eklektických a secesných synagóg na území Uhorska.

SYNAGÓGA V LIPSKU OD O. SIMONSONA (1854 – 1855), ARCHITEKT V KONŠTRUKCII PO PRVÝKRÁT POUŽIL LIATINU.

THE SYNAGOGUE IN LEIPZIG, THE AUTHOR O. SIMONSON (1854 – 1855), THE ARCHITECT USED CAST IRON IN THE CONSTRUCTION FOR THE FIRST TIME.

Foto podľa Meek, H. A., 1995.

SYNAGÓGA V HANNOVERI (1864 – 1870), E. OPPLER JU NAVRHOL V DUCHU RUNDBOGENSTILU

THE SYNAGOGUE IN HANNOVER (1864 – 1870). E. OPPLER DESIGNED IT IN THE MANNER OF RUNDBOGENSTIL

Foto podľa Synagogenarchitektur in Deutschland vom Barock zum Neuen Bauen, 2002.

V druhej polovici 19. storočia je situácia vo výstavbe synagóg v regióne juhozápadného Slovenska, ktoré predstavovalo územie prvého kontaktu s hlavnými centrami monarchie, obdobná a aplikovateľná aj na pomery v ostatných oblastiach nášho územia. Preto na vybraných stavbách bývalej Bratislavskej

SYNAGÓGA V KASSEL (1836 – 1839), A. ROSENGARTEN, KLASICIZUJÚCI RUNDBOGENSTIL.

THE SYNAGOGUE IN KASSEL (1836 – 1839), THE ARCHITECT A. ROSENGARTEN. CLASSICIST RUNDBOGENSTIL.

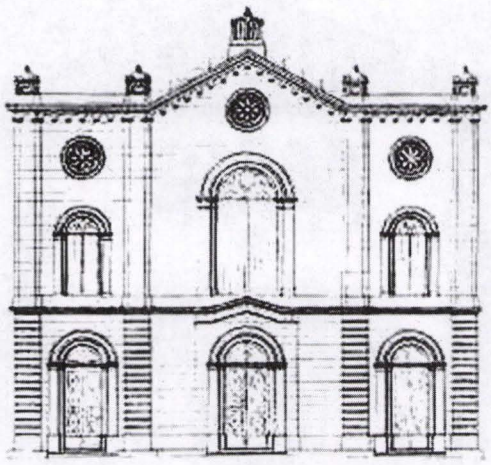

Foto podľa Synagogenarchitektur in Deutschland vom Barock zum Neuen Bauen, 2002.

SYNAGÓGA VO VIEDNI OD L. FÖRSTERA (PÄŤDESIATE ROKY 19. STOROČIA), INTERIÉR – ÁRON HAKODEŠ.

THE SYNAGOGUE IN VIENNA, THE ARCHITECT L. FÖRSTER (1850S). INTERIOR – ARON HAKODESH.

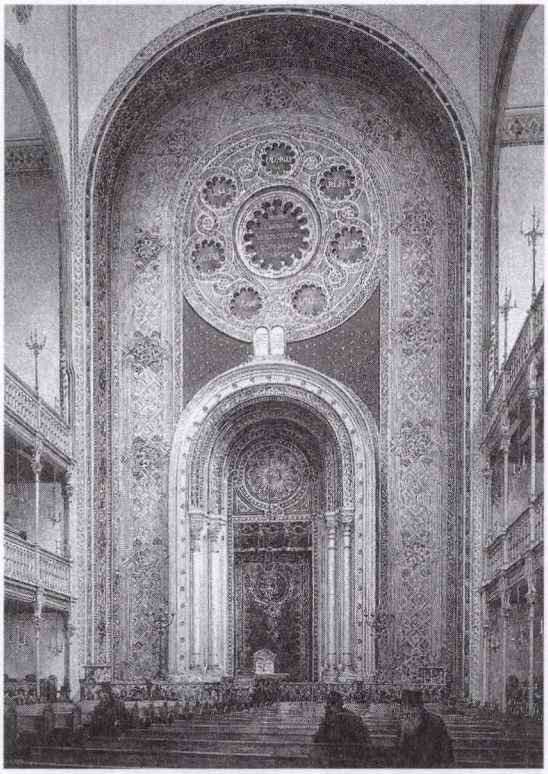

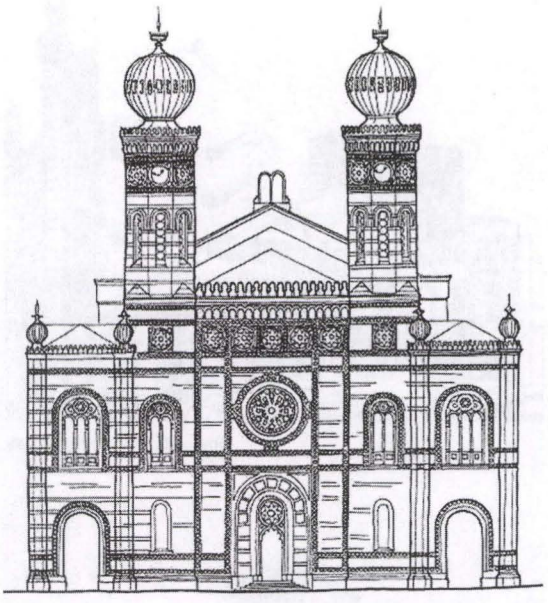
Foto podľa Meek, H. A., 1995.

a Nitrianskej župy možno sledovať a zovšeobecniť problém návratov k stredovekej a orientálnej inšpirácii v architektúre synagóg. Z architektúry židovskej komunity vyžaruje predovšetkým väčšie sebavedomie, podmienené emancipáciou Židov, ktorým postupne boli udelené (predtým upierané) občianske práva a výsady. Najdôležitejšie bolo uvoľnenie podnikania a obchodu, možnosť vzdelávania sa v kresťanských školách a slobodnejší pohyb po krajine. Od roku 1860 stratil platnosť zákon o zamedzení prístupu Židov do našich banských miest. Úplnú občiansku rovnoprávnosť Židia dosiahli v roku 1867 /10/.

V samotnom judaizme však vyvrcholili dlhotrvajúce rozpory, ktoré v Nemecku i v Rakúsko-Uhorsku viedli k rozkolu židovských náboženských obcí. Kým do polovice 19. storočia najvýznamnejším prúdom židovstva bola ortodoxia, po Kongrese Židov v Budapešti v rokoch 1868 – 1869 sa komunita rozdelila na ortodoxné a reformované (tiež kongresové alebo neologické) náboženské obce /11/. Medzi týmito dvoma prúdmi existovala ešte tretia vetva – status quo ante (t. j. podľa pôvodného stavu), ktorá sa viac prikláňala k ortodoxnému náboženskému rítu, ale architektúra tejto odnože židovstva mala viaceré reformné znaky, napríklad veže na priečelí.

Aj v situovaní synagóg vidíme pozitívny posun, odrážajúci zmenu spoločenských pomerov. Už nemali vyhradené miesta v gete, respektíve za hradbami, ale mnohé stoja na námestiach či v priľahlých uliciach blízko centra mesta alebo obce. Vzhľad synagóg je nápadnejší v hmotovej skladbe, ale najmä výzdobou fasád. Prejavilo sa to najmä pri neologických synagógach, ktoré obyčajne financovali majetní príslušníci náboženských obcí. Okrem areálov sakrálnej architektúry (synagógy – modlitebne s priľahlými rituálnymi stavbami, cintoríny) v mestách a mestečkách juhozápadného Slovenska v druhej polovici 19. storočia vznikala aj civilná židovská architektúra – obytné, školské, zdravotnícke a sociálne stavby. Zväčšila sa migrácia židovského obyvateľstva, jednak z vidieka do väčších centier, ale aj opačným smerom, napríklad z Viedne, Budapešti, z Moravy a zo Sliezska do úrodných oblastí juhozápadného Slovenska. Tieto lokality, kde vznikali už spomínané veľké synagógy, možno identifikovať aj ako vzory pre architektúru našich synagóg. Otázka vzoru predstavovala nezanedbateľný podnet. Okrem tzv. poľského typu, na územie juhozápadného Slovenska prichádzali vplyvy z prostredia Viedne a Budapešti a sprostredkovane aj z nemeckého prostredia, s orientáciou na maurskú a orientálnu inšpiráciu /12/. V centrách monarchie – vo Viedni a v Budapešti sa školila aj väčšina autorov židovskej architektúry, boli medzi nimi aj architekti židovského pôvodu.

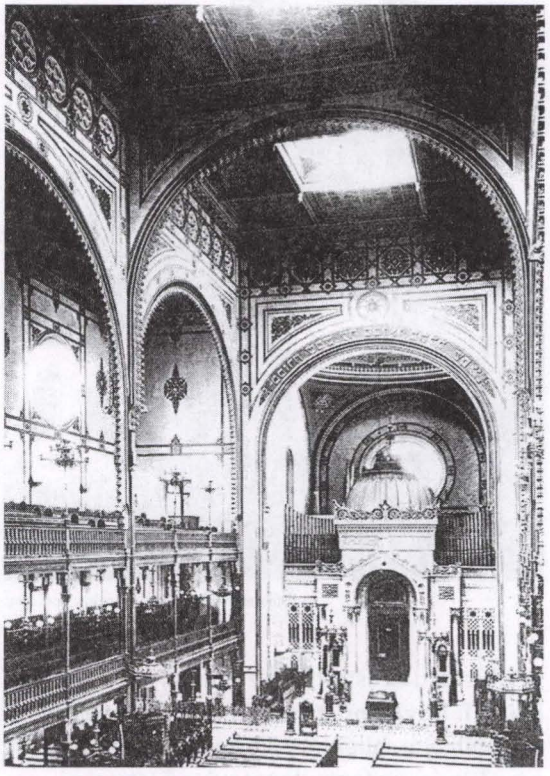
Vplyv centra na prostredie regiónov je najviac pozorovateľný pri preberaní štýlových podnetov zo synagógy na Dohány utca v Budapešti /13/. Veľkolepé dielo viedenského architekta Ludwiga Förstera tak dispozične, ako aj svojou hmotovo-priestorovou skladbou a tvaroslovím, vychádza z maursko-orientálnej inšpirácie a Rundbogenstilu. Neologický obrad umožnil architektovi rozvinúť návrh na obdĺžnikovom priestore s archou a bimahom na východe. Novým prvkom dispozície boli galérie po bokoch, nesené kovovými stĺpmi. Dvojvežie v priečelí je odkazom na východné tradície, rovnako dobre však pripomína dvojvežové kresťanské kostoly západnej Európy /14/. Výrazným tektonickým prvkom bolo použitie neomietnutého muriva na fasáde, čím sa dostáva ako dôležitý výrazový prostriedok do pozornosti aj farebnosť.

BUDAPEŠŤ, SYNAGÓGA NA DOHÁNY UTCA (1853 – 1859), L. FÖRSTER – DVOJVEŽOVÝ KONCEPT V ORIENTÁLNO-MAURSKOM ŠTÝLE.

BUDAPEST, THE SYNAGOGUE ON DOHÁNY UTCA. (1853 – 1859), L. FÖRSTER – TWO-TOWER CONCEPTION IN ORIENTAL MOORISH STYLE.

Foto podľa Wiebenson, D. – Sisa, J., 2000.

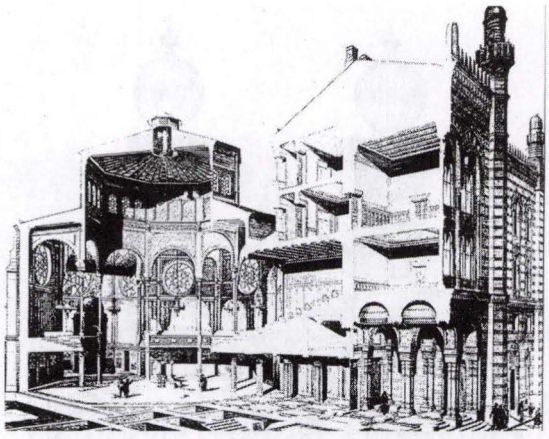
ŽIDOVSKÁ KATEDRÁLA, SYNAGÓGA NA DOHÁNY UTCA V BUDAPEŠTI.

JEWISH CATHEDRAL, THE SYNAGOGUE ON DOHÁNY UTCA IN BUDAPEST.

Foto podľa Wiebenson, D. – Sisa, J., 2000.

Napriek silným prejavom tradicionalizmu v architektúre synagóg v našom prostredí sa väčšina novostavieb začlenila do historizujúceho prúdu romantizmu so znakmi neorománskej a najmä byzantsko-orientálnej inšpirácie. Vplyv týchto podnetov sa prejavil najmä na kontaktnom teritóriu s prostredím Budapešti a Viedne a môžeme ho pozorovať v koncepte viacerých synagóg na našom území – neologická synagóga v Nových Zámkoch, ale aj status quo ante v Trnave, či uplatnenie maurských a orientálnych motívov na synagógach v Malackách, vo Vrbovom alebo dnes už neexistujúcich synagóg v Bratislave na Zámockej ulici a Rybnom námestí /15/. História židovského etnika mala v týchto lokalitách svoje špecifické zvláštnosti.

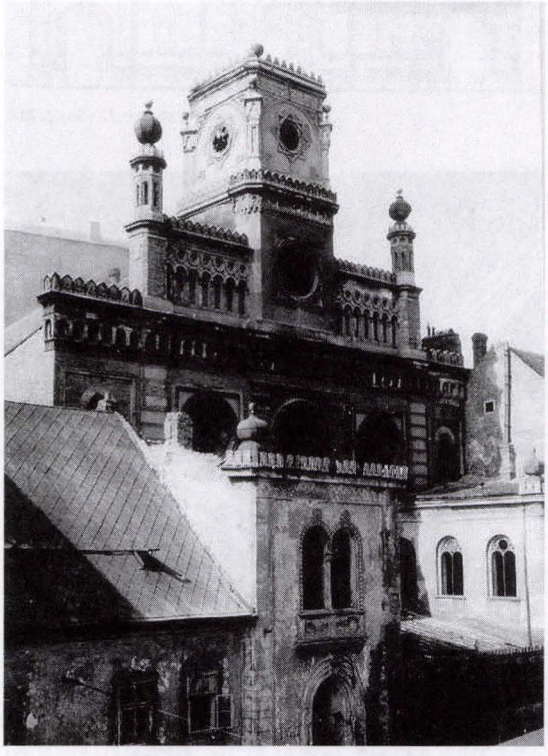
V stredovekej Bratislave na viacerých miestach stáli synagógy, ktoré neskôr zanikli (Panská a Uršulínska ulica) /16/. Po bitke pri Moháči v roku 1526 židovská komunita opustila mesto a stala sa súčasťou Podhradia, kde vzniklo súvislé osídlenie vo forme geta – uzatvoreného urbánneho okrsku. Po roku 1599 sa hradný kopec stal majetkom rodu Pálffyovcov, ktorí poskytovali Židom ochranu za finančné kompenzácie a udelili im viaceré privilégiá. V 18. storočí Židia vlastnili modlitebňu na Zámockej ulici, ktorá neskôr vyhorela. Na jej mieste vznikla synagóga ortodoxných, nazývaná Veľká. Autorom projektu bol Ignác Feigler ml., ktorého firma, zdedená po otcovi – I. Feiglerovi st. bola najprosperujúcejším stavebným podnikom v Bratislave v druhej polovici 19. storočia. Stavbu odovzdali do užívania 10. septembra 1864 /17/. Pôvodný koncept synagógy mal mať netradičný tvar baziliky, typickej pre stavby kresťanských chrámov, na priečelí so strednou vežou s kupolou a dvoma bočnými vežami. Autor však musel zmeniť svoj zámer. V tomto období by sme

SYNAGÓGA NA RUMBACH UTCA V BUDAPEŠTI (1870 – 1873) OD ARCHITEKTA O. WAGNERA V MAURSKOM ŠTÝLE.

THE SYNAGOGUE ON RUMBACH UT. IN BUDAPEST (1870 – 1873) IN MOORISH STYLE, THE ARCHITECT O. WAGNER.

Foto podľa Moravánszky, Á., 1998.

ORTODOXNÁ SYNAGÓGA V BRATISLAVE NA ZÁMOCKEJ ULICI (1864) OD I. FEIGLERA ML.

THE ORTHODOX SYNAGOGUE IN BRATISLAVA ON ZÁMOCKÁ STREET (1864), THE ARCHITECT I. FEIGLER JUN.

Foto Archív Pamiatkového úradu v Bratislave.

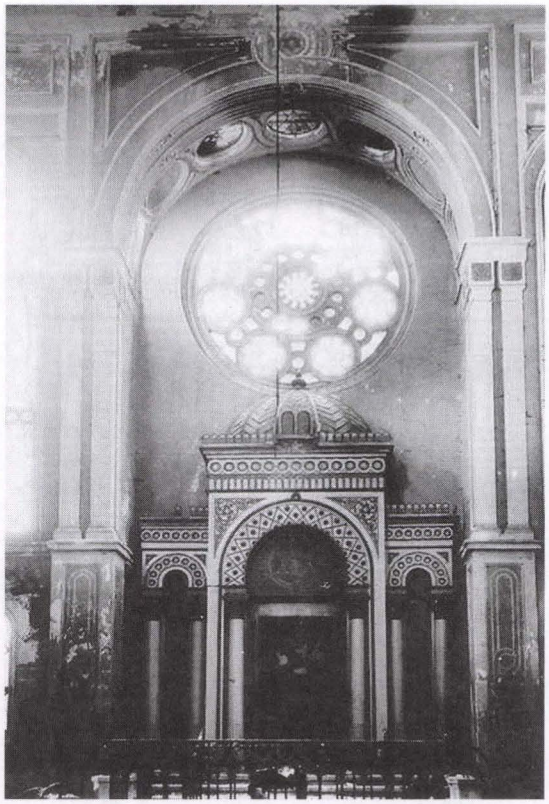
predpokladali ešte klasicizujúci výraz fasády, avšak I. Feigler ml. tu použil tvaroslovné prvky orientálnej architektúry, ktoré sa ocitli v kontraste s tradičným riešením hmotovo-priestorovej skladby, typickým pre ortodoxné synagógy. V radovej zástavbe ulice priečelie bolo zasunuté za uličnú čiaru a po stranách malo dva predsunuté vstupné pavilóny. Medzi nimi sa vytvorilo malé nádvorie, využívané na svadobné obrady. Hlavný vstup bol cez pravý pavilón, ženy vchádzali ľavým, kde bolo schodisko vedúce na galérie. Feigler majstrovsky zvládol riešenie kulisovitej fasády, ktorú ukončoval štít, v strede s masívnou nízkou vežou a odstupňovanou atikou s postrannými fiálovitými vežičkami, pripomínajúcimi malé minarety. Priečelie členili slepé arkády, polkruhovo ukončené, združené i rozetové okná a drobné ozdobné cimburie. Autor vyriešil aj nepriaznivú orientáciu parcely v smere sever – juh, čo z rituálneho hľadiska Židom nevyhovovalo. Keďže áron hakodeš musel byť umiestnený na východnej strane, otočil usporiadanie interiéru, na východnej stene umiestnil veľké kruhové okno, vedúce do svetlíkovej chodby, oddeľujúcej synagógu od susednej budovy. Almemor umiestnil v geometrickom strede modlitebne, tak ako to vyžadovali tradičné predpisy. Pomerne vysoký interiér členili až dve podlažia ženských galérií, podopierané liatinovými stĺpmi. Výplne okenných otvorov, ozdoby výklenku na uschovanie tóry, nástenné maľby, zábradlia almemoru i mreže galérií mali geometrické ornamenty /18/.

Okrem početnej ortodoxnej komunity sa v Bratislave veľmi rýchlo rozrastala aj obec neológov, najmä od sedemdesiatych rokov 19. storočia. Pre počiatočné finančné ťažkosti sa však odsúvala výstavba vlastnej synagógy. Dňa 22. augusta 1893 stavbu začali realizovať na Rybnom námestí, kde predtým stál hostinec U Slnka. Projekt synagógy na výnimočne exponovanej parcele v tesnej blízkosti Dómu sv. Martina vypracoval Dionýz Milch /19/. Slúžilo ku cti jej autora, že táto symbióza dvoch vynikajúcich stavieb vyznievala harmonicky. Synagógu slávnostne otvorili 18. augusta 1895. Napriek tomu, že jej architektúra mala typické znaky orientálneho štýlu, v susedstve stredovekého prostredia dómu nepôsobila rušivo. Bolo to aj preto, že synagóga bola proporčne vyváženým dielom. Orientálne prvky vyjadrovali romantické cítenie, stále aktuálne aj na konci 19. storočia. Dvojposchodová budova mala hlavnú fasádu s dvoma osembokými vežami, kupolovite ukončenými. Na nárožiach každej z veží boli umiestnené ešte tri malé vežičky s cibuľovitými strieškami, čo obohacovalo siluetu celej stavby. Na osi fasády medzi vežami sa na ozdobnej platni nachádzali tabule Desatora. Spodné časti veží vystupovali vo forme rizalitov. Stredná časť priečelia na prízemí mala päť združených vstupných otvorov, nad ktorými boli nadpražia vo forme

maurských oblúkov. Prvé poschodie osvetľovalo pať združených okien s medailónkami zdobenými šesťcípymi hviezdami. Pod atikou prebiehal oblúčkový vlys, zdobený palmovými vejármi. Podobne boli členené aj bočné fasády. K severnej strane synagógy priliehala prístavba so schodiskom na galériu. Zaujímavá bola dvojfarebnosť fasád, striedanie vodorovných pásov glazovaných tehál žltej a červenej farby, v kontraste s architektonickými článkami a ornamentmi, ktoré boli zo svetlého kameňa. Takáto farebnosť bola tradičná tak v byzantskej, ako aj islamskej architektúre.

Reformné tendencie sa prejavili aj v priestorovom koncepte. Z hlavného vestibulu sa vstupovalo do obdĺžnikového priestoru modlitebne, komponovaného skôr do šírky. Pred áron hakodeš sa priamo nachádzal almemor, podľa nových pravidiel reformovaných Židov. Galéria obklopovala interiér z troch strán a nebola chránená ozdobnou mrežou, ako to bývalo v ortodoxných modlitebniach, ale iba zábradlím. Na západnej strane, na druhom poschodí vytvorili malý balkón, kde bol umiestnený organ, ako nový prvok v neologických synagógach /20/.

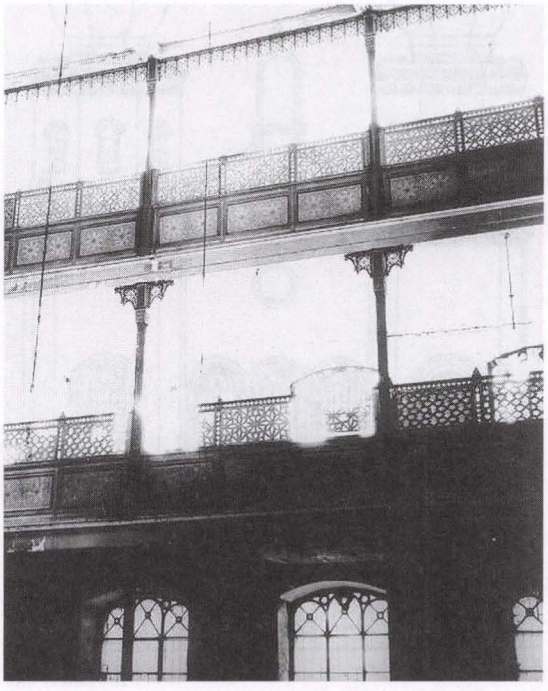
Trnava patrila k mestám, kde sa Židia usadili od obdobia raného stredoveku. Vnútri mestských hradieb stála synagóga už v roku 1335, postavenie Židov bolo na základe privilégií, udelených Belom IV., pomerne znesiteľné. V 15. a 16. storočí sa situácia zhoršila a Židia boli viackrát z mesta vyhnaní. Až tolerančný patent Jozefa II. umožnil ich návrat aj do Trnavy. V roku 1855 sa mesto stalo sídlom rabinátu. Ortodoxná synagóga, postavená na mieste staršej modlitebne (1831), pochádza z roku 1860. Po roku 1868 okrem ortodoxných Židov začala v Trnave pôsobiť aj obec neutrálnych Židov – status quo ante, ktorá si v rokoch 1891 – 1897 postavila dvojvežovú synagógu na Halenárskej ulici podľa projektu architekta J. Steidlera /21/. Patrí k typom synagóg z prelomu storočí, ktoré síce čerpali z orientálnych zdrojov, ale tvaroslovné prvky boli už štylizované, a ornamentika oveľa strohejšia. Utváraním priestoru pripomína kresťanské stavby bazilikálneho typu, pozdĺžnej dispozície (31,50 x 11,75 m). Súčasťou západnej fasády sú dve veže, ukončené polygonálne, predstupujúce pred strednú časť vo forme plytkých rizalitov. Celú spodnú časť fasády pokrýva pásová bosáž a hornú časť vrátane veží obloženie pásmi glazovaných tehál v žlto-červenej farebnosti. Otvory sú polkruhovo zaklenuté a stredný štít medzi vežami, zavŕšený tabuľkami Desatora, je

ÁRON HAKODEŠ V SYNAGÓGE NA ZÁMOCKEJ ULICI V BRATISLAVE.

ARON HAKODESH IN THE SYNAGOGUE ON ZÁMOCKÁ STREET IN BRATISLAVA.

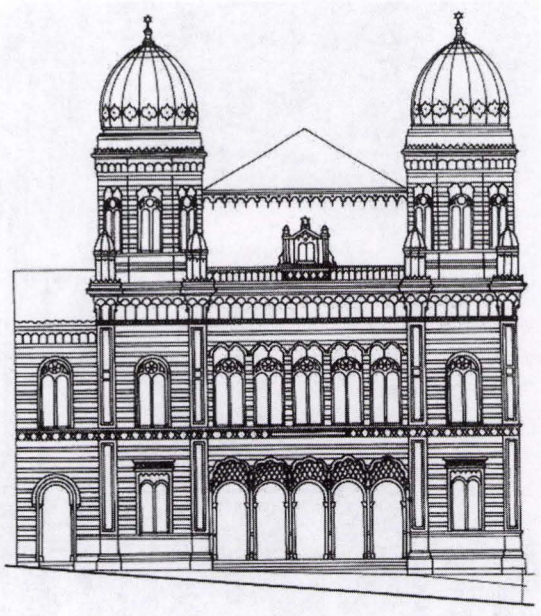
Foto Archív Pamiatkového úradu v Bratislave.

DVOJPODLAŽNÁ GALÉRIA S LIATINOVÝMI STĹPMI A VÝPLŇOU ZÁBRADLÍ – SYNAGÓGA NA ZÁMOCKEJ ULICI V BRATISLAVE.

THE TWIN-DECK GALLERY WITH CAST IRON TOWERS AND FILLED BANISTERS – THE SYNAGOGUE ON ZÁMOCKÁ STREET IN BRATISLAVA.

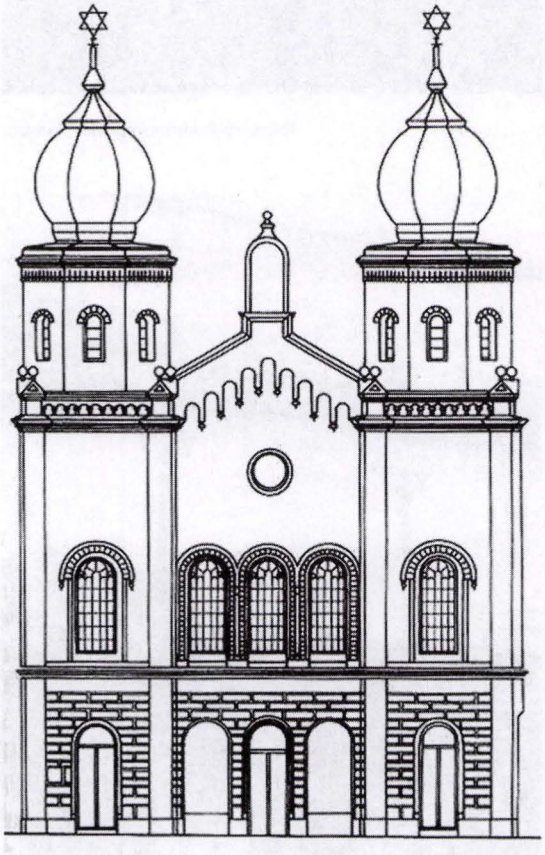
Foto Archív Pamiatkového úradu v Bratislave.

NEOLOGICKÁ SYNAGÓGA V BRATISLAVE NA RYBNOM NÁMESTÍ (1893 – 1895), ARCHITEKT D. MILCH NAVRHOL STAVBU V ORIENTÁLNOM ŠTÝLE.

THE NEOLOGIC SYNAGOGUE IN BRATISLAVA ON RYBNÉ SQUARE (1893 – 1895). THE ARCHITECT D. MILCH DESIGNED THE BUILDING IN ORIENTAL STYLE.

Foto Archív KDAU.

SYNAGÓGA STATUS QUO ANTE V TRNAVE (1891 – 1897), ARCHITEKT J. STEIDLER, DVOJVEŽOVÝ KONCEPT.

THE SYNAGOGUE STATUS QUO ANTE IN TRNAVA (1891 – 1897). THE ARCHITECT J. STEIDLER, TWO-TOWER CONCEPT.

Foto Archív KDAU.

zdobený neorománskym oblúčkovým vlysom. Severnú a južnú fasádu členia pilastre na päť polí. K východnej fasáde je atypicky pristavané vonkajšie dvojramenné schodisko, vedúce na galérie pre ženy, ktoré mohli do synagógy vstupovať aj vchodmi pod vežami. Galéria je z dreva, podopieraná ôsmimi liatinovými stĺpmi. Steny a strop boli pokryté maľbami s orientálnym ornamentom.

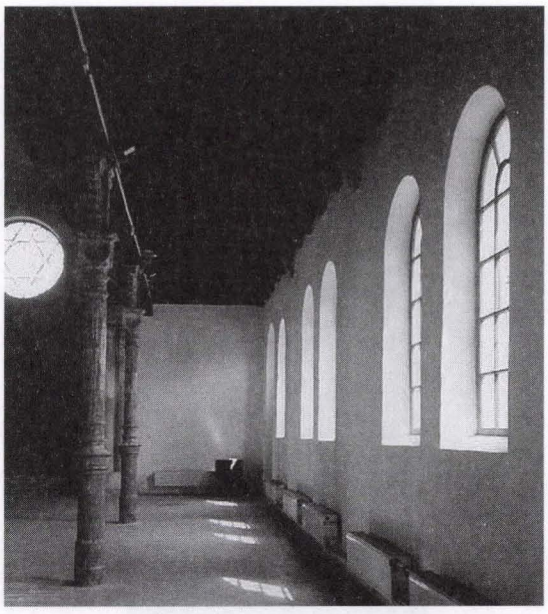
Mestom, kde v 19. storočí došlo k rozdeleniu židovskej komunity v dôsledku duchovného rozkolu obce, boli na juhozápadnom Slovensku Nové Zámky. Ako mladé mesto – keď pôvodne renesančnú pevnosť zrušili v roku 1724 a obyvateľstvo bolo prevažne rímskokatolíckeho vyznania, prvé trvalé usídľovanie Židov sa tu datuje až od prvej štvrtiny 19. storočia. Vplyvná náboženská obec, hlásiaca sa k neologickému prúdu židovstva, si postavila v roku 1863 reprezentačnú synagógu. Časť obce sa v roku 1870 odtrhla, zotrvala na pozíciách ortodoxie a založila si samostatný rabinát. Aj táto komunita sa prezentovala svojou vlastnou modlitebňou. Veľká dvojvežová neologická synagóga bola postavená podľa vzoru budapeštianskej synagógy na Dohány utca [22], postavenej v roku 1853 s byzantsko-románskymi a orientálnymi prvkami, a to tak na fasádach, ako aj v interiéri. Pôdorys vo forme štvorca – centrály, zaklenutej valenými klenbami, na ktorých bola fresková výmaľba, zo západnej strany predlžovali nárožné polygonálne veže s typickými guľovitými strechami. Práve v otázkach umiestnenia almemoru v priestore synagógy, ktorý podľa budapeštianskeho vzoru umiestnili vo východnej časti – pred áron hakodeš, nastali rozpory, keď táto modernizácia vnútornej dispozície nevyhovovala konzervatívnej menšine a to bola aj príčina rozštiepenia obce. Táto zaujímavá stavba bola, žiaľ, zničená počas veľkého bombardovania Nových Zámkov v druhej svetovej vojne.

Novozámocká ortodoxná obec si v roku 1880 postavila svoju synagógu, ktorá sa zachovala dodnes. Tvorila dominantu v komplexe ďalších stavieb Židov, situovaných na okraji historického jadra, pri východnej bráne opevnenia. Pôdorys mal obdĺžnikový tvar, rozšírený v roku 1900 o prístavbu, ktorá zväčšila kapacitu pôvodného priestoru asi o 80 miest. Almemor stál presne v strede dispozície. Výtvarno-architektonické riešenie celku môžeme jednoznačne klasifikovať ako neorománsky štýl poslednej štvrtiny 19. storočia všeobecne zaužívaný v sakrálnej architektúre, rovnako kresťanskej, ako aj židovskej (najmä ortodoxnej). Západná

a východná fasáda sú riešené štítovo, delené pilastrami na tri časti. Archivoltu hlavného stredného portálu nesú dva polostĺpy s kubusovými hlavicami s plastickou symbolikou hviezd a celý portál je pravouhlo orámovaný. V nadpraží je tabuľa s hebrejským nápisom. Podobne sú riešené aj dva vedľajšie vstupy, vedúce na schodiská, sprístupňujúce galériu pre ženy. Nad portálmi sa nachádzajú kruhové okná. Vo vrchole štítu na podstavci sú umiestnené kamenné tabule Desatora. V interiéri je najpôsobivejším prvkom východná nika, v ktorej je štyrmi schodíkmi prístupný áron hakodeš. Zdobia ho stĺpiky s palmetovými hlavicami a volútami, nad ktorými je architráv. Nad skriňou na ukladanie tóry je symbol večného ohňa a reliéf s dvoma levmi, nesúcimi tabule s Desatoro Božími prikázaniami. V budove Bet hamidrash, nachádzajúcej sa vo dvore synagógy, je tzv. malá modlitebňa /23/.

Podobnú kompozíciu s neorománskym tvaroslovím, výrazne štylizovaným, predstavuje aj ortodoxná synagóga v Šamoríne. Tu sa Židia usadili pomerne neskoro – až v roku 1860. V roku 1900 tu žilo 203 židovských obyvateľov /24/. Postavili si aj školu, byty, bitúnok a rituálny kúpeľ. Synagóga slúžila od roku 1912. Tehlová budova s rozmermi 18 x 10 m patrí k menším typom, galéria pre ženy bola umiestnená iba nad vstupnou, západnou časťou. Interiér bol pomerne bohato zdobený maľbami s vplyvom orientálnej inšpirácie. Dodnes zachované geometrické ornamenty na strope majú farbu modrú, zelenú a ružovkastú. Áron hakodeš v modro-bielom farebnom riešení pripomína románske stĺpikové portály. Almemor v strede synagógy sa nezachoval. Výplne okien so žlto-modrým zasklením sú v tvare hexagramu.

Aj ďalšia bezvežová synagóga zo začiatku 20. storočia, patriaca pravdepodobne ortodoxným Židom, vypovedá o románsko-orientálnej inšpirácii. Postavili ju v Senci v rokoch 1904 – 1907 /25/ na mieste staršieho objektu na hlavnom námestí, avšak s fasádou ustupujúcou do hĺbky parcely. Napriek tomu, že židovská komunita sa usadila v Senci už v 15. storočí, koncom 19. storočia mala len okolo 70 členov. Hlavná fasáda je trojosová, delená pilastrami, ukončenými malými vežičkami, medzi ktorými je trojuholníkový štít s tabuľami Desatora. Táto schéma sa opakuje vo väčšine ortodoxných synagóg. Historizujúce tvaroslovie je však

SYNAGÓGA STATUS QUO ANTE V TRNAVE, PRIESTOR POD GALÉRIOU.

THE SYNAGOGUE STATUS QUO ANTE IN TRNAVA, THE SPACE UNDER THE GALLERY.

Foto Elena Lukáčová.

TRNAVA, SYNAGÓGA ORTODOXNÝCH, 1860.

TRNAVA, THE ORTHODOX SYNAGOGUE, 1860.

Foto Elena Lukáčová.

DVOJVEŽOVÚ NEOLOGICKÚ SYNAGÓGU V NOVÝCH ZÁMKOCH POSTAVILI V ŠESŤDESIATYCH ROKOCH 19. STOROČIA PODĽA VZORU BUDAPEŠŤIANSKEJ SYNAGÓGY NA DOHÁNY UTCA.

TWO-TOWER NEOLOGIC SYNAGOGUE IN NOVÉ ZÁMKY WAS BUILT IN 1860S ACCORDING TO THE PROTOTYPE OF THE SYNAGOGUE IN BUDAPEST ON DOHÁNY UTCA.

Foto Archív KDAU.

NEOROMÁNSKY PORTÁL ORTODOXNEJ SYNAGÓGY V NOVÝCH ZÁMKOCH (1880).

NEO-ROMANESQUE PORTAL OF THE ORTHODOX SYNAGOGUE IN NOVÉ ZÁMKY (1880).

Foto Jana Pohaničová.

NEOROMÁNSKY KONCEPT PRIEČELIA ORTODOXNEJ SYNAGÓGY V ŠAMORÍNE (1912), S VÝRAZNE ŠTYLIZOVANÝM TVAROSLOVÍM.

NEO-ROMANESQUE CONCEPT OF THE FAÇADE OF THE ORTHODOX SYNAGOGUE IN ŠAMORÍN (1912) WITH MARKEDLY STYLISE FORMATIVE ELEMENTS.

Foto At Home Gallery.

pospájané v jeden z najpôsobivejších a najkvalitnejších eklektických konceptov na našom území. Oblúk hlavného portálu je podkovovitý – maurský, niektoré okná sú združené, ako sa vyskytovali v byzantskej a románskej architektúre, podobne aj rozetové tvary okien západnej i východnej fasády. Priečelie člení ešte slepé arkády i pásy s motívmi hexagramov. Pôvodný interiér sa nezachoval.

Ortodoxnej židovskej náboženskej obci v Pezinku patrila synagóga, ktorú jej výtvarno-architektonickým riešením možno začleniť do skupiny s neorománsko-orientálnymi znakmi. Vznikla v roku 1869 spolu s areálom ďalších stavieb za vtedy ešte stojacimi hradbami mesta. Na jej výstavbu však už použili materiál zo zbúraných mestských brán [26].

Židovská náboženská obec v Šuranoch patrila k ultraortodoxným. Jej korene v tejto lokalite siahajú pred rok 1530. Nachádzala sa tu známa škola – ješiva. Z niekoľkých modlitební sa zachovala iba najnovšia z roku 1918. Patrí k bohatšie zdobeným a kvalitnejším konceptom s tvaroslovnými prvkami romanticko-orientálnej inšpirácie, ale aj s niektorými formami blízkymi secesii. Čelná fasáda má na vertikálnych prvkoch zaujímavú ornamentiku geometrických foriem, združené okno nad vstupom i trojdielne štrbinové okná so secesnou výzdobou okenných parapetov, čo svedčí o výskyte eklektických tendencií v tvaroslovnom koncepte ortodoxných synagóg aj hlbšie v 20. storočí.

Synagógy v Malackách a vo Vrbovom predstavujú vrcholné príklady uplatnenia orientálnej a maurskej inšpirácie v našom prostredí. Sú dôkazom akceptácie týchto štýlových podnetov tak pre neologickú i ortodoxnú vetvu.

Malacky boli prirodzeným centrom Záhoria. Zmienky o Židoch sa tu objavili v roku 1755, avšak o formovaní komunity možno hovoriť až za panovania Jozefa II. Ich prvá modlitebňa vznikla v roku 1838. Po roku 1867 v Malackách zriadili rabinát a po kongresovom delení židovských náboženských obcí sa tunajšie spoločenstvo hlásilo k neológom. Koncom 19. storočia však došlo k zmene duchovného zamerania na obec status quo ante, s neutrálnym postojom medzi ortodoxiou a neologizmom. Novú synagógu z roku 1886 postavili teda ako neologickú, čo však nebolo v rozpore s názormi neskoršej tunajšej neutrálnej náboženskej obce. Synagóga v Malackách, spolu s neologickou synagógou v Nových Zámkoch, bola jednou z prvých na našom území, ktoré mali dvojvežové západné priečelie a typické orientálne výtvarno-architektonické formy. Tvorila dominantu židovského osídlenia, keď jej západná fasáda bola súčasťou uličnej zástavby. V jej blízkosti sa

nachádzala škola, byt rabína a kantora, kúpele, ďalej od mesta aj židovský cintorín. Pôvodný pozemok na stavbu darovala bohatá rodina Spitzerovcov. Plány vypracoval viedenský architekt V. Štiastny (Wilhelm Stiassny), stavbu realizoval staviteľ v službách Pálffyovcov – J. Terebessy /27/. Západná fasáda je najvýpravnejšia, kompozične rozdelená na tri časti, keď bočné veže so schodiskami sú vysunuté vo forme rizalitov. Trojica vstupných portálov s akcentom na strednom, je výtvarne nielen plasticky, ale aj farebne prepracovaná. Maurské, podkovovité oblúky zaklenutia dosadajú na rímsu, nesenú štíhlymi stĺpikmi profilovaného ostenia. Hlavný portál je orámovaný pásmi s geometrickými ornamentmi, podobne aj nadpražie s hebrejským nápisom, nad oblúkom ukončené výraznou rímsou. Farebnosť je pestrá – modrá, žltá, biela a hlavice stĺpikov sú červené. V podobnom orientálnom duchu sú riešené aj združené okná prvého poschodia. Autor musel dôverne poznať tvaroslovné prvky španielskych maurských stavieb i Orientu. Vežové rizality sú ukončené kupolami guľovitého tvaru, zrezané v dolnej časti a zavŕšené šesťcípymi hviezdami. Na osi symetrie, v strede medzi vežami sa nachádzajú tabule Desatora. Čelnú fasádu vrátane veží horizontálne člení bordovo-žltá pásová bosáž. Bočné fasády tejto pozdĺžnej stavby majú však hladké steny. Ženská galéria, nesená šiestimi ozdobnými, polychrómovanými stĺpmi, lemuje priestor z troch strán. Áron hakodeš bol umiestnený vo východnej nike, vo forme apsidy, zdobenej stĺpikmi. Nad ňou bolo kruhové okno. Steny interiéru zdobili orientálne ornamenty – arabesky a pôvodný strop bol kazetovaný. Rozmermi skôr menšia stavba (14,8 x 11,3 m) mala zníženú úroveň modlitebnej sály o dva schody /28/.

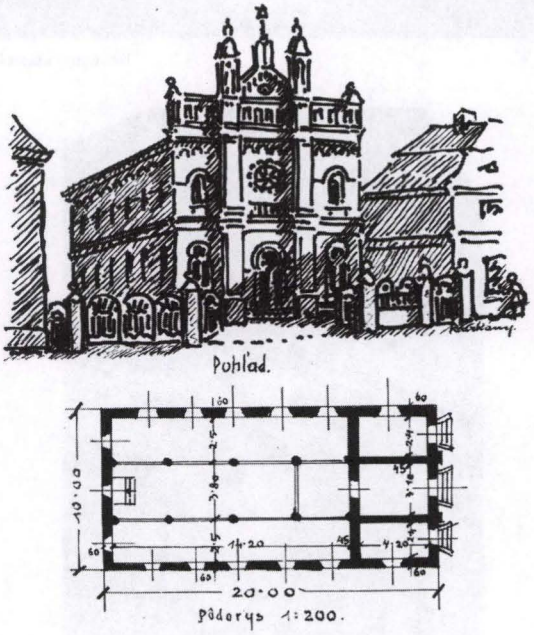
V rokoch 1882 – 1883 rozrastajúca sa židovská komunita vo Vrbovom postavila priestrannú synagógu, ktorá sa zachovala dodnes /29/. Stojí v centrálnej časti mesta, oproti jestvujúcej radovej zástavbe bol objekt zasunutý od uličnej čiary dovnútra parcely. Dvojfarebný žlto-červený pásovaný povrch stien a množstvo architektonických detailov v kvalitnom kompozičnom koncepte svedčia o prosperite tunajšej židovskej náboženskej obce, ktorá synagógu užívala do roku 1942. Pozdĺžny pôdorys člení na západe vystupujúci vstupný rizalit, po dva výstupky na bočných fasádach

INTERIÉR SYNAGÓGY V ŠAMORÍNE.

THE INTERIOR OF THE SYNAGOGUE IN ŠAMORÍN.

Foto At Home Gallery, M. Marenčin.

SENEC, ORTODOXNÁ SYNAGÓGA (1904 – 1907) PATRÍ K NAJKVALITNEJŠÍM EKLEKTICKÝM KONCEPTOM NA NAŠOM ÚZEMÍ (KRESBA E. BÁRKÁNY).

SENEC, THE ORTHODOX SYNAGOGUE (1904 – 1907). IT IS ONE OF VINTAGE ECLECTIC CONCEPTS IN OUR COUNTRY (DRAWING E. BÁRKÁNY).

Foto Archív Pamiatkového úradu v Bratislave.

a stupňovite sa zužujúci východný priestor ukončený výklenkom s áron hakodeš. Rizality zdôrazňuje v strešných častiach atika, ukončená slepými arkádami a cimburím, nad ktorým ešte vyčnievajú malé vežičky, pripomínajúce minarety. Tvary okien sú od polkruhovo ukončených, cez skupiny trifórií, až po kruhové a štvorlístkové. Galéria obieha z troch strán

PORTÁL SYNAGÓGY V SENCI.

THE PORTAL OF THE SYNAGOGUE IN SENEC.

Foto Elena Lukáčová.

ORTODOXNÁ SYNAGÓGA V ŠURANOCH (1918) S PRVKAMI ORIENTÁLNEJ A SECESNEJ INŠPIRÁCIE.

THE ORTHODOX SYNAGOGUE IN ŠURANY (1918) WITH ORIENTAL AND SECESSION ELEMENTS.

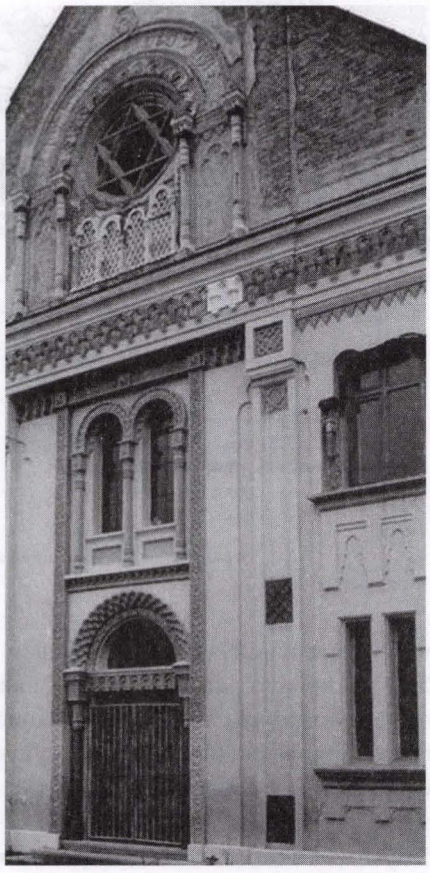

Foto Elena Lukáčová.

vnútorný priestor, dobre osvetlený oknami i stropným svetlíkom. O tom, že žlto-červená fasáda s postrannými vežičkami a orientálnym dekórom vzbudzovala pozornosť, svedčí aj dobová odborná spisba – napríklad S. Borovszky píše, že vo Vrbovom *„majú Izrealiti najkrajšiu synagógu v župe“* /30/.

Rozmanitosť štýlových inšpirácií sa výraznou mierou uplatnila aj na neologickej synagóge v Nitre. Mesto Nitra, sídlo župy, bolo známe pobytom Židov už od raného stredoveku. Najviac ich žilo v Párovciach, spomínaných ako Castrum Judeorum v privilégiu mesta Nitry z roku 1248 /31/. Počet židovského obyvateľstva sa výrazne zvýšil v 17. a v 18. storočí ich príchodom z územia východnej Moravy. Prvá synagóga stála na Párovskej ulici v roku 1766, ktorú nahradila ďalšia z roku 1818. Až v roku 1886 sa v Nitre vytvorili dve obce, neologická a ortodoxná /32/. Ortodoxná obec postavila novú synagógu v roku 1903, avšak táto dnes už nestojí. Dodnes zachovaná neologická synagóga kvalitou architektúry a prostredníctvom svojho tvorcu prekračuje rámec nášho územia. Vznikla v rokoch 1910 – 1911 podľa projektu významného architekta Leopolda (Lipóta) Baumhorna, ktorý v Uhorsku postavil 24 synagóg /33/.

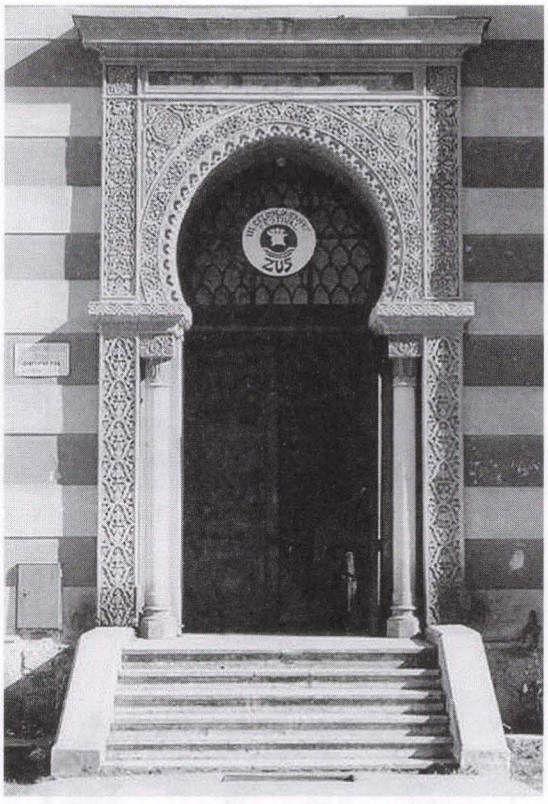
V duchu najnovších súdobých tendencií nitrianska synagóga predstavovala popri eklektickom spájaní historizujúco-orientálnych prúdov aj silný vplyv secesie, príznačnej aj pre bývalého zamestnávateľa L. Baumhorna – Ö. Lechnera. Synagógu situovali v centre mesta, v tichom prostredí záhrady a úzkej uličky medzi pešou zónou a Farskou ulicou. K jej monumentalite prispieva nielen vyše 620 m^2 zastavanej plochy, ale predovšetkým utváranie architektonického objemu v zásade štvorcového pôdorysu na spôsob centrálneho chrámu – podľa byzantského vzoru. Ukončený je ústrednou kupolou, spočívajúcou na pendantívoch a dvoma menšími kupolami nad vežovitými rizalitmi vstupného priečelia. Základný štvorec na východe rozširuje polygonálny rizalit, na prízemí pravouhlý, pred ním bol áron hakodeš a almemor. Aj k nárožiam bočných fasád sú pristavané rizality s točitými schodiskami, vedúcimi na ženskú galériu, ktorá z troch strán lemuje interiér.

Architektúra synagógy prezrádza rukopis autora v riešení detailov so spoločnými znakmi,

typickými aj pre jeho ďalšie stavby. Jasne čitateľný je vplyv maurského a byzantského štýlu, ale aj neorománsko-gotického štýlu. Na rozdiel od doteraz prezentovaných stavieb s pomerne unifikovanou symbolikou židovského náboženstva (šesťcípe hviezdy, tabuľky Desatora, hebrejské nápisy a ornamenty) L. Baumhorn použil netradičnú symboliku. Na tejto synagóge je pri vstupe rozvedený motív dvoch pilastrov, symbolizujúcich dva stĺpy Jachin a Boaz (Mesiac a Slnko), ktoré boli súčasťou židovského chrámu v Jeruzaleme. V riešení okien sa prejavili secesné tendencie – veľké okná sú orámované obkladačkami a stĺpiky majú rastlinné ornamenty. Menšie okná stvárnil v maurskom i neorománskom slohu. Po bokoch vstupného portálu s lomeným oblúkom sú dvojice stĺpov s hlavicami zdobenými motívom koruny (symbol kráľa Dávida). Na fasádach sa striedajú omietnuté plochy a miesta s obkladačkami pieskovej farby. V interiéri dominuje bohatá architektúra svätej skrine (áron hakodeš), pripomínajúca ikonostas. Nad ňou je polkruhový priestor, vytvárajúci miesto pre organ a spevokol. Aj tu sa nachádza ďalší symbol židovstva – motív sedemramenného svietnika – menory. Stĺpy nesúce emporu majú hlavice zdobené rastlinným motívom, ktorý sa ovíja okolo tabuliek Desatora. Kapacita priestoru s výbornou akustikou rátala s miestami pre 500 ľudí.

Záver

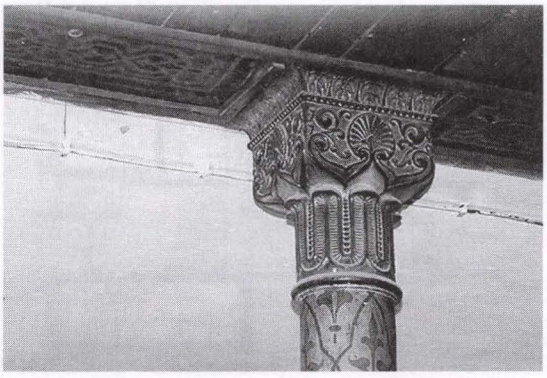
Pre predložený súbor stavieb židovskej sakrálnej architektúry je príznačné, že popri tradicionalizme, ktorý pretrvával v našom architektonickom prostredí ešte aj na začiatku 20. storočia, architektúru väčšiny synagóg na sledovanom území, pochádzajúcich z druhej polovice 19. či začiatku 20. storočia, možno začleniť do historizujúceho prúdu s výraznou orientálnou, respektíve byzantsko-maurskou a románskou inšpiráciou. Návraty k minulým slohom v tomto období neboli ničím nezvyčajným. A ani v neskorších konceptoch sa nestráca dedičstvo historických slohov. Pre nich je charakteristické spájanie eklektických historizujúcich tendencií s prvkami secesie. Na zvýšenie stavebnej aktivity Židov malo vplyv niekoľko faktorov, ktoré vyvolali kvantitatívne a predovšetkým kvalitatívne nebývalý rozvoj sakrálnej židovskej architektúry. Židovská

MALACKY, NEOLOGICKÁ SYNAGÓGA (1886) OD VIEDENSKÉHO ARCHITEKTA W. STIASSNEHO JE NAVRHNUTÁ V ORIENTÁLNO-MAURSKOM ŠTÝLE, PORTÁL.

MALACKY, THE PORTAL OF THE NEOLOGIC SYNAGOGUE (1886) DESIGNED BY THE ARCHITECT FROM VIENNA W. STIASSNY IN ORIENTAL MOORISH STYLE.

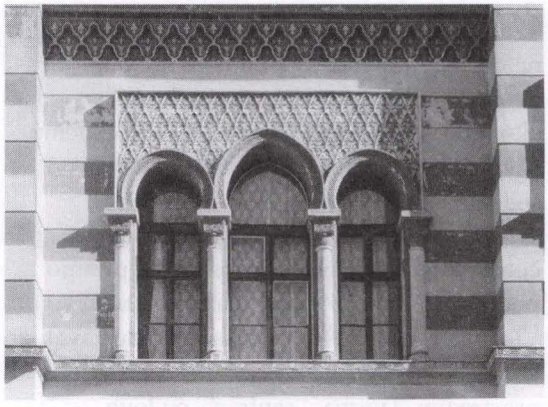
Foto Jana Pohaničová.

MALACKY, NEOLOGICKÁ SYNAGÓGA – DETAIL VÝZDOBY STĹPA.

MALACKY, THE NEOLOGIC SYNAGOGUE – DETAIL OF THE DECORATION OF THE PILLAR

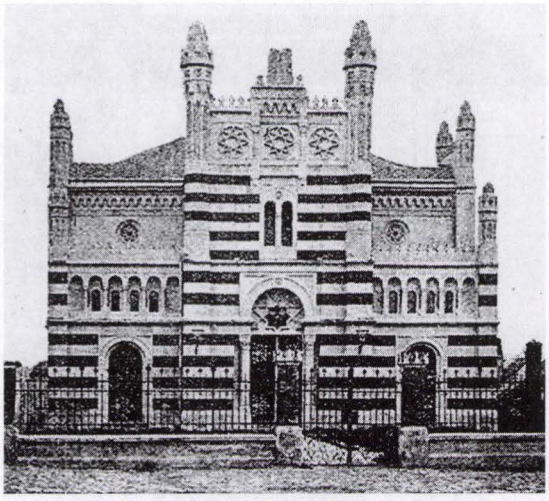
Foto Jana Pohaničová.

MALACKY, NEOLOGICKÁ SYNAGÓGA – ZDRUŽENÉ OKNO NA FASÁDE.

MALACKY, THE NEOLOGIC SYNAGOGUE – THE COMPOSITE WINDOW ON THE FAÇADE.

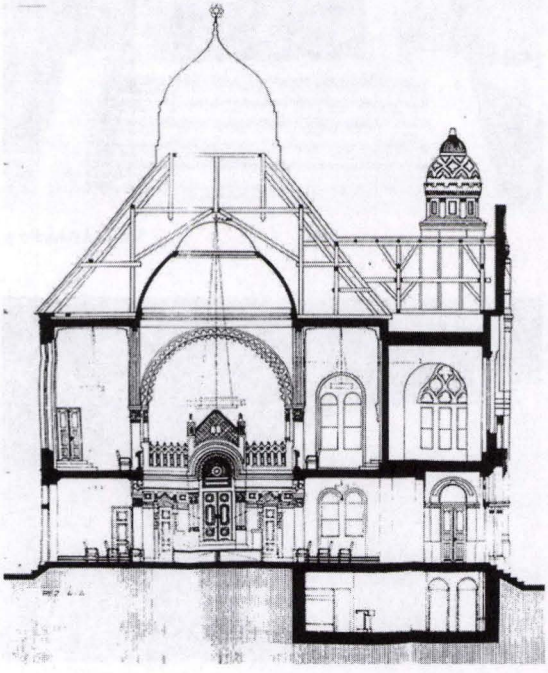
Foto Jana Pohaničová.

SYNAGÓGA VO VRBOVOM (1882 – 1883) PATRILA K NAJKRAJŠÍM V BÝVALEJ NITRIANSKEJ ŽUPE

THE SYNAGOGUE IN VRBOVÉ (1882 – 1883) BELONGED TO THE MOST BEAUTIFUL IN THE ŽUPA (PROVINCE) OF NITRA.

Foto podľa Borovszky, S.

NEOLOGICKÁ SYNAGÓGA V NITRE (1910 – 1911), ARCHITEKT L. BAUMHORN,

THE NEOLOGIC SYNAGOGUE IN NITRA (1910 – 1911), THE ARCHITECT L. BAUMHORN.

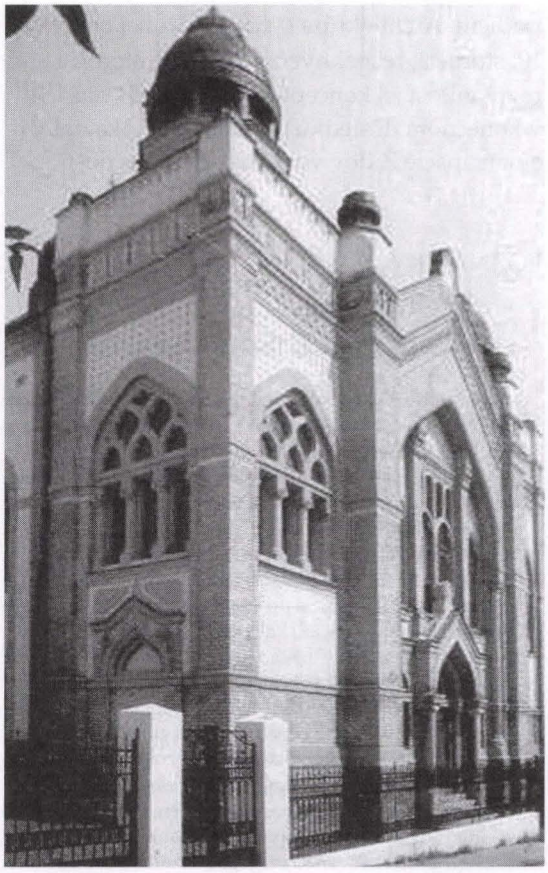
Foto Archív KDAU.

komunita našla na juhozápadnom Slovensku – na území, ktoré bolo v priamom kontakte s centrami Rakúsko-Uhorska, výhodné ekonomické zázemie, čo pomohlo úspešnému zavŕšeniu emancipačného procesu najmä od sedemdesiatych rokov 19. storočia. To sa priaznivo odzrkadlilo aj v architektonickej činnosti. Na architektúre synagóg sa priamo podieľali architekti a stavitelia, vyškolení vo Viedni a v Budapešti, ktorí sa často dostávali do kontaktu aj s nemeckým architektonickým prostredím. Tvorba v centrách, štýlovo orientovaná na Rundbogenstil a orientalizmus bola inšpiratívna pre regióny a mala vplyv na vznik kvalitných architektonických konceptov aj u nás.

Prehľad vývoja architektonickej tvorby židovskej komunity v druhej polovici 19. a na začiatku 20. storočia dokumentuje silnú orientáciu na návraty k stredovekej a orientálnej inšpirácii pre ortodoxnú aj reformovanú vetvu židovstva. Poukazuje na ustavičné hľadanie vhodného dispozičného riešenia i priliehajúceho štýlového výrazu. Tieto snahy boli príznačné najmä po vzniku neologických – pokongresových obcí, ktoré sa odklonili od tradicionalizmu nielen vo vedení náboženských obradov, ale i v usporiadaní priestoru. Prevládol overený pozdĺžny typ s orientáciou v smere východ – západ, s galériami pre ženy. Drobné odlišnosti vyplynuli zo spôsobu obradu. Týkali sa centrálneho umiestnenia almemoru u ortodoxných obcí, respektíve jeho posun na východ u neológov a status quo ante. Synagógy neológov a neutrálnych Židov v hmotovej kompozícii s dvojvežovým priečelím hľadajú inšpiráciu v kresťanskej sakrálnej architektúre regiónu, či reagujú na podnety z centier. Inšpiratívnym bol aj centrálny typ s kupolou. Romantický prístup a spôsob tvorby, inšpirovanej stredovekom v architektúre synagóg pretrvával v našom prostredí aj v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 19. storočia. Tvaroslovné prvky stredovekého pôvodu sa prenášali vo väčšej či menšej formálnej zhode s dávnymi vzormi a bez priamej nadväznosti na ich pôvodné logické upotrebenie. Neorománske stavby nemali konštrukcie založené na mohutných nosných prvkoch – predovšetkým hrubých múroch a pilieroch, chýbali väzby na stredoveké krížové klenby. Zásady prenášania románskych prvkov sa premietli skôr do kompozície vonkajších fasád, na ktorých sa uplatnili polkruhovo zaklenuté otvory, kruhové a združené okná, oblúčkové vlysy, napojené na systém lizén a slepých arkád, kubické aj rímsami ukončené hlavice stĺpov a podobne.

Tvaroslovie, inšpirované gotikou, v architektúre synagóg nachádzame väčšinou iba v použití lomeného oblúka, ktorý rovnako patril i do formového aparátu orientálnej architektúry. Prvky, inšpirované gotikou, ktorá bola na našom území nerozlučne spojená s veľkými kresťanskými stavbami, v architektúre

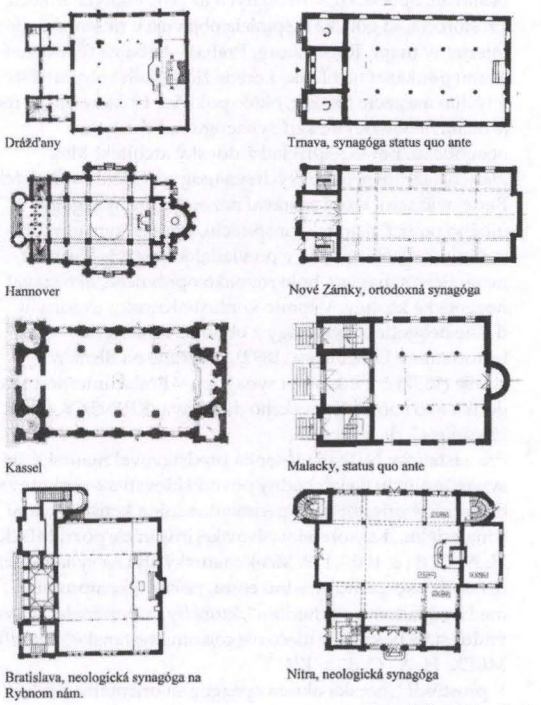
historizujúcich synagóg nachádzame veľmi zriedkavo. Iba dvojvežové západné priečelia synagóg neológov a neutrálnych Židov sú styčnými bodmi v architektúre týchto náboženských konfesií, podobne ako používanie neomietnutého muriva a striedanie pásovej bosáže v žlto-červenej farebnej kombinácii bolo častým prvkom kresťanskej, predovšetkým byzantskej a orientálnej architektúry. Prevládajúcim štýlom v architektúre aj našich synagóg bol maurský, orientálny štýl. Jeho škála výrazových prostriedkov bola veľmi pestrá, no najvýraznejším prvkom boli formy oblúkov na portáloch a okenných otvoroch. Výplň okenných otvorov pod oblúkmi tvorili bohaté kružby, najčastejšie v ornamentálnych vzoroch s motívmi šesťcípych hviezd. Tento znak sa objavil aj na fasádach v reliéfnej podobe, zakončoval kupoly veží. Okrem byzantinizujúcej červeno-žltej farebnosti škálu rozšírili modré a zlaté arabesky v podobe pásovej alebo plošnej výzdoby nielen fasád, ale aj interiérov. Tvorba na prelome storočí nesie výrazné znaky eklektizovania, takže na jednej stavbe nachádzame vedľa seba tak románske, ako aj orientálno-maurské a byzantské formy, premiešané s prvkami secesie, ktoré sú v podstate novotvarmi. S eklekticizmom a secesiou spojená rozmanitosť stavebných materiálov a progres konštrukcií sa prejavili v interiéroch – konštrukcie empor, liatinové stĺpy, schodiská, výplň zábradlí. Zaujímavým poznaním je, že orientálnu inšpiráciu a románsko-byzantské motívy prijímali a akceptovali tak ortodoxní, ako aj reformovaní Židia. Oblasť juhozápadného Slovenska patrí k miestam s najväčšou hustotou výskytu pamiatok veľkomoravskej a románskej architektúry na našom území. Aj niekde tu možno tušiť súvislosti voľby historizujúceho štýlu pre architektúru synagóg. Odkaz dedičstva románskej a byzantskej architektúry je tu čitateľný [34]. Z tohto pohľadu prostredie periférie čerpá z regionálnych podnetov. Akceptovaním orientálnej inšpirácie a eklekticko-secesnými štýlovými variáciami preberá však aj priame vzory z centier a zaraďuje sa do širšieho uhorského kontextu. Celkový koncept, hmotovo-priestorovú skladbu, riešenie architektonického detailu a tak aj otázku štýlu synagóg možno chápať ako prejav novej identity židovských náboženských obcí, ktoré sa otvárali vonkajším podnetom, ale vážili si aj vlastnú

NEOLOGICKÁ SYNAGÓGA V NITRE, SYMBIÓZA ORIENTÁLNYCH A SECESNÝCH PRVKOV.

THE NEOLOGIC SYNAGOGUE IN NITRA, SYMBIOSIS OF ORIENTAL AND SECESSION ELEMENTS.

Foto Elena Lukáčová.

PREHĽAD DISPOZIČNÝCH TYPOV.

REVIEW OF DISPOSITION TYPES.

Zostavila Jana Pohaničová.

tradíciu. Architektúra synagóg druhej polovice 19. storočia, respektíve začiatku 20. storočia – rozmanitosť jej konceptov a štýlových variácií, v konečnom dôsledku predstavuje dôkaz plnej emancipácie Židov vo vtedajšej spoločnosti.

POZNÁMKY

1 KRINSKY, Carol Herselle: Europas Synagogen. Stuttgart 1988, s. 73.

2 „Židia si po prvýkrát uvedomili, že sami rozhodujú o výzore ich synagóg a tým aj o spôsobe, akým chceli zapôsobiť na iných." KRINSKY, Carol Herselle: C. d., s. 73.

3 Bol to Heinrich Hübsch, ktorý obhajoval návrat k okrúhlym formám stredoveku – románskej a byzantskej architektúre. Podobný názor zastával Edwin Oppler, tvrdil, že pre nemeckých Židov je najvhodnejší Rundbogenstil, ktorý v sebe spájal elementy románskej, klasickej a renesančnej architektúry. Tento štýl si pri výstavbe synagóg osvojili i vo Francúzsku a v Anglicku, kde prevažovali neorománske a orientálne synagógy vzhľadom na silnú gotickú tradíciu anglikánskych kostolov. Nebolo to však všeobecné pravidlo. Napríklad anglický židovský architekt Nathan Joseph zvažoval možnosť nadviazať na gotické tradície aj v architektúre synagóg, ale zároveň upozorňoval aj na podľa neho nebezpečné názory Augustusa Welby Pugina, ktoré nadraďovali gotiku nad ostatné slohy. Pre Nathana Josepha sa preto zdal mimoriadne prijateľný maurský štýl. Pozri bližšie MEEK, H. A.: The Synagogue. Phaidon, London 1995, s. 174 – 175.

4 Bolo by mylné domnievať sa, že sa neogotické synagógy nestavali. Spočiatku, v tridsiatych až päťdesiatych rokoch 19. storočia, sa gotická inšpirácia objavuje v riešení detailov interiérov (napr. Regensburg, Praha) – treba za tým vidieť snahu poukázať na hlboké korene židovského obyvateľstva v týchto mestách. Neskôr, okolo polovice 19. storočia, už nie je ničím neobvyklým, keď synagógu navrhnú ako neogotickú. Bol to napríklad židovský architekt Max Fleischer (autor neogotických synagóg vo Viedni a v Českých Budějoviciach), ktorý zastával názor, že pre synagógy možno použiť aj gotickú inšpiráciu, pretože synagógy aj v minulosti boli stavané v prevládajúcom štýle. Postaviť neogotické synagógy bolo rovnako oprávnené, ako stavať neogotické kostoly. V tomto kontexte Krinsky uvádza aj ďalšie neogotické synagógy z obdobia neskorého historizmu v Lüneburgu (1892), v Berlíne na Bismarckstraße (1897) či Pinkasovu synagógu v Prahe, interpretujúc gotiku ako súčasť židovského dedičstva. KRINSKY, Carol Herselle: C. d., s. 86 – 87.

5 Pre zástancov Nathana Josepha predstavoval maurský štýl synagóg alúziu na východný pôvod židovstva a poskytoval dostatočný priestor na experimentovanie s konštrukciami a materiálmi. Ku koreňom islamskej inšpirácie pozri MEEK, H. A.: C. d., s. 100 – 119. Meek maurský štýl na synagógach označuje ako „zlatú strednú cestu, pokus o kompromis medzi západom a východom", ktorá by pripomínala, že „vo vnútri stále pokračuje niečo nie celkom kresťanské" – podľa MEEK, H. A.: C. d., s. 174.

6 V prostredí Uhorska okrem synagóg sa orientálne prvky kombinovali s byzantským a románskym slohom aj v architektúre evanjelických a grécko-ortodoxných kostolov. MORAVÁNSZKY, Ákos: Die Architektur der Donaumonarchie. Budapest, Corvina 1998, s. 43.

7 Po prvýkrát použil liatinu ako konštrukčný prvok v architektúre synagóg architekt Otto Simonson na synagóge v Lipsku v roku 1855. Simonson bol žiakom Gottfrieda Sempera, tvorcu synagógy v Drážďanoch (1838 – 1840). Bola to prvá synagóga, na ktorej sa vo veľkej miere uplatnili orientálne – maurské motívy. Podrobnejšie MEEK, H. A.: C. d., s. 186 – 188. K Semperovej synagóge bližšie Kol.: Synagogenarchitektur in Deutschland vom Barock zum Neuen Bauen. Braunschweig 2002, s. 67 – 70.

8 Oživenie stavebnej činnosti jednotlivých náboženských obcí, spojenej s nárastom židovskej populácie v Uhorsku po roku 1848 sa prejavilo vo zvýšenom počte synagóg postavených prevažne v orientálnom maurskom štýle. K prvým príkladom na území Uhorska patrí synagóga v Kolozsvári (1850), a predovšetkým budapeštianska synagóga od Ludwiga Förstera (1853 – 1859). Förster súbežne staval v maurskom duchu aj synagógu vo Viedni, ktorá však veľkosťou a výpravnosťou dekorácií nedosahovala úroveň budapeštianskej synagógy. Podrobnejšie pozri napríklad Wiebenson, Dora – Sisa, József: The Architecture of Historic Hungary. Budapest, Kiadó 2000, s. 177 – 178.

9 Synagógu v maurskom štýle navrhol v Pešti na Rumbach utca napríklad aj mladý Otto Wagner (1870 – 1873). Využil na nej prvky železnej konštrukcie, arabské a španielske ornamentálne prvky. WIEBENSON, Dora – SISA, József: C. d., s. 192.

10 Proces emancipácie Židov na území Uhorska, ktorého súčasťou bolo aj naše územie, zavŕšený v druhej polovici 19. storočia, má svoje začiatky v období osvietenstva, najmä za panovania Jozefa II. S týmto obdobím je spojená veľká imigračná vlna, v rámci ktorej Židia, prichádzajúci z Moravy, Čiech, Poľska a Ukrajiny, osídľujú naše územie a začínajú sa etablovať do spoločenského a najmä hospodárskeho diania. Medzníkom v politických dejinách Židov v Uhorsku bol tolerančný patent Jozefa II. z roku 1781, ktorý zrovnoprávnil Židov s ostatnými cirkvami a toleroval ich podiel na spoločenskom a hospodárskom dianí v mestách i na vidieku, ako ak nie rovnocennej, tak celkom určite akceptovanej zložky obyvateľstva. Rok 1840 priniesol Židom ešte väčšiu voľnosť pohybu, mohli sa relatívne slobodne usadzovať v mestách a na vidieku. V roku 1867 boli Židia v monarchii zrovnoprávnení s ostatnými občanmi a dlhodobý emancipačný proces židovského obyvateľstva v habsburskej monarchii sa ukončil v roku 1895, keď uhorský parlament úplne uznal ich vieru. K politickým dejinám Židov na našom území pozri JELINEK, Ješajahu Andrej: Židia na Slovensku v 19. a 20. storočí. Bratislava, Judaica Slovaca 1999, s. 9 – 15, respektíve GROSS, D.: Die Juden in der Slowakei. In: Židovská ročenka pre Slovensko 1700 – 1940. Bratislava, s. 18 – 19.

11 Ortodoxní Židia zotrvávali na tradíciách (v synagógach boli muži a ženy oddelení, bohoslužba bola v hebrejskom jazyku, rabín musel mať tradičné židovské vzdelanie). Reformovaní nedodržiavali prísne tisícročné predpisy, vnášali nové prvky, bohoslužby boli v rôznych jazykoch, používal sa organ a pod. Podľa LUKÁČOVÁ, Elena a kol.: Sakrálna architektúra na Slovensku. KT Komárno 1996, s. 153. Miesto, odkiaľ sa predčítala tóra – almemor, ortodoxní ponechali v strede dispozície, neológovia ho presunuli na východ, k svätostánku. Bližšie pozri BÁRKÁNY, Eugen – DOJČ, Ľudovít: Židovské náboženské obce na Slovensku. Bratislava, VESNA 1991, s. 35 – 36.

12 „Orientalizovanie alebo maurský sloh boli od 50. rokov 19. storočia prijaté pre synagógy v nemecky hovoriacich krajinách a priľahlých územiach." podľa WIEBENSON, Dora – SISA, József: The architecture of Historic Hungary. Budapest, Kiadó 2000, s. 177 – 178.

13 Postavili ju v rokoch 1853 – 1859, skoro súbežne s Försterovou synagógou vo Viedni. Nazývali ju aj

„židovská katedrála", s kapacitou 3 000 miest na sedenie a bola najväčšou svojho druhu v celej habsburskej monarchii. Tamže, s. 177.

[14] Na túto dvojakú symboliku poukazuje aj József Sisa: „minaretové veže s cibuľovitými kupolami sú odkazmi na dva stĺpy pred Šalamúnovým chrámom v Jeruzaleme a tiež pripomínajú dvojvežia kostolov v západnej Európe." WIEBENSON, Dora – SISA, József: C. d., s. 177.

[15] Výber príkladov, ktoré následne uvádzame, obsahuje okrem zachovaných synagóg aj dnes už neexistujúce objekty, pretože ich architektúra si zasluhuje pripomenutie.

[16] Zmienky o Židoch – obchodníkoch pochádzajú už z 5. storočia a od druhej polovice 11. storočia dokázateľne existovali židovské náboženské obce v Bratislave, Nitre a v Trnave. História Židov na území dnešného Slovenska siaha však oveľa ďalej ako do obdobia stredoveku. Prví židovskí obyvatelia pravdepodobne prišli k nám už s rímskymi légiami.

[17] Náklady na výstavbu vyčíslili na 80-tisíc zlatých. Synagóga bola na svoju dobu pre ortodoxných príliš „moderná", najmä svojím výzorom, preto už v prvom týždni prikročili k niektorým zmenám. Podľa NEUMANN, R.: Z dejín synagógy na Zámockej ulici. In: Židovská ročenka 1992/93, s. 87 – 92. Pozri aj KRINSKY, Carol Herselle: C. d., s 134 – 135.

[18] Počas druhej svetovej vojny synagóga bola poškodená a v roku 1961 asanovaná.

[19] SZÖNYI, Andrej: Tak rástla Bratislava. SFVU, Bratislava 1967. K dejinám synagógy neológov v Bratislave bližšie KRINSKY, Carol Herselle: C. d., s. 133 – 134.

[20] Po druhej svetovej vojne budovu využívali viaceré inštitúcie ako skladové priestory, respektíve od šesťdesiatych rokov 20. storočia Slovenská televízia ako nahrávacie štúdio. V druhej polovici šesťdesiatych rokov 20. storočia výstavba Mosta SNP, ktorého vyústenie na Rybné námestie nerešpektovalo historické prostredie v okolí Dómu sv. Martina, si vyžiadala jednak asanáciu historickej zástavby Podhradia i dunajského nábrežia, jednak demoláciu synagógy neológov. Nepomohli mnohé protesty historikov, architektov, ale i laikov proti hrubému zásahu do historického urbanizmu v tejto časti mesta. Synagógu zbúrali v apríli roku 1969.

[21] ROTHOVÁ, Š.: Židovské školstvo ortodoxné pred prevratom a po prevrate. In: Trnava 1238 – 1938, s. 301.

[22] História vzniku synagógy na Dohány utca je zaujímavá. Už v roku 1837 si Židia, ktorí vtedy ešte nemohli kupovať pozemky, prenajali pozemok baróna A. Baldácsyho a neskôr aj okolité pozemky, ktoré sa stali vlastníctvom obce po roku 1845. Predstavitelia židovskej obce vypísali súťaž, na ktorej sa popri návrhu viedenského prof. Ludwiga Förstera, zúčastnil aj J. Hild, spolupracujúci s architektmi Feszl – Gerster – Kauser. Na rozdiel od víťazného projektu, navrhnutého v orientálno-byzantskom štýle, József Hild predložil klasicistický návrh. Podrobnosti pozri VAJDA, ZS. – HELLER, J.: The synagogues of Hungary. New York 1968, s. 52 – 54, novšie tiež Kol.: Magyar építészet – Klaszicizmus, historizmus. Budapest, Kossuth Kiadó 2003, s. 120 – 123.

[23] O oboch synagógach ako o významných stavbách v Nových Zámkoch sa zmieňuje aj Samu Borovszky v diele BOROVSZKY, Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, Apollo irodalami társaság. Nyitra vármegye. 1904 – 1907, s. 6.

[24] Podľa BÁRKÁNY, Eugen – DOJČ, Ľudovít: C. d., s. 157.

[25] Letopočet 1904 sa nachádza na tabuli na priečelí, v archívnych prameňoch PÚ v Bratislave – zložka A 6243 je uvedený rok 1907 ako dátum prestavby.

[26] K bohatému životu židovskej obce v Pezinku pozri BÁRKÁNY, Eugen – DOJČ, Ľudovít: C. d., s. 67 – 71. Synagóga ortodoxných Židov v súčasnosti už nestojí, asanovali ju v roku 1961 a na jej mieste postavili budovu Slovenskej sporiteľne, ktorá má na fasáde pamätnú tabuľu, pripomínajúcu existenciu synagógy.

[27] Staviteľ, realizátor malackej synagógy Ján (János) Terebessy (1839 v Rumunsku – 1907 v Malackách) postavil viacero miestnych stavieb. Učil sa u známeho maďarského architekta Miklósa Ybla v Budapešti, kde ho zastihla ponuka stavať pre Pálffyovcov. V Malackách sa oženil a pracoval vo firme svojho svokra, miestneho staviteľa Kummera, neskôr firmu prevzal a viedol sám. Pre Pálffyovcov tu dokázateľne prestaval a upravil Kaplnku sv. Anny (1867), postavil budovu bývalého okresného súdu (1869), synagógu (1886), budovu daňového úradu (dokončená v roku 1894) a ďalšie stavby, ktoré v súčasnosti už neexistujú. Zúčastnil sa aj na výstavbe neologickej synagógy na Rybnom námestí v Bratislave, kde vykonával stavebný dozor. Po jeho smrti firma skrachovala. Podľa ŠÍP, V. – TREBIŠOVSKÝ, J.: Malacky. Kapitoly z dejín mesta II. časť. Malacky 1996, s. 85 – 86.

[28] „... z hlbín volám ťa, Pane..." tak hovorí 130. žalm a v týchto slovách možno nájsť aj tradíciu zapustenia – zníženia úrovne podlahy v modlitebni.

[29] Územie medzi Novým Mestom nad Váhom a Veľkými Kostoľanmi patrilo už od 9. storočia k pomerne husto osídleným oblastiam. Tu leží aj mestečko Vrbové, ktoré v stredoveku patrilo k najľudnatejším v okolí. Prví Židia prišli sem z Moravy v 16. storočí. V roku 1599 po vpáde Turkov mestečko ľahlo popolom, obyvateľstvo bolo vyvraždené alebo odvlečené. Na pozvanie zemepánov Nádasdyovcov prišli sem noví osadníci. Najprv bola väčšina vierovyznaním evanjelická, koncom 17. storočia získali prevahu katolíci. Podľa vizitácie z roku 1703 vo vrbovskej farnosti žilo 2 000 ľudí, z toho 500 nekatolíkov, okrem toho tu bolo 70 Židov.

[30] BOROVSZKY, Samu: C. d. v pozn. 23, s. 167. Na s. 166 c. d. sa nachádza aj fotografia synagógy.

[31] GERGELYI, O.: Nitra, umelecko-historické pamiatky na Slovensku. Bratislava 1969, s. 49.

[32] Nitra patrila vždy medzi tie slovenské mestá, kde Židia boli počtom percentuálne veľmi silne zastúpení. Napríklad v roku 1880 počet Židov tvoril 7,61 %, v roku 1900 už 28 % obyv. Pozri BÁRKÁNY, Eugen – DOJČ, Ľudovít: C. d., s. 186.

[33] Leopold (Lipót) Baumhorn (1860 – 1932), pôvodom židovský architekt, študoval techniku vo Viedni. Svoju architektonickú prax začal v kancelárii Pártos – Lechner. Keď v roku 1888 vyhral konkurz na stavbu Ostrihomskej synagógy, osamostatnil sa a patril medzi najvyhľadávanejších autorov a odborníkov na stavby synagóg. Na území Slovenska prestaval pôvodne klasicistickú synagógu v Liptovskom Mikuláši (1906), ako novostavby vznikli synagógy v Nitre (1910 – 1911) a v Lučenci (1925). Zúčastnil sa aj na súťaži na synagógu v Žiline, kde jeho návrh získal 2. miesto. Pozri BOŘUTOVÁ, Dana: Architektúra 1900 na Slovensku. I. Niekoľko téz. In: Architektúra & Urbanizmus. 32, 1998, 1 – 2, s. 42. Z 24 synagóg na území Uhorska (napr. dve synagógy v Budapešti, Cegléd, Szolnok, Timisoara, Novi Sad, Gyöngyös) vyniká synagóga v Szegede, postavená v roku 1900 – 1903. Bližšie údaje k synagóge v Szegede a v Budapešti na ul. Aréna pozri napríklad VAJDA, ZS. – HELLER, J.: s. 55 – 56, respektíve KRINSKY, Carol Herselle: C. d., s. 169 – 173.

[34] Podobné tendencie sa prejavili aj v kresťanskej sakrálnej architektúre – napríklad neorománske koncepty: rímskokatolícke kostoly vo Vrábľoch a v Modrom Kameni, pôvodne pohrebná kaplnka, v súčastnosti baptistický kostol pri evanjelickom cintoríne na Kozej ulici v Bratislave a podobne.

LITERATÚRA

BÁRKÁNY, Eugen – DOJČ, Ľudovít: Židovské náboženské obce na Slovensku. Bratislava, VESNA 1991.
BOROVSZKY, Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Budapest 1904 – 1907.
BOŘUTOVÁ, Dana: Architektúra 1900 na Slovensku. I. Niekoľko téz. In: Architektúra & Urbanizmus. 32, 1998, 1 – 2, s. 23 – 44.
FRANEK, Jaroslav: Judaizmus. Bratislava, Archa 1991.
JELINEK, Ješajahu Andrej: Židia na Slovensku v 19. a 20. storočí. Bratislava, Judaica Slovaca 1999.
Kol.: Magyar építészet – Klaszicizmus, historizmus. Budapest, Kossuth Kiadó 2003.
Kol.: Synagogenarchitektur in Deutschland vom Barock zum Neuen Bauen. Braunschweig 2002.
KRINSKY, Carol Herselle: Europas Synagogen. Stuttgart 1988.
LUKÁČOVÁ, Elena a kol.: Sakrálna architektúra na Slovensku. KT Komárno 1996.
MEŠŤAN, Pavol a kol.: Architektúra synagóg na Slovensku. Bratislava, Judaica Slovaca 2002.
MEEK, H. A.: The Synagogue. London, Phaidon 1995.
MORAVÁNSZKY, Ákos: Die Architektur der Donaumonarchie. Budapest, Corvina 1998.
SZÖNYI, Andrej: Tak rástla Bratislava. Bratislava, SFVU 1967.
ŠÍP, V. – TREBIŠOVSKÝ, J.: Malacky. Kapitoly z dejín mesta II. časť. Malacky 1996.
VAJDA, ZS. – HELLER, J.: The synagogues of Hungary. New York 1968.
WIEBENSON, Dora – SISA, József: The architecture of Historic Hungary. Budapest, Kiadó 2000.

Archívne fondy Pamiatkového úradu v Bratislave
Bárkány, Eugen: Židovské pamiatky na Slovensku. 1962. (T 446/2, 3, 9, 15, 24, 28, 29, 31, 73, 83, 93)
Synagóga na Halenárskej ulici v Trnave. (T 2036)
Mrázová, Slávka: Najohrozenejšie synagógy na Slovensku. (T 5218)
Synagóga v Senci. (A 6241, A 4243)

Príspevok vznikol na FA STU v Bratislave v rámci projektu Synagoga Slovaca 1/9054/02 podporovaného agentúrou VEGA.

MATÚŠ DULLA

POSLEDNÁ SYNAGÓGA: VZNIK A PODOBA SYNAGÓGY NEOLÓGOV V ŽILINE OD PETRA BEHRENSA

The Last Synagogue: on the Origin and Form of the Neolog Synagogue in Žilina by Peter Behrens

prof. Ing. arch. MATÚŠ DULLA, CSc.
Ústav dejín a teórie architektúry
Fakulta architektúry, Slovenská technická univerzita
Námestie slobody 19, 812 45 Bratislava

Ústav stavebníctva a architektúry
Slovenská akadémia vied
Dúbravská cesta 9, 845 03 Bratislava 45

The aim of the study is to complete information concerning the competition on the project of the neologic synagogue in Žilina (1928). This information has been so far dispersed in Austrian, Slovak and Hungarian literature and other sources. The author describes proposals from narrower competition according to the preserved documents and compares their diverse architectural conceptions. He weighs up motives that led organizers of the competition to choose Peter Brehens' project and to reject projects of Lipót Baumhorn and Josef Hoffmann. The paper offers analysis of the context of creating projects. It reviews works of mentioned authors and their artistic orientation in the end of 1920s, when they were creating the project of the synagogue. The paper draws attention to the contemporary project of Žilinian architect Michal Maximilián Scheer and displays its pattern. It offers analysis of the architectural composition of Behrens' work finished in1931 and completes description of the object including observations about interior colours. The study has been so far the most integrated contribution on the synagogue. It brings the set of preserved designs and photos, as well as bibliography of the object.

THE CITY ŽILINA

Until the third quarter of 19th century the city Žilina (in German Sillein, in Hungarian Zsolna) had belonged to the small towns in north-western

Slovakia [1]. During last decades of Austro-Hungarian Empire it had been intensively developing due to the building of railways as well as general economical prosperity. Economical development and building of new factories attracted to the city considerable amount of Jewish inhabitants. The process of modernisation and assimilation that caused split of Jewish population in Hungary to three groups was manifested in Žilina by predominance and self-confidence of the neologic branch [2]. It was expressed also by the decision to announce the competition on the project of a new synagogue. Population of many cities located in the areas separated from Austro-Hungarian Empire after the First World War still inclined to the Magyar nation. However, Žilina did not choose the project of Hungarian architect, but the proposal of German Peter Behrens who at this time had been working in Vienna. The decision was made in spite of the fact that the projects included the design by the most significant Hungarian builder of synagogues ever, Lipót Baumhorn.

THE PLACE OF A NEW SYNAGOGUE

Significance of the Jewish community in the city was manifested also by the location of original synagogue that had to be replaced by a new one: it was built right on the borders of historical core of the city. The parcel itself does not have regular rectangular form, so one of the main problems of the competitors was to deal with such irregular parcel situated on the slope. At the time of competition many significant structures had been built or planned in this area. It is a piece of Žilinian Ring, so to say, if we may immodestly use this name for the area around former city walls. At the time of the project of a new synagogue the building of bank in classic style and the building of college (architects A. Orth a E. Somló) had already stood there. In front of the future synagogue there was Secession palace of Rosenfeld (E. Szántay) dated by the beginning of the 20th century.

Franciscan church and one more building of the bank were built in front of it in the vicinity of the synagogue. Remarkable modern building of Financial Palace (M. M. Scheer) and in front of it the building of the post (J. Tvarožek) on the corner of the street had been built at the same time as the synagogue.

THE COMPETITION

Facts and documents about competition in Žilina have not been preserved, nor information about the design that was finally carried out. From various sources we know only the year when the competition took place, names of the authors and the order of first three proposals. The competition took place in the year 1928. Peter Behrens (Vienna) won the competition, Lipót Baumhorn (Budapest) was the second and Josef Hoffmann the third [3]. However, plans of local architects preceded the competition. We know about design of the synagogue by Michal Maximilián Scheer and by the architect Zweigenthall. Perhaps the building contractor Žigo Wertheimer, who in the end was the main constructor of the synagogue and carried out Behrens' project, took part in the competition as well.

MODERNITY OF JOSEF HOFFMANN

Josef Hoffmann separated the main hall and the small chapel to two objects and concentrated especially on the search for architectural form of the main hall. Furthermore, he abandoned monumentality. This feature excels especially in comparison to the Baumhorn's colossus. Set of preserved architect's sketches documenting his search for the formal form of the synagogue represents remarkable episode of modern architecture. On one side this search displays the problem of assimilation of reformed Jewish community to the majority of society through accepting universal modern attributes. On the other side, it shows effort to create adequate image of the fundamentals of Jewish religion. Among many variants Hoffmann chose non-monumental pyramidal roofing with glass that reminded extension of the Louvre by I. M. Pei. He placed it on the base ground and separated it by space, so it would be impossible to see cupola space directly from the main hall – it would be lightened through the orifices in the horizontal ceiling. M. Eisler noted the symbolic of this form, which is similar with the tent and thus is reminiscent of the nomadic period in Jewish history and in the same time of two thousand years that have passed since exodus of Jewish nation.

In general Hoffmann's draft avoids monumentality and in this sense reminds of R. Neutra's design of the temple in Hietzing in Vienna, mentioned above. The author abandoned variants with expressive hemispherical or conical dome placed on the cylindrical tambour frame. He also rejected variants indirectly referring to Gothic style. The only moment referring to the past in this draft of a great Secession architect is his experimenting with decorative modification of form.

Hoffmann's disposition solution is not pompous either, it is modern. The only entrance to the area is small gate in the fence. There is low vestibule with

wardrobe in the back which leads on the right side to the small chapel and on the left side to the main hall. The interior layout of the main hall was undoubtedly determined by the organisers of the competition, because ground plan does not differ in both drafts that we know. The main space is central in both Hoffmann's and Behrens' (and supposedly Baumhorn's as well) designs. It is oriented, however, to the podium on the eastern side, where tabernacle (Aron hakodesh) and Almemor are situated. In Hoffmann's draft emplacement of the sanctuary did not influence the shape of the eastern façade. Hoffmann was occupied first of all by creating modern form, while Baumhorn did not pay attention to that problem. The form of his design was stabile. He just adapted it slightly in accordance to the situation.

THE MONUMENT OF LIPÓT BAUMHORN /4/

Baumhorn was successful architect who designed tens of Hungarian synagogues, in which he developed stabile, generally accepted and appreciated architectural form. He studied in Vienna and was a pupil of H. von Ferstel. Baumhorn began his career as an architect with Ö. Lechner who influenced his work. Baumhorn was pro-Hungarian non-Zionist Jew /5/ and looked for the architectural compromise that would have displayed loyalty of Hungarian Jews towards Hungary. Nostalgic feelings about successful last decades of Hungarian history had played rather significant role in this image. Those decades were successful also for Jewish community, which at this time was most appreciated, achieved some success and identified itself with the country. Architectural image of such nostalgic memory originating in post-Trianon times inevitably was retrospective and thus could not have prospective modern features. Indeed, Baumhorn's proposed model of the monumental central temple with rich eclectic and only slightly varied structural arrangement was excessively favoured. Preference for this model was manifested by twenty four synagogues designed by the architect /6/. *His scope crossed the boundaries of post-war Hungary. The architect apparently was the most prolific builder of synagogues in Europe. After the war Jewish communities in scattered parts of Hungary had been maintaining awareness of their belonging to Magyar nation and used to order projects of synagogues to Hungarian architects* /7/. *Although it may seem surprising for us now, Baumhorn's historicist conception was suitable also for liberal Jews who were oriented towards assimilation. Neologists' orientation towards modernisation was not radical in such a degree that would have made them decline architect's model of universal historicism.*

The coloured drawing of Baumhorn's design has been preserved in the Jewish Museum in Budapest. It shows central dome on the narrowing tambour frame, the central arrangement of disposition, towers on the corners and triangle gables between them. On the eastern façade there is polygonal apse that relieves on the main body in the place of tabernacle. The main entrance is constituted by three doors and the window with treefoil vaulting above them consisting of four parts. There are doors also to the lateral towers. There were apparently stairways to the gallery for women at this place. Façades are sectionalised by stripes (with all probability supposed to be brick) which border orifices, edges, fillets and cavities in the way that prevailed in the work of Lechner's pupils.

Baumhorn's designs from this period of time show similar stabilized parameters: central space on the ground plan in the form of Greek cross with dome on tambour frame, symmetrical façades with clearly marked entrances and four quoins with towers. Particular situation could lead the architect to minor modifications of this scheme. Sometimes the building is slightly elongated in longitude, while towers on the back quoins are not as elaborated as on the main façade. It is usual in the case of the façade situated in the row houses' estate or hid in the courtyard. For instance, in Lučenec (1924 – 1926) quoins of the solitary building are equivalent. In Váli utca in Budapest back quoins don't have towers and in Gyöngyös (1929) back quoins are lower. Such asymmetry is more striking in the draft of the synagogue in Trenčín. However, we cannot evaluate further parameters of the building because we can see only the main façade and the perspective. Swapping of the pictures in the catalogue Baumhorn Lipót építész 1860 – 1932 also speaks for similarity of the architect's projects. The picture of the façade of the synagogue in Žilina was placed by mistake alongside the picture of the synagogue in Lučenec on the page 21 (right). Beside it there is a line drawing of the real façade of the temple in Lučenec. Even if we did not find big difference, we would identify locality of Žilina by the entrance on the northern side and by ejected apse for the tabernacle on the left side. It is confirmed by the coloured drawing of perspective (preserved in the Jewish Museum in Budapest) with characteristic configuration of buildings in the neighbourhood of the object in Žilina.

LOCAL ARCHITECT MICHAL M. SCHEER

Michal Maximilián Scheer (1902 – 2000) apparently did not take part in a narrower competition [8]. However, the picture of his design of "Jewish church" showing the same locality appeared in the magazine "Nový svet". It is probable that at first neologic Jewish community had ordered projects to local architects or contractors because one more draft of the synagogue by other local architect appeared in the same magazine. Scheer's project shows relatively elevated building. Almost the whole height of the main body on the square ground-plan is paned by narrow windows. The attic is rimmed by the semicircular arcs and triangle panels. The main hall situated in this bulk apparently has dome which, however, is not seen from the close distance. On the eastern side there is an apse covered by semi-cylindrical vault, relieving from the building. Towards lower part of the parcel the architect added three bodies partially rimmed by elevated arcades with semicircular arcs. There is also entrance to the object from this side. Scheer's project is based on monumentality emphasized by elevation of the whole object. In this sense it is similar to Baumhorn's project. However, historicism is reduced here to the rimmed attics and indication of the arcades.

It is surprising that Scheer's project had not been mentioned even in his monograph published in 1932 shortly after the competition or in both catalogues of the exhibition of his work. It is possible that the architect did not want to acknowledge his partially historicist project, like Otto Wagner did not confess his authorship of the synagogue in Budapest. At this time Michal Maximilián Scheer definitely focused on functional modernism without decorative elements [9]. Shortly after the competition on the project of the synagogue he won other competition in Žilina (1929) with a bold functionalistic and constructivist project of the building destined for financial departments of the city, which was built in the neighbouring block. Scheer's project was obviously inspired by the synagogue in Hietzing in Vienna which in the time of competition in Žilina had been built according to the project of American Jewish architect Arthur Grűnberger from Los Angeles [10]. The synagogue in Hietzing was the only solitary standing synagogue that had been built in Vienna during the period between two world wars. Its draft was created for the competition in the year 1924 and in this case the jury had also to choose between "Jewish national style" and demands of modern building. The jury had to select the project which "would integrate Jewish cult architecture in the time of growing antisemitism"[11].

The building of the synagogue was burnt by Nazis during so-called Crystal Night in the year 1938 and its remnants were cleaned up after six months.

VICTORIOUS PETER BEHRENS

Inhabitants of Žilina, however, did not want young local architect. They chose reliability which they found in one of the most significant personalities of modern European architecture – Peter Brehens.

Since December of 1921 Peter Brehens had been the professor of architecture in the university in Vienna. According to some sources, during creation of the project of the synagogue in Žilina he cooperated with his student Ferdinand Čapka, native from Vienna, who settled after all in Žilina in 1935 as an architect. The project of the synagogue in Žilina belonged to the last sequel of works of sixty years old architect. Shortly after finishing the project of the synagogue he designed his most famous modernistic building of tobacco's factory in Linz (with co-author Alexander Popp, 1930) and in the same time (1928 – 1929) he took part in the competition on the building of Central Union in Moscow (which was after all built in accordance with the project of Le Corbusier).

Shortly after that he designed villa Clara Ganz (Kronberg near Frankfurt) for Jewish businessman, which was burnt by Nazis after Crystal Night [12]. It was compared to the villa Tugethat in Brno projected by Mies van der Rohe. Both are situated on the slope and oriented towards the garden, but Behrens' work respects traditional concept of space in higher degree. The next building from this period is not revolutionary innovative either. It is small compact family house built for the psychologist Kurt Lewin in Zehlendorf in Berlin (1929 – 1930). Its reticence reminds the late work of A. Loos (villa Műller from the same period).

In the year 1936 sixty eight years old professor Behrens was invited to the Prussian Academy of Arts in Berlin. Here he took part in the competitions on the official projects: rebuilding of the Alexander's Square in Berlin, Congress Building, Sport Hall and Exhibition Hall in Hamburg (1934, with A. Popp). Finally he designed the main administrative building of AEG in Berlin, which had to be situated on the main north-south axis of new plan of Berlin proposed by Albert Speer on Hitler's suggestion. Behrens died in Berlin in 1970 in the age of 70 years.

THE SYNAGOGUE IN ŽILINA

Behrens' draft from the competition was realized rather accurately. There are slight differences, for instance in the disposition arrangement of the

secondary premises on the western side and in the variant solution of the ramp or stairs beside the entrances to the rabbi's room and cantor's room. However, they do not change the essence of the whole project.

It seems that Behrens reacted to mentioned irregularity of the parcel in the most structural way. He managed to balance modern asymmetry and classical commensurateness. He achieved it by making the main space symmetrical, while secondary parts of the building were situated on the parcel asymmetrically. In front of the building beside the entrance there is a low annex which borders the entrance staircase on one side. This staircase constitutes expressive element of the access to the building.

The architect situated the volume of the main hall to the most extended middle part of the parcel. After all, in this aspect his project did not differ from the Hoffmann's and Baumhorn's drafts. He placed secondary premises to longitudinal annexes which he adjoined to the back downright cant of the parcel. The annex with smaller (winter) chapel spreads backward to the south. As a transition segment between low annexes Behrens chose to use main body in the form of some envelope from which the strictly regular and symmetrical cube of the main hall with its dome is relieved. All the ground premises are built from coursed sandstone slate masonry with marked horizontal jointing. Lower lines alternate with higher ones in the masonry and in some places there are bigger stones embedded that create emphasized bossage on quoins. Behind the sanctuary on the eastern side, which is most exposed to the street, this stone masonry is divided by the vertical apertures to five fields. There is crosswise deck element embedded in their upper rim that is widening upwards. The same elements appear in regular intervals on attics of back annex as well as on gradually emphasized quoins of the main body. Here they are situated diagonally, however. It seems these elements do not have any direct prototype and represent modern abstract solution typical for the architect.

Entirely symmetrical body on the square ground-plan emerges from this laminated stone base as if from envelope. It is high enough to emphasize unique function of the building and in the same time it is measured in the sense that monumentality is not overrated (it is considerably lower than in Baumhorn's project). In the middle of each of four quoins there are always three triplets of the narrow windows with abrupt sill (falling in and out) and one solitary window situated closer to the quoin. The body is plastered and we can only guess what its original colour was. Probably it was white as a contrast to the stone base of the building, which natural colouring has been preserved and is impressive up to this day.

The copula in the form of spherical keystone is characteristic of the central configuration of the main hall and in some sense constitutes the climax of Behrens' way from the irregular parcel to the absolute central symmetry. It is partially concealed by attics, but it can be seen already from halfway to the object and completes its composition. The ferro-concrete copula was originally covered by copper. Its diameter was 16 m and height 17,6 m. Its base was decorated by the motive of hexagram drawn by three parallel lines, so that further hexagrams emerged on the intersections. The drawing was golden on the white background.

The picture mentioned above shows the copula, part of original galleries for women and arrangement of the benches on the ground floor. Besides abstract painting of the copula we can see behind galleries also arrangement of side walls in form of stripes and walls of the body with staircases. There were alternated stripes of white and terracotta colours.

Behrens' drawing of the interior shows the configuration of the frontal space with the tabernacle. We can see that neologists had almemor and aron hakodesh in the same place; although the space is central one, rituals were performed there with orientation to the east. The main space on the ground floor was supplemented not only by the vestibules mentioned above, but also by the background on the eastern side and hygienic appliances connected to the gallery's staircase.

There were two niches garnished by green marble in the vestibules, as well as floor mosaic reminding carpet. The main space could harbour 450 men, while gallery 300 women. Above the tabernacle there was the space for the organ and choir. The magazine Forum was the only one source that mentioned colouring design. It notes that the benches made from soft wood as well as doors were coated by dark blue colour. At the time of first publications aron hakodesh had not yet had the curtain and carpets. It seems no pictures of its later arrangement have been preserved. Illumination consisted of bronze lanterns combined with reflectors for highlighting the cupola. The architect Žigo Wertheimer had been entrusted by the local administration of construction, while construction work had been carried out by the firm of Novák brothers.

THE BRIEF HISTORY OF THE SYNAGOGUE

The construction of the synagogue had been finished in 1931. However, the synagogue served its purpose for relatively short time, only one decade. During Second World War it ceased to be used as a sacred space, but fortunately it had been preserved. After the war decimated Jewish community in Žilina could not possibly use it. In the beginning of 1950s it was converted to the cinema, but it was also used as an assembly hall. Such arrangement became possible by change of orientation in the direction north-south, keeping only one – northern – gallery and creating the scene backed up by the screen in the space behind original southern gallery. In the same time under the cupola a new horizontal soffit was inserted which thus entirely concealed the cupola. Reputedly, its acoustic was not good enough. In this form the building has been used up to this day as a cinema Centrum. Back wing with original small chapel had been repeatedly rebuilt and divided, so that a number of small offices emerged.

Attempts to renovate the object to make its function close to the original one are hint by economical demands and uncertain effectiveness. Thoroughgoing reinstatement of original function is out of consideration because Jewish community in Žilina does not need the synagogue. The object is not in perfect state, but altogether it serves its purpose, also because originally it was built rather thoroughly. Although many things have changed in it, it seems that most of interferences can be abolished, so that original arrangement of the interior can be restored. Outside it has not changed so much. The basic dilemma is still present, however – why to change status quo, if consistent restoration of original state of things is not possible.

CONCLUSION

The synagogue in Žilina was the last synagogue built in Slovakia. It was one of the last noteworthy works of post-war period [13] that had been showing strength of local Jewish communities and became the manifestation of the architectural thinking of the authors and their accepting of modern art impulses as well as of cultivation of traditional values of customers.

NOTES

1 *Some authors refer to Žilina as to the "small town" (Eisler, M., 1931) even in connection to the new neologic synagogue, and some of them situate the city to Czech Republic (Hanisch, R. – Kapfinger, O., 1995).*

2 *Neologic congregation in Hungary was comparable to the congregation of reformed Jews abroad. Perhaps it was slightly more conservative than German reformist movement.*

3 *We know about participation of two architects from Vienna (P. Behrens and J. Hoffmann) from several publications about them or from the contemporary articles on architecture of synagogues. On the other side, Baumhorn's participation is mentioned in trustworthy Hungarian sources (for instance GERLE, J. – KOVÁCS, A. – MAKOVECZ, I., 1990); Max Eisler refers only to "one architect from Budapest" (EISLER, M., 1931, p. 526).*

4 *Lipót Baumhorn and his synagogues built in Slovakia are described in more details by Danica Šoltésová elsewhere in this periodic.*

5 *SZEGŐ, G.: Bauhorn Lipót – a templomépítö In: RUTH, E. G. et all. (ed.): Baumhorn Lipót építész 1860 – 1932. Budapest, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Magyar Építészeti Múzeum 1999.*

6 *Apart from Szeged, in Rijeka, Novi sad and Budapest on Aréna utca, to mention some of them. The synagogue designed for Lipótváros in Budapest was not built.*

7 *They did it for instance in Lučenec and Nitra, where next of the two Baumhorn's synagogues were built, as well as in Košice, where one synagogue was designed by the architect Lajos Kozma from Budapest.*

8 *Michal Maximilián Scheer was born in 1902 in Považská Bystrica in Jewish family. In 1925 year he graduated in Brno in the disciplines of ground building and architecture. After that he came to Žilina, where he consequently projected tens of modern buildings. The building of Financial Palace was built in 1931. In the year 1932 the monograph on architect's work was published with the introduction of the architect Josefa Polášek from Brno and historic of art Max Eisler from Vienna. The latter had been writing in 1920s and 1930s on Jewish art and architecture in the magazine Menorah and reviewed the topic of modern synagogues. He also mentioned Behrens' and Hoffmann's drafts. It is obvious from his account that he knew about contemporary building up in Žilina and participation of Scheer in this process.*

9 *In the text about the architect in the monograph (Zongor, 1932) M. Eisler emphasized that "his work clearly acquired pureness and confidence, abandoned excess and returned to measure... and uses modern forms more and more". Eisler meant "excess" in contemporary architecture as such, not in the early work of Scheer.*

10 *It had the same configuration of attics, lower bodies in the front and elevated arcade arches in entrances. The author, A. Grűnberger, was born in Fulnek in Moravia in 1882. In 1923 he migrated from Vienna to USA, where he was occupied by the film studios in Hollywood. However, he did not lose touch with Austria. He designed two row family houses in the settlement Werkbund in Vienna and wrote articles which indicated his appreciation of more conservative architecture. He died in Los Angeles in 1935.*

11 *The jury accepted (as well as in Žilina) more conservative, less manifestly modern design of Grűnberger. It is mentioned by R. Hanisch and O. Kapfinger, 1995, who first published Neutr's projects that have not been known before. The projects were preserved in archives of the University of California, Los Angeles. Žilina – Sillein they consider as a Czech city, however.*

12 *He renovated it in 1980 year, but considerably changed it (S. Anderson, 2000).*

13 *During the period between World Wars (in 1920s) more of synagogues emerged, altogether striking architectural works: two synagogues in Košice (architects L. Kozma and L. Oelschläger), the orthodox synagogue in Bratislava (A. Szalatnai) and the synagogue in Lučenec (L. Baumhorn). All these objects have been preserved, though some of them are in bad conditions (Lučenec). Only one of them has been serving its original purpose up to this day (Bratislava), two of them function as cultural institutions and one had been closed.*

Štúdia kompletizuje tie informácie o súťaži (1928) a projektovaní synagógy neológov v Žiline, ktoré boli doteraz roztratené v rakúskej, slovenskej a maďarskej literatúre, respektíve v niektorých iných zdrojoch. Popisuje návrhy z užšej súťaže podľa dochovaných dokumentov a porovnáva ich rozdielne architektonické koncepcie. Odhaduje pohnútky, ktoré viedli vypisovateľov k uprednostneniu návrhu Petra Behrensa pred návrhmi Lipóta Baumhorna a Josefa Hoffmanna. Ďalej si všíma vzťah návrhov k celkovému dielu autorov a k iným ich projektom, ktoré vznikali v čase súťaže. Upozorňuje na podobu súbežného projektu žilinského architekta M. M. Scheera a odkrýva jej vzor. Analyzuje architektonickú kompozíciu realizovaného Behrensovho diela (1931) a kompletizuje popis objektu vrátane zmienok o farebnosti interiéru. Štúdia je dosiaľ najucelenejším príspevkom o synagóge, publikuje súbor zachovaných výkresov, fotografií a bibliografiu o objekte.

MESTO ŽILINA

Mesto Žilina (nem. Sillein, maď. Zsolna) patrila medzi malé mestečká severozápadného Slovenska až do tretej štvrtiny 19. storočia /1/. Zriadením košicko-bohumínskej železnice v roku 1870 a pripojením považskej železnice v roku 1883 a napokon pripojením železnice na juh do Rajca sa mesto stalo významným dopravným uzlom a rapídne sa rozvíjalo, neskôr aj vďaka celkovej hospodárskej konjunktúre Uhorska v posledných desaťročiach jeho existencie. Za polstoročie medzi rokmi 1850 a 1900 sa počet obyvateľstva mesta zdvojnásobil (z 2 326 na 5 633), rovnako ako za nasledujúce desaťročie (v roku 1910 malo mesto už 9 197 obyvateľov.) Prudký hospodársky rozvoj a zriaďovanie nových tovární prilákali do mesta aj silnú vrstvu židovského obyvateľstva. Modernizačný a asimilačný proces, ktorý spôsobil v uhorskej židovskej náboženskej obci rozštiepenie na tri skupiny, sa v Žiline prejavil prevahou a sebavedomím neologickej vetvy /2/. Svedčí o tom aj rozhodnutie vypísať medzinárodnú súťaž na stavbu novej synagógy. Zatiaľ čo viacero miest v územiach odpojených od Uhorska po prvej svetovej vojne stále ešte inklinovalo k maďarskej národnosti, urobili Žilinčania ojedinelé rozhodnutie. Vybrali si projekt nie maďarského architekta, ale návrh Nemca Petra Behrensa pôsobiaceho vtedy vo Viedni. A to i napriek tomu, že medzi hodnotnými návrhmi bol aj projekt najvýznamnejšieho maďarského staviteľa synagóg všetkých čias Lipóta Baumhorna.

MIESTO NOVEJ SYNAGÓGY

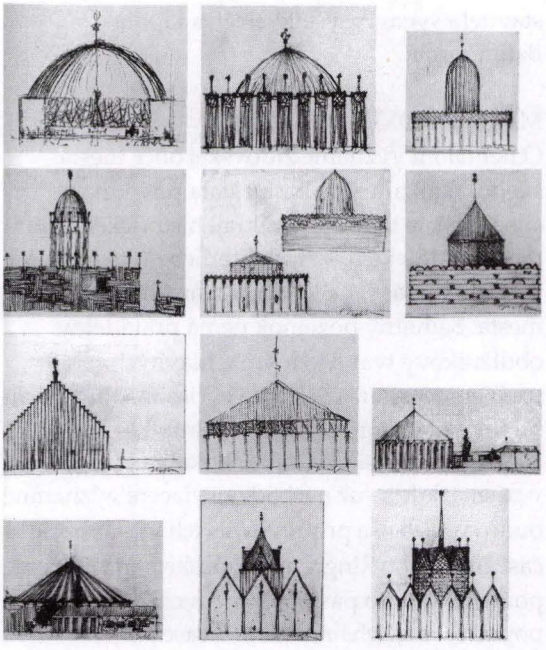
O nemalom význame židovskej obce mesta svedčí aj lokalita, na ktorej stála pôvodná synagóga: je to hneď na okraji historického jadra mesta neďaleko bývalých hradieb. Toto pásmo je na zlome terasy, na ktorej leží historický stred mesta. Samotný pozemok nemá pravidelný obdĺžnikový tvar a jedným z hlavných problémov súťažiacich bolo vyriešiť konfiguráciu budovy na takomto nepravidelnom a zvažujúcom sa pozemku. Lokalita je však v pásme, kde sa už nachádzali viaceré významné budovy, alebo sa pripravovala ich výstavba. Je to časť žilinského Ringu, ak tak neskromne môžeme pomenovať toto pásmo, ktoré tvorilo územie popri niekdajších hradbách. V čase projektovania novej synagógy tu už vedľa stála klasicizujúca budova banky, reálka (architekti A. Orth, E. Somló) a oproti secesný Rosenfeldov palác zo začiatku storočia (E. Szántay). Obďaleč bol barokový tzv. sirotársky kostol a naproti ďalšia banka. Prakticky v rovnakom čase so synagógou nablízku postavili pozoruhodnú modernú budovu finančného paláca (M. M. Scheer) a na náprotivnom nároží poštu (J. Tvarožek).

SÚŤAŽ

O vlastnej súťaži sa v Žiline nezachovali žiadne, nám známe fakty ani dokumenty, podobne ako o definitívne realizovanom návrhu. Z rôznych zdrojov vieme len rok, kedy sa konala, autorov a poradie prvých troch súťažných návrhov. Súťaž prebehla v roku 1928 a zvíťazil návrh Petra Behrensa, na druhom mieste bol Lipót Baumhorn a na treťom Josef Hoffmann /3/. Súťaži však predchádzali projekty miestnych architektov. Vieme totiž o návrhoch na synagógu na tomto mieste od Michala Maximiliána Scheera a architekta Zweigenthala. Na predbežných projektoch sa možno zúčastnil aj staviteľ Žigo Wertheimer, ktorý napokon ako staviteľ viedol výstavbu víťazného Behrensovho návrhu /4/.

MODERNA JOSEFA HOFFMANNA

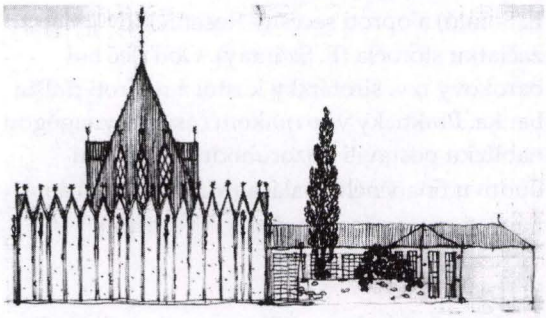
Josef Hoffmann /5/ rozdelil synagógu do dvoch objektov (zimná modlitebňa mala byť oddelená) a hľadal najmä architektonickú tvarovú podobu pre hlavnú sálu. Hoffmann spomedzi súťažiacich

J. HOFFMANN: VARIANTY SYNAGÓGY V ŽILINE.

J. HOFFMANN: VARIANTS OF THE SYNAGOGUE IN ŽILINA.

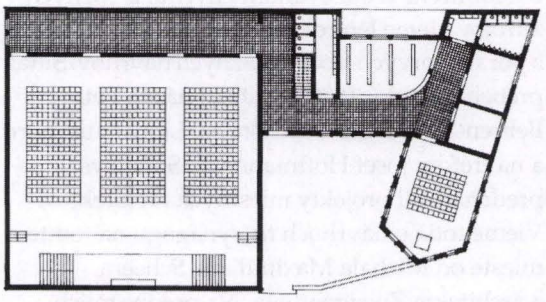
Podľa Eisler, M., 1929.

J. HOFFMANN: JEDNA ZO ŠKÍC PODOBY SYNAGÓGY V ŽILINE.

J. HOFFMANN: ONE OF THE DRAFTS OF THE SYNAGOGUE IN ŽILINA.

Podľa Eisler, M., 1929.

J. HOFFMANN: SÚŤAŽNÝ NÁVRH – PÔDORYS.

J. HOFFMANN: COMPETITION DRAFT – THE GROUND-PLAN.

Podľa Eisler, M., 1929.

najvýraznejšie rezignoval na monumentalitu, čo obzvlášť vynikne v porovnaní s Baumhornovým kolosálnym objektom. Pozoruhodnou epizódou modernej architektúry je rad zachovaných architektových skíc, ktoré dokumentujú cestu hľadania formálnej podoby chrámu /6/. Na tomto hľadaní sa dá čítať problém asimilovania reformovanej židovskej komunity do majoritnej spoločnosti cez prijímanie univerzálnych moderných atribútov, ale aj úsilie o primerané zobrazenie podstaty židovského náboženstva. Po viacerých variantoch sa Hoffmann rozhodol pre pyramidálne presklenené prekrytie, pripomínajúce nedávne rozšírenie Louvru od I. M. Peia. Položil ho na nízku prízemnú hmotu a oddelil medzipriestorom, takže z hlavnej sály by nebolo priamo vidieť do priestoru takejto kupoly – osvetľovali by ju otvory v horizontálnom strope. M. Eisler upozornil na symboliku tejto formy, ktorá podobnosťou so stanom pripomína kočovnú etapu židovských dejín a súčasne aj dve tisícročia exodu židovského národa.

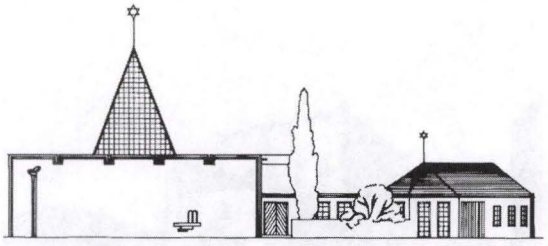
Celý Hoffmannov návrh sa vyhýba monumentalite a v tom pripomína nedávny návrh R. Neutru na synagógu vo viedenskej štvrti Hietzing (1924). Varianty s výraznou kupolou sformovanou do podoby polgule alebo kužeľa postavenej na valcový tambur Hoffmann opustil podobne ako tie, kde formy sprostredkovane odkazujú na gotiku (kupola s prierezom lomeného oblúka alebo radenie štíhlych zahrotených elementov tvoriacich hlavnú hmotu). Jediné, čím sa veľký secesný architekt obracia do minulosti, sú experimenty s dekoratívnymi úpravami formy. Tu sa vyskytuje viacero variantov, medzi nimi aj atika lemovaná takisto ako na víťaznom návrhu v spomenutej viedenskej súťaži /7/.

Aj dispozičné riešenie má Hoffmann veľmi neokázalé, moderné. Do areálu sa vstupuje iba bráničkou v ohrade, niekde v strede hlavnej uličnej línie. Vzadu je nízky vestibul so šatňou, z ktorého sa vpravo vchádza do vyčlenenej malej modlitebne a vľavo do hlavnej sály. Jej vnútorné usporiadanie bolo nepochybne určené vypisovateľom súťaže, lebo v oboch návrhoch, z ktorých poznáme pôdorysy, sa nijako nelíši. Hlavný priestor má u Hoffmanna i u Behrensa (a dá sa opodstatnene predpokladať, že i u Baumhorna) centrálnu podobu, ale orientácia smeruje k pódiu na východnej strane, kde je vo východnej stene svätostánok. U Hoffmanna sa jeho prítomnosť nijako neodrazila na stvárnení vonkajšieho uličného priečelia. On tu iba asymetricky umiestnil vľavo stĺp so symbolickým levom na vrchole a vpravo nakreslil na priečelí symbol tabúľ zákona, ako to môžeme identifikovať z pohľadu, na ktorom je obrazec s dvoma oblúkmi na vrchole.

J. Hoffmann sa zapodieval predovšetkým vytvorením modernej formy, u L. Baumhorna, ako sa zdá, to nebol žiadny problém – on mal formu hotovú, iba ju mierne adaptoval podľa situácie.

MONUMENT LIPÓTA BAUMHORNA

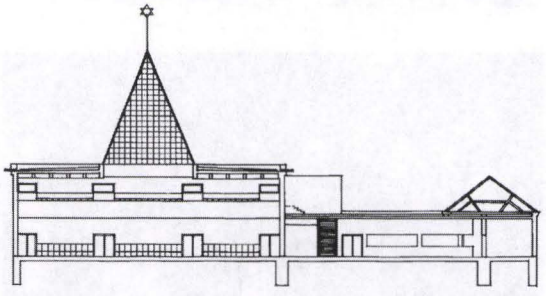
Lipót (Leopold) Baumhorn /8/ bol úspešným staviteľom desiatok uhorských synagóg, na ktorých dospel k stabilizovanej, všeobecne prijímanej a oceňovanej architektonickej podobe. Študoval vo Viedni u Heinricha von Ferstela a svoju architektonickú dráhu začínal v Budapešti u Ödöna Lechnera a jeho vplyv sa odrazil aj na Baumhornovej architektúre. Lipót Baumhorn bol promaďarsky, nie sionisticky orientovaný Žid /9/ a hľadal architektonický kompromis, v ktorom by sa stelesnila lojalita maďarského židovstva k uhorskej, respektíve maďarskej vlasti. V tomto obraze hrala nemalú úlohu nostalgia za poslednými desaťročiami historického Uhorska, ktoré boli pre Maďarov také úspešné. Spolu s nimi však aj pre židovskú komunitu, ktorá sa tešila vo vtedajšom Uhorsku nebývalej priazni, podpore, dosiahla rad úspechov a stotožnila sa so svojou vlasťou. Architektonický obraz tejto nostalgickej potrianonskej spomienky mal však nevyhnutne retrospektívne, teda historizujúce, nie prospektívne moderné črty. A skutočne, Baumhornom predkladaný model monumentálneho centrálneho chrámu s bohatou eklektickou, len málo varírovanou štrukturálnou úpravou sa tešil veľkej obľube. Tento záujem sa zhmotnil v dvadsiatich štyroch synagógach /10/, ktoré navrhol. Jeho dosah prekročil hranice povojnového Maďarska a architekt bol zrejme najplodnejším európskym staviteľom synagóg. Židovské obce si po vojne v odtrhnutých častiach Uhorska udržiavali maďarské národnostné povedomie a objednávali si projekty synagóg u maďarských architektov /11/. Hoci je to z dnešného pohľadu prekvapujúce, Baumhornova historizujúca koncepcia vyhovovala aj liberálnym, asimilačne orientovaným Židom. Orientácia neológov na modernizáciu nebola taká radikálna, aby neprijali Baumhornovu verziu univerzálneho historizmu, o čom výrečne svedčí fakt, že aj Žilinčania si ho vybrali do svojej súťaže, ako aj to, že mu dali v konečnom hodnotení prednosť (druhé miesto) pre moderným návrhom J. Hoffmanna (tretie miesto v súťaži).

Podľa Sekler, E. F. 1986.

J. HOFFMANN: SÚŤAŽNÝ NÁVRH – POHĽAD.

J. HOFFMANN: COMPETITION DRAFT – A VIEW.

Podľa Sekler, E. F. 1986.

J. HOFFMANN: SÚŤAŽNÝ NÁVRH – REZ.

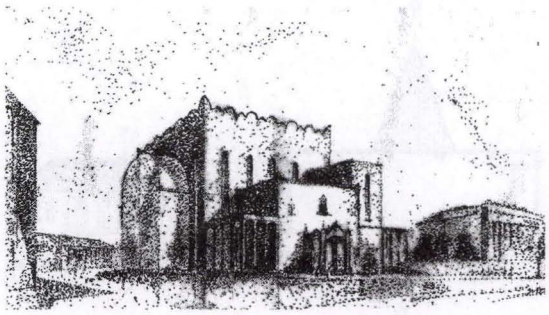
J. HOFFMANN: COMPETITION DRAFT – A SECTION.

L. BAUMHORN: SÚŤAŽNÝ NÁVRH SYNAGÓGY V ŽILINE – PERSPEKTÍVA, KRESBA AUTOR.

L. BAUMHORN: COMPETITION DRAFT OF THE SYNAGOGUE IN ŽILINA – THE PERSPECTIVE, AUTHOR'S DRAWING.

V budapeštianskom židovskom múzeu sa zachovala kolorovaná kresba Baumhornovho návrhu s ústrednou kupolou na zužujúcom sa tambure, centrálnym usporiadaním dispozície, s nárožnými vežičkami, medzi ktorými sú trojuholníkové štíty. Na východnej fasáde vystupuje v mieste svätostánku z hlavnej hmoty polygonálna apsida. Baumhorn nevyužil celý pozemok, na užšej severnej strane je iba predpolie pred hlavným vstupom. Vlastný vstup pozostáva z trojice dverí nad ktorými je štvordielne okno s trojlístkovým zaklenutím. Aj do postranných vežičiek vedú vstupné dvere; boli tu schodištia na ženskú galériu. Fasády sú členené pásmi (mali byť pravdepodobne tehlové), ktoré lemujú otvory, hrany, rímsy a záklenky tým spôsobom, ktorý bol taký rozšírený v Lechnerovej architektonickej škole.

M. M. SCHEER: NÁVRH SYNAGÓGY V ŽILINE, KRESBA AUTOR.

M. M. SCHEER: DRAFT OF THE SYNAGOGUE IN ŽILINA, AUTHOR'S DRAWING.

A. GRŰNBERGER: SYNAGÓGA NEUE WELT, VIEDEŇ-HIETZING.

A. GRŰNBERGER: THE SYNAGOGUE NEUE WELT, VIENNA-HIETZING

Foto podľa Hanisch, R. – Kapfinger, O., 1995.

Aj ďalšie Baumhornove architektonické návrhy synagóg z tohto obdobia sa vyznačujú podobnými parametrami: centrála na pôdoryse gréckeho kríža s kupolou na tambure, symetrické priečelia s jasne označeným vstupom, štyri nárožia sú zvýraznenými vežičkami s malými kupolkami. Konkrétna situácia viedla architekta iba k malým obmenám tejto schémy. Niekedy býva budova mierne pozdĺžne pretiahnutá a vežičky na zadných nárožiach už nie sú také výrazné ako na hlavnom priečelí. Zvyčajne je to tam, kde je budova v radovej zástavbe, alebo je niektorá fasáda skrytá vo dvore. Napríklad na synagóge v Budapešti (Váli utca) sú už zadné nárožia bez veží, v Gyöngyösi sú zadné veže nižšie. Aj návrh na synagógu v Trenčíne je asymetrický /12/. Na osamotene stojacej budove, napríklad v Lučenci, sú však nárožia rovnocenné a vežičky rovnako vysoké.
Nevieme však posúdiť ďalšie parametre stavby, lebo je známy iba pohľad na hlavnú fasádu a perspektíva. O podobnosti jednotlivých architektových návrhov synagóg svedčí aj zámena obrázkov v katalógu Baumhorn Lipót építész 1860 – 1932. Obrázok priečelia žilinskej synagógy je omylom umiestnený pri lučeneckej synagóge na strane 21 (obrázok vpravo). Hneď vedľa je čiarová kresba priečelia, ktorá skutočne patrí lučeneckému chrámu a keď aj nezistíme medzi nimi veľké rozdiely, žilinskú lokalitu prezrádza to, že má vstup zo severu, a teda vľavo vidieť vysunutú apsidu na svätostánok. Potvrdzuje to aj výkres kolorovanej perspektívy (zachovaný v Židovskom múzeu v Budapešti) s charakteristickou konfiguráciou budov v okolí žilinskej lokality.

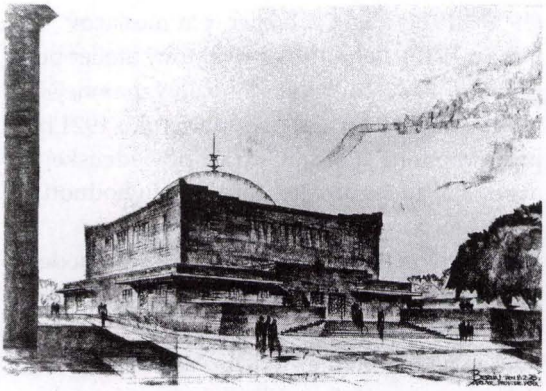
DOMÁCI MICHAL MAXIMILIÁN SCHEER

Na užšej súťaži sa zrejme nezúčastnil miestny architekt Michal Maximilián Scheer (1902 – 2000) /13/, ale v časopise *Nový svet* sa objavil obrázok jeho návrhu „židovského kostola", z ktorého je vidieť, že ide o tú istú lokalitu. Pravdepodobné je, že neologická židovská obec najprv objednala projekty u domácich architektov, respektíve staviteľov. V tom istom časopise sa totiž objavuje aj iný návrh na túto synagógu od ďalšieho žilinského architekta.
Scheerov návrh predstavuje pomerne prevýšenú budovu, ktorej hlavná hmota na štvorcovom pôdoryse je prelamovaná úzkymi oknami takmer cez celú výšku. Atika je lemovaná väčšími polkruhovými oblúčikmi striedanými s menšími, zrejme trojuholníkovými hrotmi. Hlavná sála umiestnená v tejto hmote má pravdepodobne kupolu, ktorá je však pri pohľadoch zblízka skrytá za atikou. Na východnej strane vystupuje z budovy apsida, ktorá je polvalcovo preklenutá. Toto preklenutie prekvapujúco narušuje princíp zrastlice hranolových prevýšených objemov. Smerom k dolnej časti pozemku priložil architekt k hlavnej budove trojicu hmôt s prevýšenou arkádou. Odtiaľto je aj vstup do objektu.
Scheerov návrh si ešte zakladal na monumentalite prevýšených objemoch. V tom bol podobný Baumhornovmu. Historizujúce odkazy sú tu však zredukované na lemovanie atiky a náznaky arkád a budova je inak bezozdobne moderná /14/.
Prekvapujúce je, že sa o Scheerovom projekte synagógy nezmieňuje ani jeho monografia, korá vyšla krátko po súťaži (Architekt Scheer 1932), ani oba katalógy k výstave jeho diela (Michal Scheer 1984, Klára Kubičková 1993). Možno sa architekt nechcel priznať k čiastočne historizujúcemu návrhu, tak, ako to urobil Otto Wagner, ktorý sa nepriznával k autorstvu synagógy v Budapešti (1873) /15/. M. M. Scheer sa totiž už v tom čase jednoznačne zameral na

funkcionalistickú bezozdobnú modernu /16/. Krátko po súťaži na synagógu zvíťazil v ďalšej žilinskej súťaži (1929) s moderným konštruktivistickým projektom budovy pre finančné úrady mesta, ktorú postavili hneď vo vedľajšom bloku.
Scheerov návrh sa určite inšpiroval na spomenutej synagóge vo viedenskej štvrti Hietzing, ktorú v čase žilinskej súťaže práve stavali podľa návrhu amerického židovského architekta Arthura Grűnbergera z Los Angeles /17/. Synagóga v Hietzingu bola jediná voľne stojaca synagóga, ktorú vo Viedni postavili v medzivojnovom období. Aj jej návrh sa zrodil v súťaži v roku 1924 a aj tu stála pred porotou ťažká úloha urobiť kompromis medzi „židovským národným štýlom" a požiadavkami na modernú stavbu a zvoliť taký návrh, ktorý by dokázal „integrovať židovskú kultovú stavbu v čase narastajúceho antisemitizmu" /18/.
Mala rovnakú úpravu atiky, predstavané nižšie hmoty a prosté prevýšené arkádové oblúky v mieste vstupov. Budovu synagógy zapálili nacisti počas tzv. krištáľovej noci v novembri 1938 a potom jej zvyšky úplne odstránili.

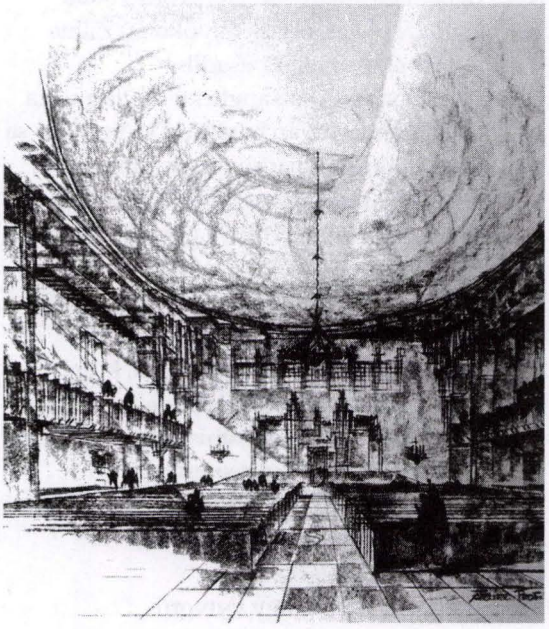
VÍŤAZNÝ PETER BEHRENS

Žilinčania však nechceli mladého domáceho architekta, volili spoľahlivosť, ktorú našli u jednej z najvýznamnejších osobností európskej modernej architektúry – u Petra Behrensa.
Behrens sa narodil v Hamburgu 1868. Študoval maľbu v Karlsruhe a Düsseldorfe a od roku 1890 žil v Mníchove, kde spoluzaložil Mníchovskú secesiu (1892). Na prelome storočí (1899 – 1903) bol v skupine umelcov, ktorí založili slávnu darmstadtskú umeleckú kolóniu. Tu postavil pozoruhodný vlastný rodinný dom smerujúci od secesie k moderne. Jeho krematóriu v Hagene vo Vestfálsku (1907) sa podobali neskoršie diela československého národného slohu. Od roku 1907 pracuje pre AEG – je tu dizajnérom, priemyselným návrhárom a architektom. Ikonou moderny je turbínová hala AEG v Berlíne (s Karl Bernhardom, 1909). Nemecké veľvyslanectvo v Petrohrade 1911 – 1912 (ktorého stavbu viedol Mies van der Rohe) je dokladom jeho vzťahu k monumentálnej architektúre.
Behrens je osobnosťou svetového formátu aj tým, že uňho pracovali ako asistenti traja najvýznamnejší moderní architekti: Walter Gropius (1908 – 1910), Mies van der Rohe (1908 – 1911) a Le Corbusier (päť mesiacov v roku 1910). Behrensov projektový ateliér bol pred prvou svetovou vojnou najvýznamnejší v celom Nemecku. Od decembra roku 1921 bol profesorom na škole architektúry viedenskej akadémie a jeho architektúra, ako ju hodnotí N. Pevsner, sa vtedy pohybovala medzi expresívnym (IG Farben Hochst, 1924) a moderne funkcionalistickým poňatím (tabaková továreň Linz, 1930, s A. Poppom).
Podľa niektorých informácií získal Petra Behrensa pre súťaž na žilinskú synagógu jeho študent na tejto akadémii, viedenský rodák Ferdinand Čapka, ktorý sa napokon v Žiline v roku 1935 ako architekt usadil.
Behrens mal vplyv aj na anglickú modernu: za prvý objekt modernej architektúry v Anglicku sa považuje Behrensom navrhnutý rodinný dom továrnika W. J. Basset-Lowkeho nazvaný New Ways v Northamptone (1926). Je kompromisom medzi tradičným a moderným – je symetrický, priestorovo konzervatívny a nad čistými holými stenami sa tiahne atika rytmicky členená priečnymi prvkami, podobnými tým, ktoré neskôr použil na žilinskej synagóge. Je to akési spojenie, respektíve kompromis medzi architektovými umelecko-remeselnými ambíciami a modernými tendenciami, s ktorými prichádzali architektovi mladí kolegovia (Anderson, 2000, s. 237).
Projekt žilinskej synagógy vytvoril šesťdesiatročný architekt ako jedno zo série svojich posledných realizovaných diel. Na sklonku života sa zúčastňoval na mnohých súťažiach. Medzi ne patrila aj tá žilinská. Je zrejmé, že ako vynikajúci pedagóg /19/ a plodná tvorivá osobnosť spracúval podnety od svojich mladších kolegov, čím sa dá sčasti vysvetliť jeho rozsiahla projektová aktivita i jej široký diapazón. Veď napríklad tesne po projekte synagógy navrhol svoje najznámejšie modernistické dielo – tabakovú továreň v Linzi (spoluautor Alexander Popp, 1930) a súčasne (1928 – 1929) sa zúčastnil na súťaži na budovu moskovského Centrosojuzu (ústredná administratívna budova odborov, ktorá sa realizovala podľa projektu Le Corbusiera). Krátko po tom navrhol vilu Clara Ganz (Kronberg pri Frankfurte), pre židovského stavebníka, ktorú po krištáľovej noci nacisti zapálili /20/. Prirovnávali ju k vile Tugedhat v Brne od Miesa van der Roheho. Obe sa

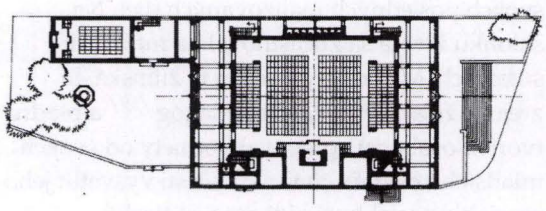
P. BEHRENS: PERSPEKTÍVNA ŠKICA – SÚŤAŽNÝ NÁVRH SYNAGÓGY V ŽILINE, 1928.

P. BEHRENS: THE DRAFT OF THE PERSPECTIVE – COMPETITION DRAFT OF THE SYNAGOGUE IN ŽILINA, 1928.

P. BEHRENS: ŠKICA INTERIÉRU SYNAGÓGY – SMEROM K SVÄTOSTÁNKU.

P. BEHRENS: THE DRAFT OF THE INTERIOR OF THE SYNAGOGUE – IN THE DIRECTION OF TABERNACLE.

P. BEHRENS: PÔDORYS SYNAGÓGY V ŽILINE – VARIANT.

P. BEHRENS: THE GROUND-PLAN OF THE SYNAGOGUE IN ŽILINA – VARIANT.

podobajú situovaním na svahu, orientáciou do záhrady, ale Behrensovo dielo viac rešpektuje tradičné poňatie priestorov. Architekt sa ani tu nevzdal prostriedku, ktorý si ponecháva na členenie fasád – horizontálnych nadokenných ríms a atikového lemu. Často zvýrazňuje aj iné horizontálne prvky fasády – balkóny a lodžie. To posledné vidieť aj na jeho dome do slávnej obytnej kolónie Weisenhofsiedlung z rokov 1926 – 1927.

Ani ďalší realizovaný dom z tohto obdobia nie je revolučne inovatívny. Je to malý kompaktný rodinný dom pre psychológa Kurta Lewina v Berlíne, Zehlendorfe (1929 – 1930). Uzavretosťou pripomína neskorého A. Loosa (vilu Müller v Prahe z toho istého obdobia). Šesťdesiatosemročného profesora Behrensa povolali v roku 1936 na Pruskú akadémiu umení do Berlína. Tu sa zapája do súťaží na veľké ríšske oficiálne budovy. Súťaží na prestavbu Alexandrovho námestia v Berlíne, na kongresovú, športovú a výstavnú halu v Hamburgu (1934, s A. Poppom) a napokon navrhuje hlavnú administratívnu budovu AEG v Berlíne. Mala stáť na hlavnej severojužnej osi nového Berlína projektovanej na Hitlerov podnet Albertom Speerom. Peter Behrens zomrel v Berlíne ako sedemdesiadvaročný v roku 1940.

ŽILINSKÁ SYNAGÓGA

Behrensov súťažný návrh žilinskej neologickej synagógy sa aj pomerne presne realizoval. Vyskytujú sa drobné odlišnosti – okrem iného v dispozičnom usporiadaní sekundárnych miestností na západnej strane a vo variantnom riešení rampy, respektíve schodov pri vstupoch do miestností rabína a kantora – nemenia však podstatu celého návrhu.

Peter Behrens spomedzi súťažiacich asi najštruktúrovanejšie reagoval na spomínanú nepravidelnosť parcely. Dokázal vyvážene skĺbiť modernú asymetriu s klasickou súmernosťou. Podarilo sa mu to tak, že hlavný objem pôsobí dojmom symetrie, dokonca symetrie stredovej. To vďaka kruhovej kupole. Ale sekundárne časti stavby sa rozkladajú na pozemku nesymetricky. V popredí okolo vstupu je nízke krídlo, ktoré z jednej strany ohraničuje schodisko, ktorým sa vychádza na vstupnú terasu. Toto schodisko je dosť veľké, na dolnom okraji malo až päťnásť stupňov (na hornom, vzhľadom na sklon terénu iba dvanásť stupňov) a okrem toho bolo v pravom uhle zalomené (neskôr tento roh zaoblili a v tejto podobe zostal dodnes). Tvorilo tak výraznú figúru v predpolí stavby. Architekt sa neusiloval o vertikálnu monumentalitu a aj výrazné schodisko mu umožnilo urobiť vstupné partie pomerne nízke.

Povedzme si však ešte pár slov k pozemku, na ktorom budova stojí. Je pozdĺžny, asi trikrát taký dlhý ako široký a iba jeho zadná hranica tvorí priamku; všetky predné ohraničenia (uličné čiary) sú zalamované. Pozemok okrem toho

pozdĺžne stúpa, najmä v severnejšej časti a rozdiel výšok je takmer jedno podlažie.
Architekt vložil objem hlavnej sály do najširšej – strednej časti parcely. V tom sa napokon nijako nelíšil od Hoffmanna ani Baumhorna. Sekundárne priestory umiestnil do dvoch pozdĺžnych krídel, ktoré primkol k zadnej priamej hrane pozemku. Na sever to bolo spomenuté nízke krídlo s rozšírenou vstupnou terasou a smerom dozadu (na juh) sa rozprestieralo druhé nízke krídlo s menšou (zimnou) modlitebnou sálou. Ako prechodový článok medzi nízkymi krídlami a hlavnou hmotou zvolil Behrens akýsi kamenný obal, z ktorého sa vylupuje už prísne pravidelný a symetrický kubus hlavnej sály s kupolou. Tento kamenný obal ešte nie je úplne symetrický /21/. Aby bol výpočet vstupov kompletný, treba ešte spomenúť vchod do zadného krídla s malou modlitebňou. Dva uličné vstupy do miestností rabína a kantora pôvodne spájala úzka rampa so schodmi na oboch koncoch /22/. Neskôr, keď tieto vstupy stratili význam, severné dvere zamurovali a pri rozširovaní cesty rampu odstránili. (Zostala po nej iba stopa v podobe neobloženého sokla.)
Vráťme sa však k vonkajšej kompozícii objemov. Všetky doteraz spomínané prízemné priestory sú z riadkového pieskovcovo-bridlicového muriva so zvýrazneným horizontálnym škárovaním. V murive sa striedajú nižšie riadky s vyššími a niekde sú doň vložené kamene väčších rozmerov, pričom na nároží tvoria zvýraznenú bosáž. Na východnej, ulične najexponovanejšej strane za svätostánkom je toto kamenné murivo rozdelené vertikálnymi štrbinami na päť polí a do ich horných hrán je vložený priečny doskový prvok, ktorý sa smerom nahor raz stupňovite rozširuje. Také isté prvky sa v pravidelných rozostupoch opakujú aj na atike zadného krídla a na stupňovite zvýraznených nárožiach hlavnej hmoty. Tu sú však umiestnené uhlopriečne.
Zo spomínaného vrstveného kamenného obalu vystupuje už celkom symetrická hmota hlavnej sály na štvorcovom pôdoryse. Tá je dostatočne vysoká na to, aby zdôraznila osobitú funkciu stavby a súčasne je primeraná v tom, že nepreceňuje potrebu monumentality (je podstatne nižšia ako u Baumhorna). V strede všetkých štyroch priečelí sú vždy tri trojice úzkych okien so strmým (smerom von i dnu padajúcim) parapetom a po jednom osamotenom

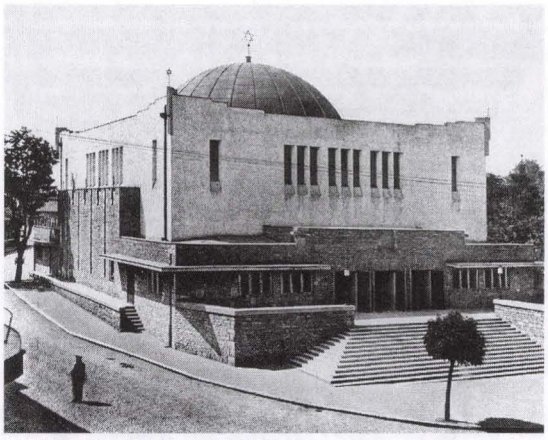

Foto Forum, 1931.

P. BEHRENS: SYNAGÓGA NEOLÓGOV V ŽILINE, 1931.

P. BEHRENS: THE SYNAGOGUE OF NEOLOGISTS IN ŽILINA, 1931.

Foto Archív FA STU.

P. BEHRENS: SYNAGÓGA NEOLÓGOV V ŽILINE – CELKOVÝ POHĽAD.

P. BEHRENS: THE SYNAGOGUE OF NEOLOGISTS IN ŽILINA – GENERAL VIEW.

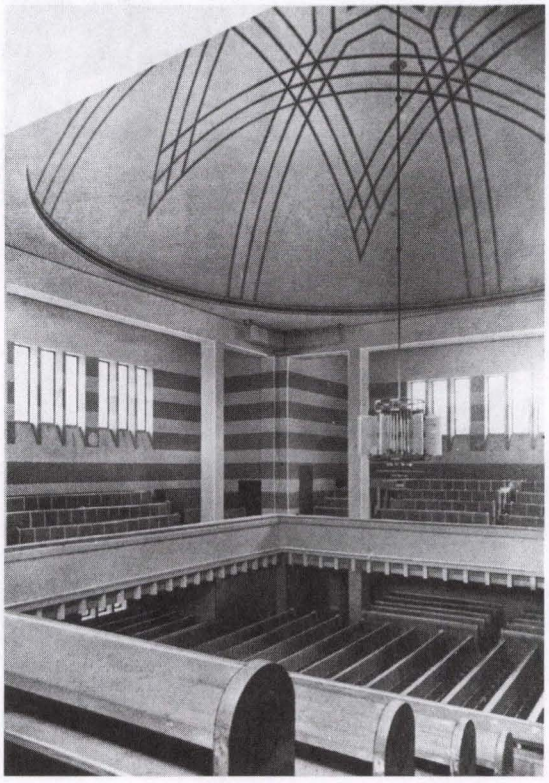

Foto Forum, 1931.

P. BEHRENS: SYNAGÓGA NEOLÓGOV V ŽILINE – POHĽAD DO INTERIÉRU SYNAGÓGY.

P. BEHRENS: THE SYNAGOGUE OF NEOLOGISTS IN ŽILINA – VIEW OF THE INTERIOR OF THE SYNAGOGUE.

P. BEHRENS: SYNAGÓGA NEOLÓGOV V ŽILINE – ZIMNÁ MODLITEBŇA.

P. BEHRENS: THE SYNAGOGUE OF NEOLOGISTS IN ŽILINA – THE WINTER CHAPEL OF THE SYNAGOGUE.

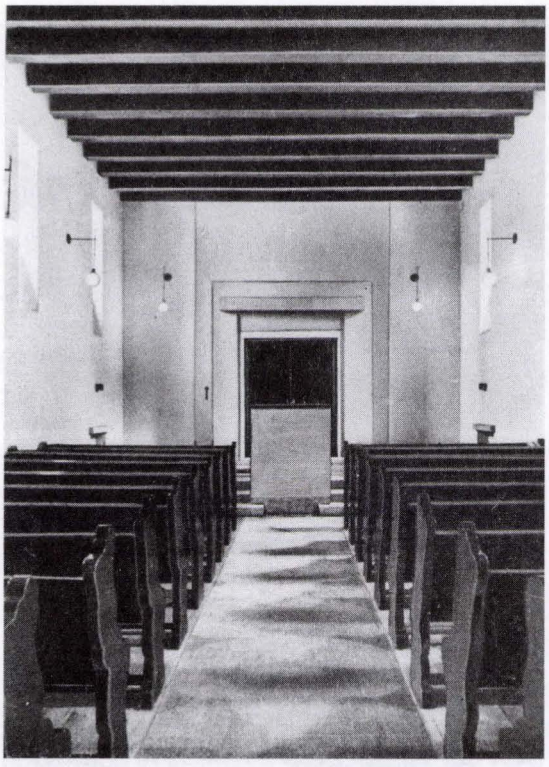

Foto Forum, 1931.

SYNAGÓGA NEOLÓGOV V ŽILINE – SÚČASNÝ STAV KRÍDLA SO ZIMNOU MODLITEBŇOU.

THE SYNAGOGUE OF NEOLOGISTS IN ŽILINA – CURRENT STATE OF THE WING WITH THE WINTER CHAPEL.

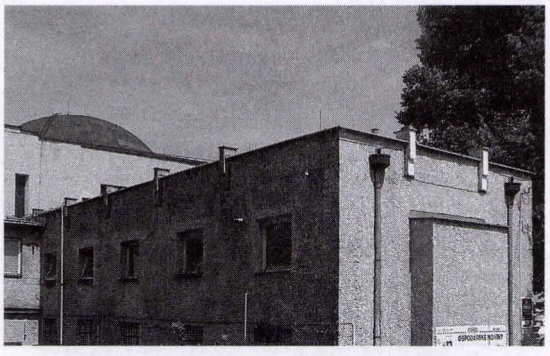

Foto Matúš Dulla, 2004.

SYNAGÓGA NEOLÓGOV V ŽILINE – VÝCHODNÉ PRIEČELIE.

THE SYNAGOGUE OF NEOLOGISTS IN ŽILINA – EASTERN FAÇADE.

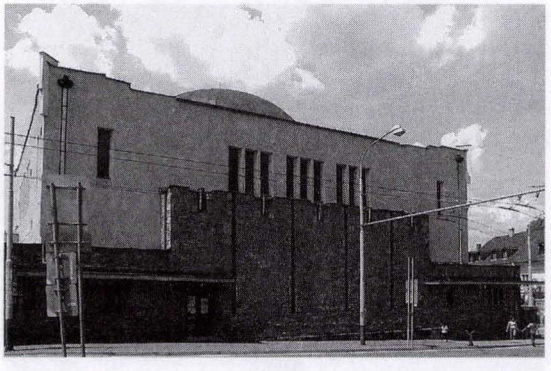

Foto Matúš Dulla, 2004.

okne smerom bližšie ku každému nárožiu. Hmota je omietnutá a jej pôvodný farebný odtieň môžeme iba odhadovať. Pravdepodobne bol biely, ako kontrast ku kamennému spodku stavby, ktorého prirodzená farebnosť sa zachovala a pôsobí dodnes.

Príznakom centrálneho usporiadania hlavnej sály a akýmsi vyvrcholením Behrensovej cesty od nepravidelného pozemku k úplnej stredovej symetrii je kupola v podobe guľového vrchlíka. Čiastočne je skrytá za atikami, ale dá sa pozorovať už zo stredných vzdialeností od objektu a tvorí jeho kompozičné uzavretie. Železobetónová kupola, krytá pôvodne medeným plechom, mala priemer 16 metrov a vnútornú výšku 17,6 metra. Na vrchole kupoly bola šesťcípa Dávidova hviezda zo subtílnych kovových tyčových prvkov, na nárožiach hlavnej budovy podobné hviezdy, asi štvrtinovej veľkosti.

Kupola bola kľúčovým, ale rovnako aj kritickým miestom objektu, ako si to spomenieme neskôr. Zo spodnej strany ju vymaľovali násobeným motívom šesťcípej hviezdy vykreslenej tromi súbežnými líniami, takže na krížení vznikali ďalšie hviezdy. Ako ukazuje zachovaný obrázok, jej pôsobenie bolo založené na abstraktnej kráse takmer polguľového tvaru a rovnako abstraktnej geometrickej kresbe. Kresba bola zlatá na bielom podklade.

Obrázok interiéru (ktorý tu reprodukujeme z časopisu *Forum*) zachytáva kupolu, časť pôvodných ženských galérií a usporiadanie lavíc na prízemí. Okrem abstraktnej výmaľby kupoly tu dobre vidíme aj pásovú úpravu, ktorú mali bočné steny za galériami i steny hmôt so schodiskami. Striedali sa tu pásy bielej a terakotovej farby. Kupola je umiestnená na strope bez osobitného prechodu. Galérie boli z troch strán.

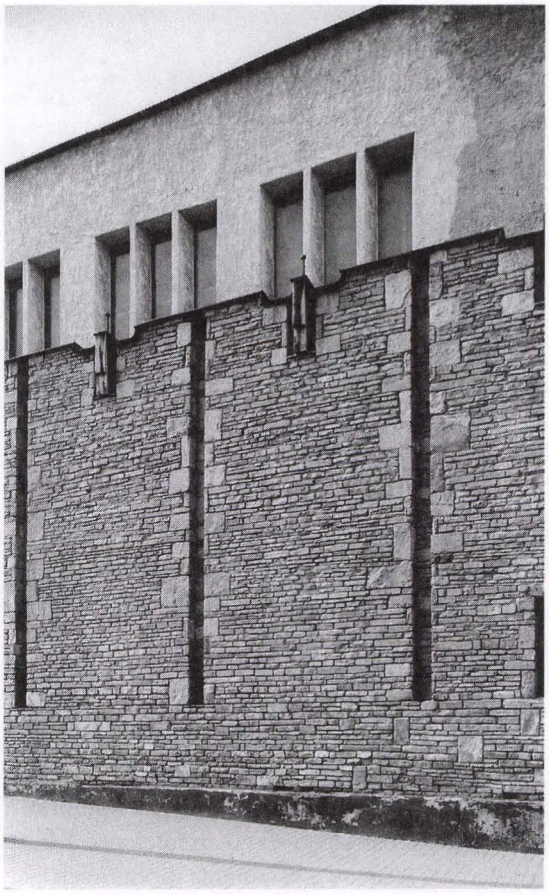
Úpravu čelného priestoru so svätostánkom zachytáva zachovaná Behrensova kresba interiéru. Vidíme, že neológovia mali už svätostánok i bimu na tom istom mieste a hoci je priestor centrálny, obrady v ňom prebiehali orientované na východ. Na prízemí bol hlavný priestor okrem spomínaných dvoch vstupných vestibulov doplnený ešte o zázemie na východe a hygienické zariadenie, ktoré boli pripojené ku schodiskám na galériu.

V predsieňach boli dve, zeleným mramorom obložené niky so stenovými fontánkami

a podlahová mozaika pripomínajúca koberec. Hlavný priestor mal 450 miest pre mužov, na empore bolo 300 miest pre ženy. Nad svätostánkom bol ešte priestor pre organ a chór. Ako uvádza časopis *Forum* (Die neue Synagoge in Sillein, 1931), z ktorého jediného sa dozvedáme o farebnom riešení, lavice z mäkkého dreva a dvere boli natreté tmavou modrou farbou. V čase publikovania prvých článkov nemal ešte svätostánok záves a koberce. Zdá sa, že sa nezachovali ani žiadne fotografie, zachytávajúce jeho neskoršiu úpravu.
Osvetlenie pozostávalo z bronzových svietidiel, kombinovaných s reflektormi na osvetlenie kupoly. Miestnym stavebným vedením bol poverený architekt Žigo Wertheimer, stavebné práce vykonala firma bratov Novákovcov.

KRÁTKA HISTÓRIA

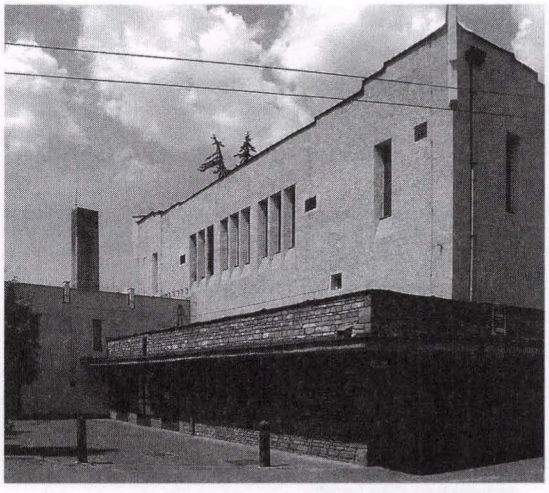
Synagóga, ktorú dokončili v roku 1931, však slúžila svojmu účelu iba krátko – jedno desaťročie. Cez vojnu sa jej sakrálne využitie skončilo, ale, našťastie, sa zachovala. Po vojne už neprichádzalo do úvahy, aby ju používala zdecimovaná žilinská židovská obec. Začiatkom päťdesiatych rokov ju upravili na kinosálu a slúžila aj ako aula. Urobili to tak, že jej orientáciu otočili do smeru sever juh, ponechali iba jednu, severnú galériu a v priestore pod bývalou južnou galériou vytvorili javisko a za ním umiestnili premietacie plátno. Súčasne vložili pod kupolu nový horizontálny podhľad, čím ju celkom zakryli. Údajne nevyhovovala akusticky. V tejto podobe sa budova ako kino Centrum používa dodnes. V zadnom trakte, kde bola pôvodne malá modlitebňa, sa prestavbami a vybudovaním priečok vytvorilo viacero menších kancelárskych priestorov.
Pokusy o takú obnovu objektu, ktorá by ho priblížila k jeho pôvodnej funkcii, narážajú vždy na ekonomickú náročnosť a neistú efektívnosť. Dôsledný návrat k pôvodnej funkcii je už vylúčený – synagóga pre žilinskú židovskú obec nie je potrebná. Úvahy o inej kultúrnej funkcii, ktorá by viac rešpektovala tragédiu holokaustu, narážajú vždy na otázku rentabilnosti takéhoto riešenia v porovnaní s dnešným kinom. Objekt nie je vo vynikajúcom stave, ale vcelku dobre slúži svojmu účelu aj vďaka tomu, že bol už pôvodne postavený kvalitne. Hoci sa v ňom veľa vecí zmenilo, zdá sa, že stále ešte zostáva väčšina zásahov odstrániteľných a bolo by možné

SYNAGÓGA NEOLÓGOV V ŽILINE – DETAIL STENY ZA SVÄTOSTÁNKOM.

THE SYNAGOGUE OF NEOLOGISTS IN ŽILINA – DETAIL OF THE WALL BEHIND TABERNACLE.

Foto Matúš Dulla, 2004.

SYNAGÓGA NEOLÓGOV V ŽILINE – JUŽNÝ VSTUP DO SYNAGÓGY.

THE SYNAGOGUE OF NEOLOGISTS IN ŽILINA – THE SOUTHERN ENTRANCE TO THE SYNAGOGUE.

Foto Matúš Dulla, 2004.

úspešne ho vrátiť aj vnútri do pôvodnej podoby. Zvonku je totiž na ňom len málo zmien. Keby nebolo malej zmeny zaoblenia vonkajšieho schodiska, odstránenia bočnej rampy a hviezd na kupole a na rohoch a belasej farby hlavnej hmoty, bola by dnešná vonkajšia podoba vlastne takmer

SYNAGÓGA NEOLÓGOV V ŽILINE – DETAIL OKNA NA VÝCHODNOM PRIEČELÍ.

THE SYNAGOGUE OF NEOLOGISTS IN ŽILINA – WINDOW DETAIL ON THE EASTERN FACADE.

Foto Matúš Dulla, 2004.

totožná s pôvodnou. Základná dilema však zostáva trvale prítomná – prečo meniť status quo, keď dôsledný návrat k pôvodnému nie je možný.

ZÁVER

Žilinská synagóga bola poslednou synagógou, ktorú na Slovensku postavili. Stála na konci radu pozoruhodných medzivojnových diel [23], ktoré ukazovali silu miestnych židovských komunít, stali sa demonštráciou stavu architektonického myslenia u tvorcov a prijímania moderných umeleckých podnetov, respektíve kultivovania tradičných hodnôt u objednávateľov.

POZNÁMKY

1 Dokonca aj pri zmienkach o Žiline v súvislosti s novou neologickou synagógou hovoria niektorí autori o nej ako o „mestečku" (EISLER, M.,1931) a podaktorí ju umiestňujú do Čiech (HANISCH, R. – KAPFINGER, O., 1995, s. 249).

2 Neologická náboženská obec v Uhorsku bola porovnateľná s reformovaným židovstvom v zahraničí, možno mierne konzervatívnejšia ako nemecké reformné hnutie.

3 O dvoch viedenských architektoch (Petrovi Behrensovi a Josefovi Hoffmannovi) vieme z viacerých publikácií o nich samotných (najmä z hlavných monografií o nich od S. Andersona a E. F. Seklera) alebo z dobových článkov o architektúre synagóg (EISLER, M., 1929). O Baumhornovej účasti sa vyskytujú hodnoverné zmienky zasa v maďarských zdrojoch (napr. GERLE, J. – KOVÁCS, A. – MAKOVECZ, I., 1990). M. Eisler (1931, s. 526) hovorí iba o „jednom architektovi z Budapešti".

4 Stavala firma bratov Novákovcov.

5 Josef Hoffmann (1870 – 1956), bol mimoriadnou architektonickou osobnosťou, ktorá ovplyvnila vývin architektúry od secesie k moderne. Bol okrem iného členom poroty na synagógu vo Viedni-Hietzingu.

6 Skice publikoval najskôr M. Eisler (1929) a neskôr aj Hoffmannov monografista E. F. Sekler (1986, s. 197 a 198).

7 Bol to návrh A. Grűnbergera. Na viedenskú súťaž tu opakovane upozorňujeme preto, lebo bola veľmi reflektovaná a nepriamo vplývala aj na hľadanie podoby žilinskej synagógy.

8 O L. Baumhornovi (1860 – 1932) a jeho synagógach, ktoré postavil na území Slovenska, píšeme podrobnejšie na inom mieste tohto časopisu v príspevku Danice Šoltésovej.

9 SZEGŐ, G.: Bauhorn Lipót – a templomépítő. In: RUTH, E. G. et all. (ed.): Baumhorn Lipót építész 1860 – 1932. Budapest, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Magyar Építészeti Múzeum 1999, s. 7 – 25.

10 Napríklad okrem veľkej synagógy v Szegede postavil synagógy aj v Rijeke, Novom Sade a v Budapešti (Aréna utca). Nepostavila sa synagóga, ktorú navrhol do budapeštianskeho Lipótvárosu. Na neskorších projekotch spolupracoval s Baumhornom jeho zať architekt György Somogyi. Autori katalógu (Baumhorn Lipót építész 1860 – 1932. Budapest, 1999) sa domnievajú, že Baumhorn sa podieľal aj na realizovanom návrhu synagógy v Trenčíne, tu však ide bez pochybností o dielo Richarda Scheibnera. (DULLA, M. – MORAVČÍKOVÁ, H.: Architektúra Slovenska v 20. storočí. Bratislava, Slovart 2002; KALINOVÁ, M.: Neologická synagóga v Trenčíne. Pamiatky a múzeá 50, 2002, č. 2, s. 18 – 20.)

11 Na Slovensku to tak bolo napríklad aj v Lučenci a Nitre, kde stoja ďalšie dve synagógy navrhnuté L. Baumhornom, ale napríklad aj v Košiciach, kde jednu synagógu postavili podľa projektu budapeštianskeho Lajosa Kozmu.

12 Trenčiansku synagógu nepostavili napokon podľa súťažného návrhu Lipóta Baumhorna, ale podľa víťazného projektu Richarda Scheibnera, ktorý na projekte spolupracoval s Hugom Pálom. Stavba je pozdĺžna, s vežami iba na troch uličných nárožiach. Na ženskú galériu tak vedú iba tri schodištia. Architektonická úprava je zmesou orientálnych a románskych prvkov so secesnou prímesou a s menším dôrazom na drobnú výzdobu. Súčasne je menej monumentálna (nižšia), než zvykol navrhovať Baumhorn. Richard Scheibner bol rodák zo Slovenska, ktorý pôsobil ako architekt v Berlíne. Ako uvádza E. Toran (1965) v súťaži na nemecké veľvyslanectvo vo Washingtone získal roku 1913 jednu z troch odmien.

13 Michal Maximilián Scheer sa narodil v roku 1902 v Považskej Bystrici v židovskej rodine. V roku 1925 absolvoval v Brne pozemné staviteľstvo a architektúru a hneď prichádza do Žiliny, kde v rýchlom slede navrhuje desiatky moderných stavieb. Objekt finančného paláca postavili v roku 1931. V roku 1932 vyšla o architektovom diele monografia, v ktorej mal úvodné slovo okrem brnenského architekta Josefa Poláška aj viedenský historik umenia Max Eisler, ktorý sa v časopise *Menorah* zapodieval v dvadsiatych a tridsiatych rokoch židovským umením a architektúrou a písal o problematike moderných synagóg i o Behrensovom a Hoffmannovom návrhu. Z textu vyplýva, že poznal vtedajšiu výstavbu Žiliny a podiel architekta Scheera na nej.

14 Návrh ďalšieho žilinského architekta Zweigenthala bol dosť neucelený a okrem jednej malej fotografie nevieme o ňom nič bližšie.

15 KRINSKY, 1988

16 Viedenský profesor Max Eisler v texte, ktorý napísal o architektovi do jeho monografie, zdôraznil, že "práca jeho očividne nadobudla čírosti a istoty, opustila nadmiery a vrátila sa k mieram... a hlási sa k súdobým formám stále viac a viac". Eisler má na mysli „nadmieru" nie u raného Scheera, ale v dobovej architektúre.

17 Mala rovnakú úpravu atiky, predstavané nižšie hmoty a prevýšené arkádové oblúky v mieste vstupov. Jej autor A. Grűnberger sa narodil v roku 1882 vo Fulneku na Morave, v roku 1923 emigroval z Viedne do USA, kde sa venoval aj práci pre filmové ateliéry v Hollywoode. Nestratil však kontakt s Rakúskom, do viedenského sídliska Werkbund navrhol dva radové rodinné domy a písal články, v ktorých sa prejavilo jeho porozumenie pre konzervatívnejšiu architektúru. Zomrel v Los Angeles v roku 1935.

[18] Tu v súťaži hodnotili okrem jeho návrhu aj projekty Huga Gorgeho a Richarda Neutru. Max Eisler, spiritus movens súťaže, sa zasadzoval práve o postavenie Gorgeho projektu. Neutrov návrh bola budova s nízkymi hranolovými bezozdobnými kubusmi rozloženými po celom pozemku. Porota sa priklonila (podobne ako v Žiline) ku konzervatívnejšiemu, menej manifestačne modernému Grűnbergerovmu návrhu. Uvádzajú to R. Hanisch a O. Kapfinger (1995), ktorí prvý raz publikovali Neutrove projekty, dovtedy neznáme a uložené v archíve University of California, Los Angeles. Pravda, Žilinu – Sillein považujú za české mesto.

[19] Gropius o ňom píše, že sa práve uňho naučil "systematickému postupu riešenia architektonických problémov". (GROPIUS, W.: The New Architecture and the Bauhaus. MIT Press, Cambridge, Mass. 1965, s. 47.)

[20] V roku 1980 ju obnovili, ale značne pozmenenú (ANDERSEN, 2000, s. 365).

[21] Na severnej strane nad hlavným vstupom i na juhu, kde bol zadný vstup, sú výrazne vysunuté markízy. Tá severná pôvodne hlavný vstup neprekrývala a chránila iba nárožia objektu. Neskôr ju však dostavali aj ponad trojicu vchodových dverí. Pôvodne boli nad hlavným vstupom ešte bronzové dvojoblúkové tabule zákona, neskôr však zmizli.

[22] Architekt pôvodne predpokladal, že schodisko povedie iba k severnejšiemu vstupu, kde bol väčší výškový rozdiel a s rampou nepočítal.

[23] V medzivojnovom období (v dvadsiatych rokoch) vznikli na Slovensku ešte štyri väčšie nové synagógy, napospol pozoruhodné architektonické diela. Bola to ortodoxná synagóga v Košiciach podľa projektu Ľudovíta (Ludwiga) Oelschlägera z rokov 1926 – 1932, synagóga neológov taktiež v Košiciach, ktorú projektoval na základe víťazstva v súťaži roku 1924 budapeštiansky architekt Lajos Kozma, ortodoxná synagóga v Bratislave od Artura Szalatnaia z rokov 1922 –ž 1926 a neologická synagóga v Lučenci od L. Baumhorna z rokov 1924 – 1926. Všetky tieto objekty existujú, hoci v niektorých prípadoch je ich stavebný stav zlý (Lučenec). Spomedzi nich sa iba ortodoxná synagóga v Bratislave využíva na pôvodný účel, košickú neologickú synagógu prestavali v päťdesiatych rokoch na koncertnú sieň a druhá košická synagóga je uzavretá bez využitia.

LITERATÚRA

ANDERSON, Stanford.: Peter Behrens and a New Architecture for the Twentieth Century. The MIT Press Cambridge, Massachusetts, London, England 2000. 429 s.

Architekt Scheer. Nová architektúra na Slovensku. (Ing. arch. Maximilián Scheer, Žilina. Časť vybraných prác jeho architektonických tvorieb v dobe od 1927 – 1932.) Zost. Štefan Zongor. Waldes, Bratislava – Wien – Trieste (1932). 70 s.

BOŘUTOVÁ, Dana: Neologická synagóga. Architektúra & Urbanizmus 29, 1995, 1 – 2, s. 49 – 53.

CREMERS, Paul Josef: Peter Behrens: Sein Werk von 1909 bis zur Gegenwart. Essen, Baedeker 1928. (103 – 105)

Die neue Synagoge in Žilina. Forum 1, 1931, s. 280 – 282.

DULLA, Matúš – MORAVČÍKOVÁ, Henrieta: Architektúra Slovenska v 20. storočí. Bratislava, Slovart 2002. 512 s.

EISLER, Max: Entwürfe für eine Synagoge. Menorah 7, 1929, 2, s. 86 – 95.

EISLER, Max: Neue Synagogen. Menorah 8, 1930, 11 – 12, s. 541 – 549.

EISLER, Max: Die Synagoge in Sillein. Menorah 9, 1931, 11 – 12, s. 526 – 530.

GERLE, János – KOVÁCS, Attila – MAKOVECZ, Imre: A századforduló magyar építészete. [Budapest], Szépirodalmi könyvkiadó – Bonex 1990. 287 s.

GRIMME, Karl Maria: Peter Behrens und seine Wiener akademische Meisterschule / Peter Behrens and His Academic Master-School. Luser, Wien – Berlin – Leipzig 1930. (21)

HANISCH, Ruth – KAPFINGER, Otto: Der Wettbewerb um Synagoge in Wien-Hietzing. Ein zerstörter Bau von Arthur Grűnberger – ein verschollenes Projekt von Richard Neutra. In: Visionäre & Vertriebene. Osterreichische Spuren in der modernen amerikanischen Architektur. (Ed. Matthias Boeckl.) Wien, Ernst & Sohn 1995. s. 249 – 254.

KADATZ, Hans Joachim: Peter Behrens: Architekt – Maler – Graphiker und Formgestaleter 1868 – 1940. Seemann, Leipzig 1977. (103, obr.)

KRAWIETZ, Georg: Peter Behrens im Dritten Reich. Verlag und Datenbank fur Geisteswissenschaften, Weimar 1995. (300 – 301)

KRINSKY, Herselle Carol: Europas Synagogen. Architektur, Geschichte und Bedeutung. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt 1988. 448 s. (300 – 303)

KUBIČKOVÁ, Klára: Michal Maximilián Scheer. Architektonické dielo. (Katalóg výstavy.) Bratislava, SNG 1993. 35 s.

RUTH, Ellen Gruber et all. (ed.): Baumhorn Lipót építész 1860 1932. Budapest, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Magyar Építészeti Múzeum 1999. 57 s.

SEKLER, Eduard F.: Josef Hoffmann. Das architektonische Werk. Salzburg – Wien, Residenz Verlag 1986 (2. vydanie) 539 s.

SCHEER, Michal: Architektonická tvorba 1925 – 1975. Katalóg výstavy. (Ed. Alexander Richter.) Nitra, Galéria F. Studeného 1984. 36 s.

Stavby a projekty arch. inž. M. Scheera v Žiline. In: Nový svet 2, 1927, 14 – 16, s. 89.

TORAN, Eduard: Architektúra druhej polovice 19. storočia na Slovensku. Kabinet teórie a dejín umenia SAV, Bratislava 1965 (rukopis).

WEBER, Wilhelm (ed.): Peter Behrens (1868 – 1940). Gedenkschrift mit Katalog aus Anlass der Ausstellung. Pfalzgalerie, Kaiserslautern 1966. (119)

WEISER, Armand: Ein Neuer Stil? Die Bau- und Werkkunst 6, 1, október 1929, s. 1 – 16. (6)

Zehn Jahre Architektur um Prof. Behrens. Österreichische Kunst 3, november 1932. (Špeciálne číslo.) (36)

Posledné číslo v zátvorke () označuje strany, na ktorých je zmienka o žilinskej synagóge v takých publikáciách, ktoré sa synagógou v Žiline zaoberajú len v obmedzenom rozsahu, respektíve uverejnili iba jej obrázok.

Príspevok vznikol na FA STU v Bratislave v rámci projektu Synagoga Slovaca 1/9054/02 podporovaného agentúrou VEGA.

DANICA ŠOLTÉSOVÁ

BAUMHORNOVE STAVBY NA SLOVENSKU

Baumhorn's Buildings in Slovakia

Mgr. DANICA ŠOLTÉSOVÁ
Ústav dejín a teórie architektúry
Fakulta architektúry, Slovenská technická univerzita
Námestie slobody 19, 812 45 Bratislava

During the second half of 19th century Jewish community in Hungary was eventually given social rights and was more tolerated by environment. This process allowed Jewish population to participate on various forms of social life. It was time of remarkable emancipation of Jews which enabled them to identify themselves with their nation and gradually integrate to the majority of society. In the same time it was culmination of the process in which rather closed Jewish communities were pervaded by rational ideas. This process was characterised by attempts to reform Judaism and by decreasing influence of religion on everyday life. The changes of social position of Jewish communities and reforming trends inside them influenced architecture of Jewish synagogues. In spite of attempts to assimilate with majority, forms and non-traditional decoration of many buildings manifested unique self-expression of Jewish community and represented its newly acquired self-confidence. The style was dominated by historicising eclectic elements creatively mixed with Oriental or Moorish style inspired by architecture from the areas of Near East and Moorish Spain which were close to Jewish culture. Architectural ideas originating in Budapest had eventually spread over the country. In the end of the century Jewish communities had been building their sanctuaries in the big cities of the monarchy as well as in numerous small towns. The most famous author who was occupied mainly by architecture of synagogues was an architect from Budapest Leopold Baumhorn. He built (or rebuilt) more than twenty synagogues on the territory of Austro-Hungarian Empire. Three of them, namely, the synagogues in Liptovský Mikuláš, Nitra and Lučenec, are located in Slovakia.
Leopold Baumhorn (1860 – 1932) studied in the Institute of technology in Vienna. He began his

practice in the architectural office Pártos - Lechner where contemporary eclectic trends led to emerging of the unique „Lechner form" originated in unusual connection of the motives of historic architecture with Moorish and Secession elements. Historic formative elements combined with Oriental patterns and stylised Secession decoration joined in elegant decorative forms and became characteristic feature of numerous projects designed by Baumhorn. In spite of strong stylisation of Baumhorn's work which is characteristic for new decorative instruments, its origin remains clearly visible. Architecture of the synagogue in Liptovský Mikuláš has many hints of Classic elements in the form of plastic golden palmetto or laurel and berry festoons, while the synagogue in Nitra was inspired mainly by Moorish architecture. Related style of the synagogue in Lučenec is dominated by Romanesque motives.

Ground-plans of Baumhorn's synagogues represent the type of central space composed above the square with central dome on high tambour frame and lucerne cupolas in the corners. Corner towers encase the façade with a massive portal decorated by the triangle gable. Both in Nitra and Lučenec the body of the building is broader toward central dome with smaller corner cupolas. Façades are decorated by measured circular windows. Together with stylised oriental decoration it adds to non-traditional and attractive countenance of the object. The central disposition is only slightly suggested in Liptovský Mikuláš. Baumhorn respected the ground-plan of original late Classicist building. The space of the central sanctuary divided to three parts is only slightly developed near central square field emphasized by elevated dome. Such illusory impression of central space is supported by the design of boundary fields and by emplacement of four equal staircases to the corners. Linking new style elements with previous style of the building and principles of composition used by Leopold Baumhorn in design of synagogues in Slovakia belonged to his attested means of expression. They became characteristic feature of numerous synagogues inspired by medieval and Oriental styles which were built in the beginning of 20th century. Hungarian Secession was expressed there by elegant decoration, combination of stucco decoration and stylisation of architectural elements.

Architekt židovského pôvodu Leopold (Lipót) Baumhorn (1860 – 1932) prežil svoj život v čase prevratných politických a spoločenských zmien: rakúsko-uhorské vyrovnanie, rozpad mnohonárodnostnej monarchie, utrpenia prvej svetovej vojny.

Dualistický štát, ktorým sa po roku 1867 stala Rakúsko-uhorská monarchia – zahrnoval dvoch rovnocenných partnerov. Dve časti impéria boli zjednotené osobou panovníka, ale zároveň spravované samostatnými parlamentmi s prvkami liberalizmu považovanými za najvhodnejší riadiaci politický a ekonomický princíp. Po stáročia násilne rozdelené Uhorsko sa opäť zjednotilo. Do Budapešti, teraz už metropoly rovnocennej s Viedňou, prichádzali zahraničné investície a finančné inštitúcie. Stabilita a priaznivé politické ovzdušie zabezpečili krajine výrazný hospodársky vzostup.

Pre židovskú komunitu žijúcu v Uhorsku znamenala druhá polovica 19. storočia postupné spoločenské zrovnoprávnenie (zavŕšené zákonom o zrovnoprávnení všetkých obyvateľov monarchie v roku 1895). Ale aj väčšiu mieru tolerancie okolia, ktorá umožňovala participáciu židovského obyvateľstva na mnohých formách občianskeho života. Bolo to obdobie jej výraznej emancipácie s ponukou národnej identifikácie či postupnej asimilácie židovského etnika do majoritnej spoločnosti. Vrcholil proces prenikania racionalistických myšlienok do prostredia tradične uzavretých židovských obcí charakterizovaný snahou o reformu židovstva a poklesom vplyvu náboženstva na jeho každodenný život. K jeho dôsledkom okrem iných patrilo zavádzanie nových prvkov do židovskej liturgie a stavieb židovských synagóg, zmena postavenia rabínov, ale aj obrovský nárast profánnej vzdelanosti židovskej mládeže /1/.

Iniciatívy reformistov však narážali na zásadný odpor zástancov ortodoxnej tradície. Na prelome rokov 1868 – 1869 silné protirečenia vnútri židovskej komunity prerástli do rozštiepenia židovskej obec na dva prúdy. Krátko po Kongrese uhorských Židov v Budapešti bola v Uhorsku ustanovená samostatná ortodoxná a reformná – neologická židovská kongregácia. Zmeny spoločenského postavenie židovskej komunity v krajine ovplyvnili aj architektúru židovských synagóg. Náboženské uznanie a zrušenie obmedzení týkajúcich sa majetkových práv Židov podnietilo výstavbu rastúceho počtu objektov a umožnilo situovanie synagóg aj na

významných mestských priestranstvách. Napriek snahám o asimiláciu, mnohé stavby svojou tvárnosťou a netradičnou výzdobou demonštrovali spôsob osobitého sebavyjadrenia židovskej obce a prezentovali jej novonadobudnuté sebavedomie. V ich slohovom vyjadrení dominovali prvky historického eklektizmu, pričom nejednej realizácii predchádzala živá diskusia o tom, ktorý stavebný štýl by bolo najvhodnejšie použiť. Mnohí autori sa rozhodli v prospech románskeho „štýlu polkruhových oblúkov" a vyslovene za nevhodnú považovali gotickú formu vyhradenú výlučne na stavbu kresťanských kostolov. Za všeobecne platné sa popritom vnímali viedenské, respektíve nemecké schémy a vzory historizmov, teoreticky zdôvodnené knihou Gottfrieda Sempera *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten oder Praktische Aesthetik* /2/. Zároveň sa Semperovmu návrhu na drážďanskú synagógu (1838 – 1840), riešenú ľubovoľnou kombináciou odlišných stavebných slohov, ale s použitím islamských prvkov v stvárnení interiéru, priznávalo nepísané prvenstvo v orientácii synagogálnej architektúry na Orient /3/. Aj keď vzťahy medzi Orientom a západnou, respektíve strednou Európou sa nezačali až v 19. storočí, plodná obchodná a kultúrna výmena bola medzi vzdialenými krajinami známa už v stredoveku. S radom nových „tajuplných krás" prišlo do styku široké publikum aj po odvrátení útokov Turkov na Viedeň (1683). V 18. storočí dokonca obraz života mýtického „urodzeného barbara", umožňujúci voľný rozlet fantáziám, spôsobil módnu vlnu, podporenú nebývalými možnosťami cestovania a početnou cestovateľskou literatúrou. Orientalizujúci či maurský štýl s typickými kupolami, baňatými vežičkami a štíhlymi vežami vzdialene pripomínajúcimi minarety, nachádzal inšpirácie v oblasti Blízkeho východu a maurského Španielska. Fasády objektov členili horizontálne pásy z tehál okrovej a terakotovej farby, okenné a dverné otvory dostali podkovovité ukončenie. Vo výtvarnej úprave pestrofarebných interiérov sa s obľubou používala geometrická výzdoba v kontraste s florálnym dekórom realizovaným na kubických hlaviciach stĺpov. Už v polovici storočia bola raným príkladom tohto štýlu v Uhorsku synagóga v Kluži (1850) so štyrmi cibuľovitými kupolami.

L. FÖRSTER – NEOLOGICKÁ SYNAGÓGA, BUDAPEŠŤ, 1853 – 1859.

L. FÖRSTER – NEOLOG SYNAGOGUE, BUDAPEST, 1853 – 1859.

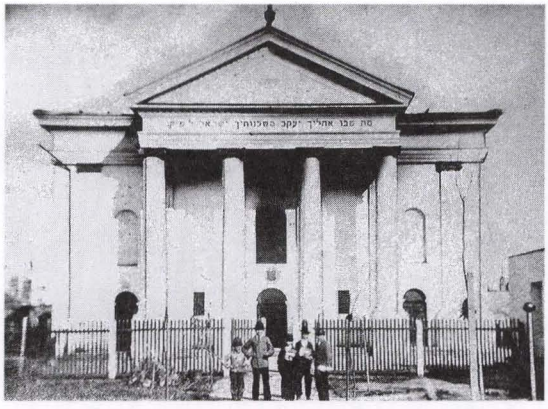
Najväčšiu stavbu svojho druhu v monarchii, ktorá ovplyvnila mnohé neskoršie realizácie, navrhol viedenský architekt Ludwig Förster. Monumentálna neologická synagóga v Pešti (1853 – 1859) s bohatým orientalizujúcim výtvarným aparátom v interiéri od Frigyesa Feszla mala ako novinku polychrómnu tehlovú fasádu oživenú ornamentálnymi terakotovými pásmi a cimburiami. Záujem okrem iného vzbudila dvojicou veží s baňatými kupolkami na vstupnom priečelí, ktoré Ludwig Förster zdôvodnil ako symbolický odkaz na stĺpy Jáchin a Boaz, pôvodne flankujúce vstup do Šalamúnovho chrámu v Jeruzaleme. Rovnako ich použil aj na synagóge vo Viedni stavanej v tom čase. Dvojvežové priečelie a pozdĺžna dispozícia chrámu s liatinovými stĺpmi podopierajúcimi galérie pre ženy – v zhode s asimilačnými tendenciami neologickej židovskej obce – pripomínala kresťanské kostoly. Reformovanej liturgii sa prispôsobila aj charakteristická forma interiéru. Synagóge – s ohľadom na jej liturgicko-funkčné zariadenie – dodáva jedinečnosť zvláštne napätie medzi *áron hakodeš*, pôvodne pohyblivou za závesom ukrytou schránkou na uloženie zvitkov tóry v nike východnej steny, a *almemorom (bimah / bema)*, vyvýšeným pultom na čítanie, postaveným v strede sály. Počas bohoslužby sa tóra symbolicky prináša medzi národ, jeden zo zvitkov sa slávnostne odnesie k pultu, kde sa rozvinie a predčítava v prísne riadenom poradí jednotlivých pasáží. Medzi áron hakodeš a almemorom tak vzniká vzájomný priestorový vzťah umocnený obradom, v strede ktorého stojí písmo a slovo, text a pojem. Förster toto bipolárne priestorové napätie ruší

a v súlade s reformovaným rituálom presúva almemor zo stredu dispozície na východ, pred áron hakodeš. Zároveň radí sedadlá, pôvodne zoskupené v strede okolo almemoru, priebežne za sebou, čím vzhľad interiéru synagógy výrazne približuje ku kresťanskému kostolu.
V sedemdesiatych rokoch stavala synagógu menej početná budapeštianska konzervatívna komunita (Rumbach utca, 1870 – 1873). Jej autor, mladý Otto Wagner, rozšíril spektrum orientalizujúcich geometrických a florálnych motívov prevzatých z obrazových publikácií Owena Jonesa, opisujúcich významné španielske a arabské pamiatky v severnej Afrike a na Strednom východe, o nový výtvarný aparát. Svoje neskoršie viedenské realizácie anticipoval okrem iných materiálov aj modrými keramickými obkladačkami, ktoré vybral na dekoráciu vstupného priečelia /4/.
Ku koncu storočia si židovské komunity budovali synagógy nielen vo veľkých mestách, ale aj v početných malých mestečkách monarchie. Ťažisko projektových prác sa z renomovaných zahraničných autorov presunulo na domácich architektov. Mnohí z nich boli Židia, aj keď sa vo veľkej miere hlásili k nemeckému alebo maďarskému pôvodu.

Leopold Baumhorn pochádza z obce Kisbér v Komárňanskej župe. Narodil sa v roku 1860. Študentské roky strávil vo Viedni na Technische Hochschule v prostredí internacionálneho centra monarchie a eklektickej historizujúcej architektúry prítomnej v uliciach mesta, ale aj v ateliéroch jeho profesorov Königa, Ferstela a Weyera. U Heinricha von Ferstela v tom čase pracovala skupina talentovaných mladých staviteľov, medzi ktorými vynikal maďarský architekt Ödön Lechner. Po absolutóriu v roku 1883 Baumhorn pravdepodobne využil túto známosť z Viedne a svoju architektonickú prax nastúpil v projekčnej kancelárii Pártos – Lechner v Budapešti, kde zotrval dvanásť rokov. Boli to roky strávené v tvorivom prostredí ateliéru, kde sa v duchu dobových eklektických koncepcií rodila osobitá „lechnerovská forma", programovo koncipovaná ako výraz maďarského národného ducha. Svojrázny štýl Ödöna Lechnera, nadšene prijímaný mladšou generáciou architektov, pramenil z nezvyčajného spájania rozličných motívov historickej architektúry s prvkami maurského a secesného pôvodu, s typickou hrou kriviek, naturalizmom výzdobného aparátu inšpirovaným ríšou rastlín a zvierat, novými keramickými obkladmi či dekoratívnymi pásmi z neomietnutých tehál /5/.
Baumhorn sa iste veľa dopočul aj o indickom umení, ktoré uchvátilo Lechnera počas študijnej cesty do Londýna, kam ho pozval výrobca keramiky Vilmos Zsolnay. Keď Lechner staval Umeleckopriemyselné múzeum v Budapešti (1891 – 1896) pracovali ešte spolu v ateliéri na Andrassy utca (v dnešnom Drechslerovom paláci). V tom období však Baumhorn istý čas strávil na študijných cestách – v rokoch 1893 a 1899 bol na pobyte v Taliansku.
Ešte počas svojho pôsobenia u Lechnera, v druhej polovici osemdesiatych rokov, dostal Baumhorn svoju prvú samostatnú zákazku na stavbu synagógy. Jednoduchý projekt synagógy v Ostrihome s otvorenou arkádou na hlavnej fasáde a farebným interiérom zdobeným maurskými freskami dokončil v roku 1888.
V literatúre sa s obľubou uvádza reakcia Ödöna Lechnera, ktorý sa o stavbe dozvedel až z časopisu *Pester Lloyd*; počas gratulácie s miernym hnevom vyčítal Baumhornovi, že tajil túto prácu, ktorú určite robil až po skončení roboty v ateliéri /6/.
Kontakty s vyhranenými osobnosťami a rušné architektonické dianie poskytli Baumhornovi mnohé podnety, ako aj priamy dotyk s aktuálnymi trendmi a ponúkli mu tiež viaceré východiská na ceste dozrievania osobnej orientácie. V Európe v tom čase triumfovala secesia, ktorá odmietala historizmus a žiadala novú dynamickú formu. Otto Wagner v roku 1895 vydáva vo Viedni knihu *Moderná architektúra*. O dva roky neskôr v Bazileji deklaruje Teodor Herzl na I. kongrese sionizmu tzv. „projekt právneho zabezpečenia národného palestínskeho domova" a poveruje architekta Oskara Marmorekra vedením expedície Al Arish do Palestíny s cieľom nájsť tú pravú národnú židovskú architektúru, ktorá sa opiera o tradíciu a vychádza z prvkov starovekých židovských a palestínskych stavieb /7/. Na prelome storočia sa v Berlíne, Paríži aj Budapešti objavujú literárno-umelecké židovské časopisy, ktoré hľadajú židovský národný štýl a publikujú všetko: výsledky súkromných expedícií, lyricko-biblické obrazy (obraz Baumhornovho priateľa Istvána Zádora *Ráchelin hrob*), grafiky, nespočetné rekonštrukcie Šalamúnovho chrámu.

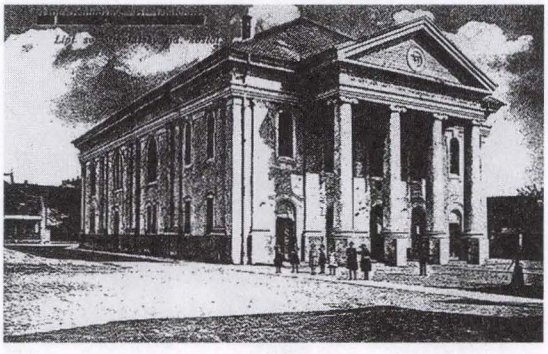
Baumhorn podľa všetkého sympatizuje s citlivou líniou časopisu *Egyenloség (Rovnosť)* – ako zástanca identity maďarského národa, ktorý odmieta odchod Židov do Palestíny a preferuje harmonické spolunažívanie a liberálnu asimiláciu Židov do maďarskej spoločnosti. V nasledujúcich rokoch práve tento časopis vysoko hodnotí Baumhornovo dielo a publikuje ohlasy na jeho realizácie /8/.
V deväťdesiatych rokoch realizuje Baumhorn svoje vlastné zákazky /9/ (1893 – 1895), ale zúčastňuje sa aj na mnohých verejných súťažiach /10/. V tomto čase sa však čoraz väčšmi vyhraňuje na špecialistu na synagogálne stavby, z ktorých najznámejšia je asi synagóga v Segedíne. Z dvadsiatich štyroch synagóg, ktoré Leopold Baumhorn postavil, sú tri na našom území: synagóga v Liptovskom Mikuláši, v Nitre a v Lučenci.

Synagógu v Liptovskom Mikuláši (1906) poškodenú pri požiari prestavoval Baumhorn len o pár rokov neskôr ako synagógu v Segedíne (1900 – 1903), ktorej rekonštrukcia bola po veľkých záplavách mesta každodennou témou židovskej obce. Hoci by sa porovnanie týchto dvoch stavieb mohlo zdať neadekvátne – jedna bola postavená v druhom najväčšom meste krajiny, druhá v nie veľkom, ale prosperujúcom mestečku na Liptove; jedna navonok manifestujúca veľkú kupolou zavŕšenú hmotu s orientalizujúcim nádychom, druhá navonok prosto klasicistne stvárnená – predsa možno nájsť v ich ustrojení rad znakov, ktoré boli pre Baumhorna charakteristické /11/.
Pri pohľade na synagógu v Liptovskom Mikuláši zaujme jej pokojne a vyvážene pôsobiaci exteriér, v ktorom sa uchoval štýlový ráz pôvodnej neskoroklasicistickej stavby /12/. Bol to predovšetkým dominantný portikus na západnom vstupnom priečelí so štvoricou stĺpov, ktoré podopierajú monumentálny trojuholníkový štít. Rovnaký štít s profilovanou rímsou je aj na zadnej východnej strane objektu. K striedmemu výrazu pôvodnej stavby náleží aj typické plastické tvaroslovie – volútové hlavice na stĺpoch a pilastroch a zuborez použitý na širokej podstrešnej rímse. Boli to v zásade len malé zmeny v úprave architektonického výrazu priečelí či zásahy secesnej štylizácie, ako napríklad premodelované šambrány okolo okien a vstupov a, samozrejme, nápadne dekorované

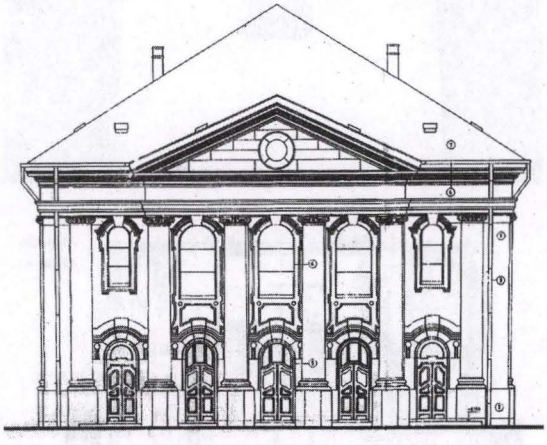
LIPTOVSKÝ MIKULÁŠ, NESKOROKLASICISTICKÁ SYNAGÓGA PO POŽIARI V ROKU 1903.

LIPTOVSKÝ MIKULÁŠ, LATE CLASSICIST SYNAGOGUE AFTER A FIRE IN 1903.

LIPTOVSKÝ MIKULÁŠ, NEOLOGICKÁ SYNAGÓGA PO ROKU 1906.

LIPTOVSKÝ MIKULÁŠ, NEOLOG SYNAGOGUE AFTER YEAR 1906.

LIPTOVSKÝ MIKULÁŠ, NEOLOGICKÁ SYNAGÓGA – ZÁPADNÉ PRIEČELIE.

LIPTOVSKÝ MIKULÁŠ, NEOLOG SYNAGOGUE – WESTERN FAÇADE.

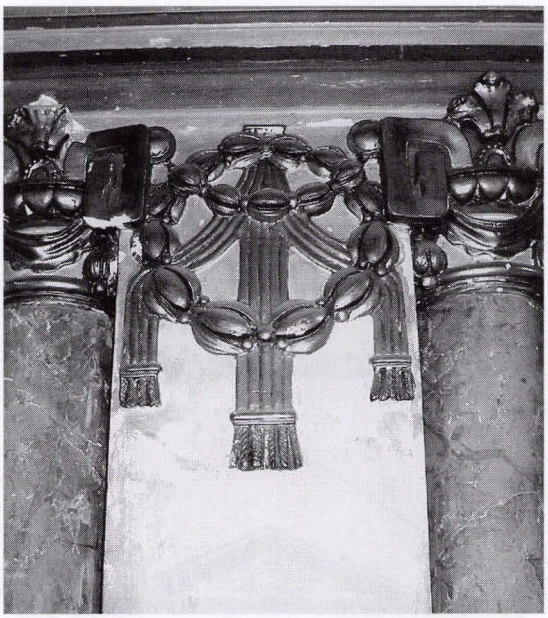
LIPTOVSKÝ MIKULÁŠ, NEOLOGICKÁ SYNAGÓGA – VÝCHODNÁ FASÁDA.

LIPTOVSKÝ MIKULÁŠ, NEOLOG SYNAGOGUE – EASTERN FAÇADE.

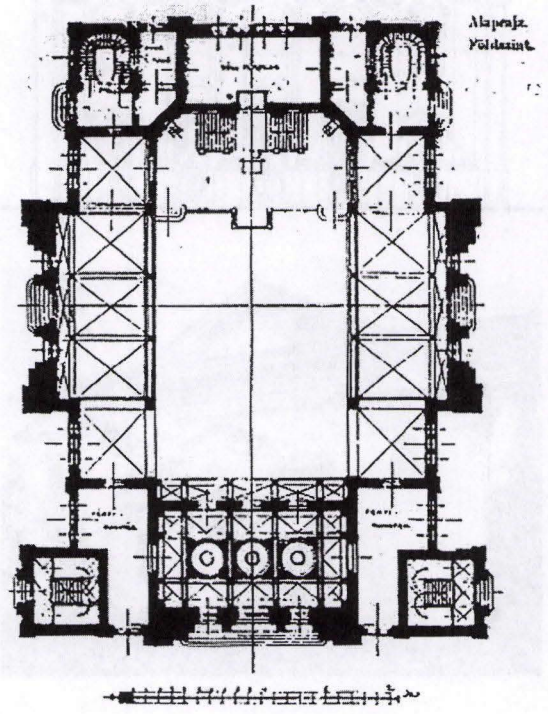
LIPTOVSKÝ MIKULÁŠ, NEOLOGICKÁ SYNAGÓGA – INTERIÉR.

LIPTOVSKÝ MIKULÁŠ, NEOLOG SYNAGOGUE – INTERIOR.

LIPTOVSKÝ MIKULÁŠ, NEOLOGICKÁ SYNAGÓGA – DETAIL VÝZDOBY.

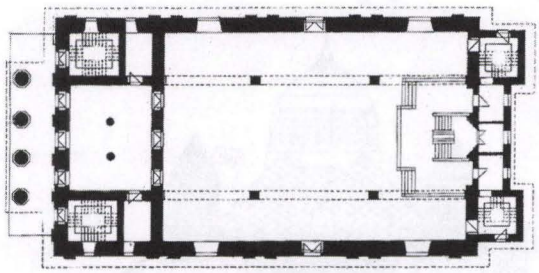
LIPTOVSKÝ MIKULÁŠ, NEOLOG SYNAGOGUE – DETAIL OF INTERIOR DECORATION.

SEGEDÍN, SYNAGÓGA – PÔDORYS, 1900 – 1903.

SEGEDÍN, SYNAGOGUE – PLAN, 1900 – 1903.

východné priečelie s prístavbou priestoru áron hakodeš, ktoré pripravovali oko diváka na výtvarný ráz interiéru stvárneného v secesno-orientálnom štýle príznačnom pre početné Baumhornove realizácie. Narážky na klasické prvky sa však hojne objavujú aj v stvárnení jednotlivých architektonických a dekoratívnych prvkov interiéru, a napriek silnej štylizácii ich pôvod ostáva jasne čitateľný. Možno predpokladať, že architekt sa tu nechal viesť snahou o štýlovú nadväznosť nových prvkov s predošlou fázou stavby. Napríklad tvar zalamovanej volúty, na stĺpových hlaviciach vo veľkoryso riešenej vstupnej hale, na jednej strane zreteľne odkazuje ku klasickým vzorom, a na druhej, spôsobom štylizácie patrí už k novému výzdobnému aparátu.
Plastické pozlátené palmety, vavrínové a bobuľové festóny kombinované s orientálnymi obrazcami a elegantným geometrickým dekórom naplno vyznievajú v sieňovom priestore modlitebne, s dominantnou architektúrou bohato modelovaného vstupného portálu áron hakodeš umiestnenou na čelnej východnej strane. Almemor je podobne ako v Segedíne posunutý pred schránkou na tóru, organový chór nad áron hakodeš sa však vzhľadom na mierku stavby a finančné možnosti židovskej komunity v Liptovskom Mikuláši nezopakoval. Segedínska židovská obec mala na stavbu synagógy neporovnateľne viac peňazí. Okrem zbierky a príspevku miestnej samosprávy získala veľkú sumu predajom miest na sedenie, v hlavnej časti modlitebne je 740 a na emporách 600 sedadiel. Výzdobu interiéru a farebné vitráže v Segedíne navrhol sám Leopold Baumhorn. Spolupracoval pritom s rabínom Immanuelom Löwom, ktorý bol hlavným organizátorom realizácie stavby a navyše uznávaným botanikom. V maľbách a vitrážach, tematicky zameraných na bohatú liturgiu a symboliku židovských sviatkov, sa tak objavilo množstvo exotických kvetín a ovocia spomenutých v Biblii. Pochopiť ich symboliku bolo také náročné, že sa židovská obec rozhodla vydať sprievodcu po synagóge s odborným vysvetlením Leopolda Baumhorna a Immanuela Löwa. V neskoršom rozhovore si Baumhorn spomína ako veľa sa od rabína naučil. Vždy ho zaujímali najmä detaily, ktoré Immanuel Löw zoširoka rozoberal, keď chcel poukázať na rozličné židovské tradície. Interiér v Liptovskom Mikuláši je

LIPTOVSKÝ MIKULÁŠ, NEOLOGICKÁ SYNAGÓGA – PÔDORYS, 1906.

LIPTOVSKÝ MIKULÁŠ, NEOLOG SYNAGOGUE – PLAN, 1906.

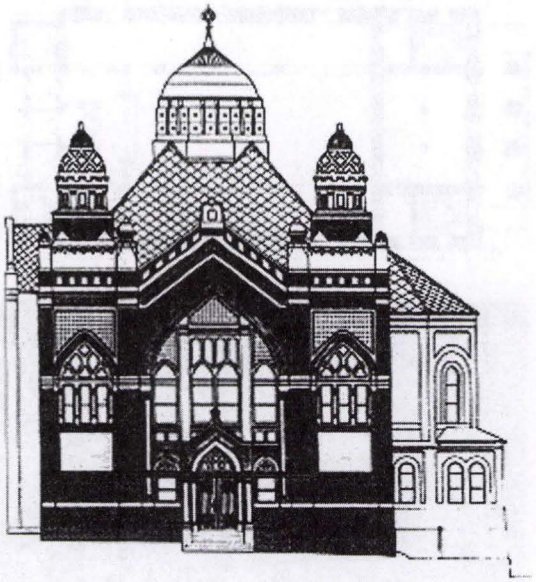

NITRA, SYNAGÓGA – TABUĽA S NÁPISOM, 1911.

NITRA, SYNAGOGUE – PLAQUE WITH INSCRIPTION, 1911.

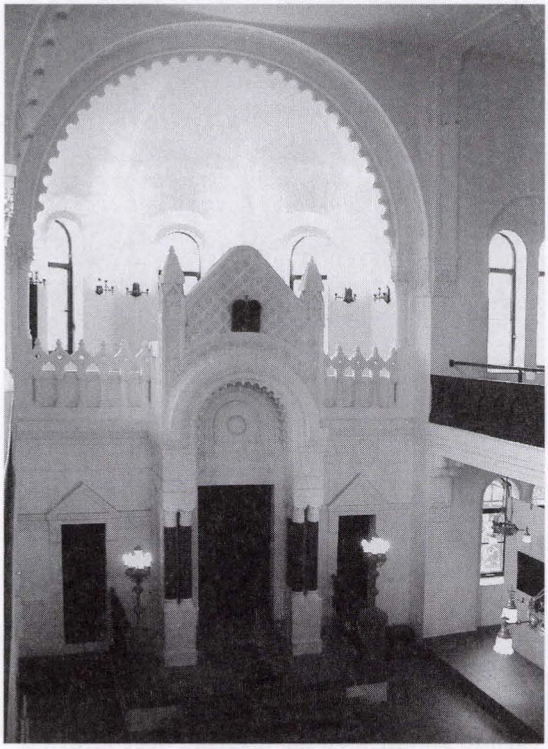
neporovnateľne striedmejší, jeho autor si však udržal vyváženú jednotu v elegantnom dekoratívnom tvarovaní. Štukovú výzdobu polychromovaných architektonických článkov a parapetu trojstrannej empory s prevahou bielej a zlatej farby dopĺňa na klenbách a medziklenebných pásoch jednoduchší dekór s motívom palmetovej ornamentiky realizovaný pomocou šablón. Vizuálny akcent je položený na stred kupoly, ktorá je tak ako v Segedíne vyzdobená farebným sklom osadeným do olovených rámov.
V ponechanej pôvodnej klasicistickej schéme pôdorysu s jej pozdĺžnym rázom, ktorý podporujú široké bočné empory, možno cítiť typickú Baumhornovu snahu orientovanú na presadenie centrálnej dispozície. Priestor modlitebne, členený v trojmodulovej osnove, sa rozvíja okolo stredného štvorcového poľa zdôrazneného prevýšenou kupolou podopretou štyrmi piliermi. Spolu s riešením klenieb krajných polí sa tak navodzuje dojem centrály. Zámer podporujú aj štyri rovnocenné schodiská na nárožiach, ktoré však v tomto prípade mohli mať skôr funkčné ako kompozičné zdôvodnenie. Na sedemnásť metrov vysokú kupolu a postranné klenby využil Baumhorn, rovnako ako v Segedíne, subtílne nosné oceľové konštrukcie obalené rabitzom s tenkou vrstvou štukovej omietky. Pred sto rokmi to boli progresívne stavebné technológie a materiály, ktoré radia tieto synagógy medzi moderné stavby zo začiatku 20. storočia. Stavbu realizovala žilinská firma Grün Karol a syn.
Podľa súdobej tlače otvorili vynovenú synagógu v deň jubilejných osláv šesťdesiateho výročia postavenia staršej klasicistickej synagógy a židovskej školy, ktorá stála v jej susedstve. Slávnosti trvali niekoľko dní. Ranné vlaky privážali z odľahlých dedín stovky veriacich, ktorí mali na sebe, tak ako voľakedy, v zlate a striebre všetko, čo rodiny po roky opatrovali. Po úvodných rečiach staviteľ synagógy, Leopold Baumhorn, slávnostne prestrihol pásku a odovzdal kľúče kantorovi židovskej obce [13].

Veľká sláva sa v roku 1911 iste konala aj v Nitre, keď podľa dochovanej tabule s pozláteným hebrejským nápisom umiestnenej v predsieni objektu, bola dokončená synagóga v Dolnom meste. Židia v tom čase tvorili takmer tretinu obyvateľov mesta. V roku 1907 prišlo v početnej židovskej obci k rozkolu. Väčšia skupina bohatších a pokrokovejších Židov si založili vlastnú kongresovú náboženskú obec Ješurum a postavila novú synagógu [14].
Plány synagógy publikoval v roku 1910 časopis podnikateľov *Vállalkozók Lapja*.
Objekt stojí v historickom jadre mesta, v spojovacej uličke dvoch hlavných ulíc, súčasnej Štefánikovej a Farskej, ktoré sú súčasťou pešej zóny. Samotná synagóga je komponovaná symetricky na pôdoryse gréckeho kríža.
K centrálnej dispozícii sa priraďujú jednotlivé miestnosti so sekundárnou aditívnou funkciou. Na južnej strane predsieň, so schodiskom

NITRA, SYNAGÓGA – VSTUPNÉ PRIEČELIE.

NITRA, SYNAGOGUE – ENTRANCE FRONTAL.

NITRA, SYNAGÓGA – INTERIÉR.

NITRA, SYNAGOGUE – INTERIOR.

a sakristiou po stranách, na severovýchodnom a severozápadnom nároží dve točité schodiská vložené do polygonálnych rizalitov, na východe za obradovým priestorom miestnosť vložená do rizalitu, ktorý je na prízemí pravouhlý, ale na poschodí prechádza do polygónu otvoreného do interiéru modlitebne polkruhovým oblúkom dosadajúcim na stĺpikovú balustrádu. Stavba vyznieva ako pevný blok s dvojicou mohutných nárožných veží na priečelí, ktoré zovierajú stenu s edikulovým portálom zavŕšenú výrazným trojuholníkovým štítom. Jej zovretý výraz však Baumhorn oživuje postupnou gradáciou hmôt smerom k hlavnej kupole, pričlenenými rizalitmi a menšími kupolkami na nárožiach. Steny na poschodí prelamuje rozmernými kružbovými oknami ukončenými tudorovskými oblúkmi, ktoré spolu s plochými glazovanými tehlami a nápadným maursko-byzantským dekórom na fasáde dodávajú objektu netradičný a atraktívny výraz. V stvárnení detailov sa opäť ozýva charakteristické baumhornovské poňatie maďarskej secesie.

Bohaté tvaroslovie stredovekom a Orientom inšpirovaných motívov sa zopakuje v interiéri, pretlmočené do plošného secesného dekóru umocňujúceho čistotu tvarov a línií architektúry natretej monochrómnou bielou farbou.

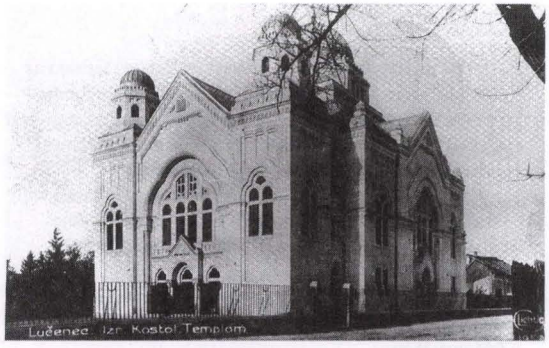
Z hľadiska historických zdrojov v tomto prípade prevažujú prvky prevzaté z maurskej architektúry, predovšetkým drobno členené štukové hrebienky klenieb a oblúkov a vlysy.

V duchu Baumhornovej koncepcie, kupola dosadá na štyri hranolové piliere, ktoré sú zároveň podperami na troch stranách rozvinutej poschodovej empory. Na architektonicky stvárnenej schránke na tóru sa opäť objaví variant výrazného edikulového vstupného portálu s masívnou polkruhovou archivoltou a trojhranným štítom.

Obdobnú schému použil Baumhorn aj v prípade synagógy v Lučenci postavenej v rokoch 1924 – 1925. Stavbu poznáme zo záznamov v dobovej kronike: *„Táto nová synagóga je z najväčších v našom štáte. Skladá sa z predsiene, chrámu vlastného a zo zimnej modlitebne, nad ktorou je v jednej línii s dámskou galériou veľká poradná sieň. Mohutná stavba je krásne dovŕšená kupolou, spočívajúcou na 4 stĺpoch. Uprostred chrámu je hlavný oltár z kararského mramora, dielo sochára A. Horna z Banskej Bystrice. Na stenách chrámu vidieť citáty z Písma. Nad hlavným vchodom je nápis: ‚Sviatosťou je Tvoj dom ozdobený'. Na vnútornom priečelí čítame tieto slová: ‚Miluj blížneho svojho ako seba samého!'"* /15/

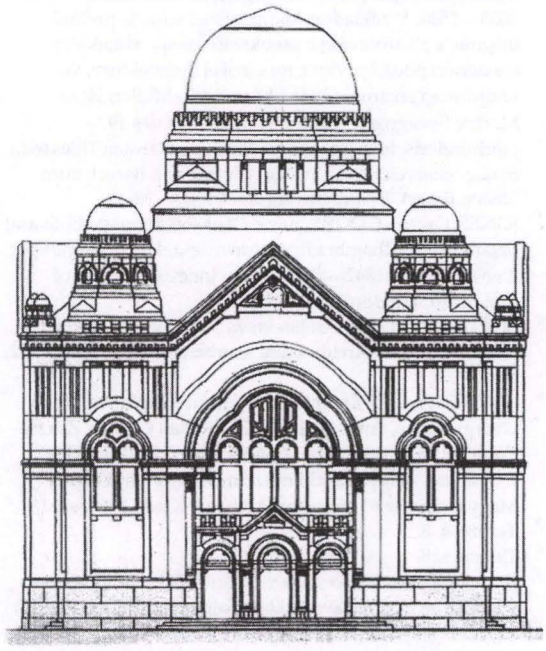
Synagóga bola opäť postavená na centrálnom pôdoryse. Ten je na západnej strane predĺžený o spomínaný priestor predsiene s dvoma bočnými schodiskami umiestnenými v hranolových vežiach, zavŕšených lucernovo-kupolovými nadstavcami. Veľká

predsieň, ktorá sa uplatňuje vo všetkých Baumhornových stavbách, je v dispozícii dôležitým priestorom, má okrem zhromažďovacej funkcie, aj významnú úlohu pri svadobných obradoch. V nej sa odohrávajú všetky predsvadobné liturgické úkony. Na východe sa k centrále pričleňuje päťboký rizalit, ktorý plnil na prízemí pravdepodobne funkciu spomínanej zimnej modlitebne, na poschodí poradnej siene. Jej prístup zabezpečovali postranné schodiská vložené do bočných prístavieb. Tie sú, podobne ako v Liptovskom Mikuláši, riešené ako rovnocenné komunikácie so schodiskami po stranách hlavného vstupu. Takáto schéma bola predurčená už synagógou v Segedíne. Nad štvorcom centrály je na rozložitom tambure položená ústredná kupola. Na rozdiel od Nitry v motivickom repertoári výzdobných prvkov a foriem v Lučenci prevláda romanika. Týmto slohom inšpirované tvary nachádzame napríklad v osteniach portálov s vloženým stĺpikom, v transformácii románskeho dvojokna či rozetovom okne s trojlištou. Stredoveké motívy sa objavujú aj v interiéri, sú však subtílnejšie. Aj hranolové piliere nesúce empory a klenby sú štíhle. Ich odľahčenie umožnila železobetónová stropná konštrukcia. Lechnerovská secesia sa prihlásila v kombinácii štukových omietok, sadrových architektonických článkov a majolikového dekóru. Stavbu podľa pamätnej listiny adresovanej „našim potomkom" realizovali obyvatelia Lučenca a domáci majstri z blízkeho i vzdialenejšieho okolia (moravsko-ostravská firma), prácu viedol palier z Budapešti /16/. Kompozičné princípy použité na našich synagógach patria k overenému Baumhornovmu vyjadrovaciemu aparátu, ktorý sa stane charakteristický pre líniu uhorských synagogálnych stavieb zo začiatku 20. storočia inšpirovanú stredoveko-orientálnou tradíciou. Vzdialene cítiť vplyv nemeckej architektúry, konkrétne známej synagógy na Oranienburgerstrasse v Berlíne. Neskorý dátum vzniku synagógy v Lučenci však možno ponímať ako doklad akceptovateľnosti baumhornovského konceptu synagogálnej architektúry pre židovské obce nielen na samom začiatku 20. storočia, ale aj neskôr. Potvrdzuje to aj skutočnosť, že ešte v roku 1928 v súťaži na synagógu pre Žilinu získal jeho návrh 2. cenu.

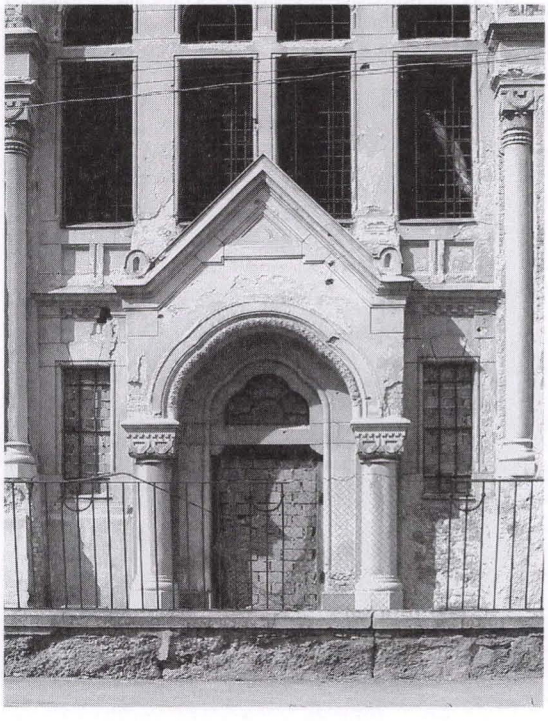
LUČENEC, SYNAGÓGA, 1924 – 1925.

LUČENEC, SYNAGOGUE, 1924 – 1925.

LUČENEC, SYNAGÓGA – ZÁPADNÝ POHĽAD.

LUČENEC, SYNAGOGUE – VIEW OF THE WESTERN SECTION.

LUČENEC, SYNAGÓGA – ARCHITEKTONICKÉ TVAROSLOVIE, DETAIL.

LUČENEC, SYNAGOGUE – ARCHITECTURAL DETAIL.

POZNÁMKY

[1] Počiatky emancipácie Židov v strednej Európe siahajú až k tolerančnému patentu Jozefa II. (hoci tolerančný patent v praxi neznamenal zrovnoprávnenie judaizmu s ostatnými náboženstvami, samotná tolerancia Židov v spoločnosti predstavovala v tom čase významný pokrok). Racionalistické myšlienky osvietenstva, ktoré pripravovali pôdu na závažné reformy v židovskom náboženskom živote, už v 18. storočí šírilo nemecké reformné hnutie haskala.

[2] SEMPER, Gottfried: Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten oder Praktische Aesthetik. Frankfurt a/ Mainz 1860.

[3] Gottfried Semper postavil synagógu v Drážďanoch v rokoch 1838 – 1840. V základnej kompozičnej schéme prebral inšpirácie z karolínskej a ranokresťanskej architektúry – v exteriéri použil prvky z románskej architektúry, vo vnútornom stvárnení islamské vzory. – Müller, Hans Martin: Synagogen und der Historismus des 19. Jahrhunderts. In: Aliza Cohen-Mushlin, Harmen Thies (ed.): Synagogenarchitektur in Deutschland von Barock zum Neuen Baueń. Braunschweig 2002, s. 37 – 38.

[4] JONES, Owen – GOURY, Jules: Plans elevations sections and details of the Alhambra from drawings taken from the Spot, 2 vols, London 1842 – 1845; Owen Jones: Grammar of Ornament. London 1856.

[5] BOŘUTOVÁ, Dana: Architektúra 1900 na Slovensku I. Niekoľko téz. In: Architektúra & urbanizmus 32, 1998, 1 – 2, s. 32.

[6] GYÖRGY, Szegő: Baumhorn Lipót – a templomépítő. In: György Szegő, András Hadik, Ruth Ellen Grúber, Zsuzsa Toronyi: Baumhorn Lipót Építész 1860 – 1832 (katalóg k výstave). Magyar zsidó múzeum és levéltár, OMVH Magyar építészeti múzeum, Architart Kiadó 1999, s. 11.

[7] Tamže, s. 8.

[8] Tamže, s. 8.

[9] Budovu Kráľovského súdu v Györi (1890), rodinný dom v Komárne (1890), závod skla v Šalgotarjáne (1893 – 1895).

[10] Medzi inými na evanjelický kostol v Szombatheli (1894, 1. cena), casino v Budapešti-Lipotváros (1894, 1. cena).

[11] Na podobnosť synagógy v Segedíne a Liptovskom Mikuláši poukázala Norma Urbanová v pamiatkovom výskume – Urbanová, Norma: Pamiatkový výskum Liptovský Mikuláš – synagóga. Mestský úrad Liptovský Mikuláš 1991. In: Archív Pamiatkového úradu v Bratislave, T 2466.

[12] Dnešná synagóga je rekonštrukciou staršej murovanej klasicistickej stavby postavenej v rokoch 1842 – 1848 na pozemku podžupana Okoličániho. Po požiaroch v rokoch 1878 a 1904 ju budovali znova. Stojí pravdepodobne na mieste drevenej synagógy postavenej v roku 1731, ktorú z kapacitných dôvodov v rokoch 1770 a 1818 zväčšovali. V tom čase nastal v meste veľký rozmach náboženského života, dobové pramene nazývajú Liptovský Mikuláš „židovskými Aténami", mesto znalcov Písma.

[13] Synagóga Liptovský Mikuláš. Múzeum Janka Kráľa, Liptovský Mikuláš, archív.

[14] O prítomnosti židovskej komunity, pravdepodobne obci obchodníkov situovanej v blízkosti Nitry, sa uvažuje už v súvislosti so sídlom kniežaťa Pribinu. V neskoršej Zoborskej listine z roku 1113 je zmienka o vrchu neďaleko Nitry nazvanom „mons Iudeorum". V 13. storočí podľa Privilégia mesta Nitry z roku 1248 sa osada Párovce, kde boli Židia usadení už na prelome 10. – 11. storočia, volala Castrum Judeorum, opevnené židovské mesto. Podrobnejšie správy o živote komunity sú známe až z 18. storočia, keď v Párovciach žilo 21 židovských rodín a pôsobil tu jeden rabín. V polovici 19. storočia sa Židia z Párovciec sťahujú do Nitry, kde si v krátkom čase otvárajú päť modlitební – ZRUBCOVÁ, Soňa: Zámer obnovy pamiatky, bývalá židovská synagóga v Nitre – interiér, 1988. Pamiatkový úrad – stredisko Nitra, archív.

[15] Pamätná kniha mesta Lučenec – Losonc város évkönyve, s. 540. Kroniku založil a od roku 1934 dvojjazyčne viedol profesor miestneho gymnázia dr. Jozef Hudec. Štátny archív, pobočka Lučenec.

[16] PAUČOVÁ, Andrea: Zásady pamiatkovej ochrany. Neologická synagóga Lučenec. Pamiatkový úrad – stredisko Lučenec. Synagóga Lučenec, foto archív, Pamiatkový úrad – stredisko Lučenec.

Príspevok vznikol na FA STU v Bratislave v rámci projektu Synagoga Slovaca 1/9054/02 podporovaného agentúrou VEGA.

JANA POHANIČOVÁ

O ŠTÝLE SYNAGÓGY V MICHALOVCIACH

On the Style of the Synagogue in Michalovce

Ing. arch. JANA POHANIČOVÁ, PhD.
Ústav dejín a teórie architektúry
Fakulta architektúry, Slovenská technická univerzita
Námestie slobody 19, 812 45 Bratislava

Orthodox synagogue in Michalovce belongs to the synagogues known today from the archive sources only. Like many other monuments from 19th century, its fate was sad – sanitation. In spite of this it represented outstanding example of application of Oriental Moorish inspiration in architecture of synagogues in eastern Slovakia.

It was uncommon for Jewish communities to built sacral buildings on the main square. Usually they situated synagogues on periphery, often beyond city walls. Synagogue in Michalovce was one of the rare exceptions. Purchase of relatively big parcel in the middle of raw houses estate on the square was not accidental. It attested for notable and respectable position of orthodox branch in the city. (Borovszky, S.: Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén Vármegye. Budapest 1904 – 1907, p. 334)

Although influx of Jews began to grow only in the middle of 19th century, when Michalovce became the centre of Zemplínska župa (province), Jews were mentioned to live there already in 1724. Initially religious rituals of strictly orthodox community were conducted in the synagogue in Pozdišovce which was not sufficiently big, however. It was the reason why prosperous and rich Jewish community decided to build big synagogue right in the centre of the city on the square.

Construction was carried out in 1888 by the builder Jellinek from Nové Mesto nad Váhom. We do not know if he was also the author of design. Orthodox ritual influenced disposition and outer form of the synagogue. The type of rectangular synagogue which was wide-spread at the time, with side ratio almost 1 : 2 and aron hakodesh oriented to the east, was implemented also in Michalovce. The entrance to the synagogue was situated on the longer side of

MICHALOVCE, SYNAGÓGA, POHĽAD A PÔDORYS –PODĽA E. BÁRKÁNYHO.

MICHALOVCE, SYNAGOGUE, THE VIEW AND THE GROUND-PLAN – IN ACCORDING TO E. BÁRKÁNY.

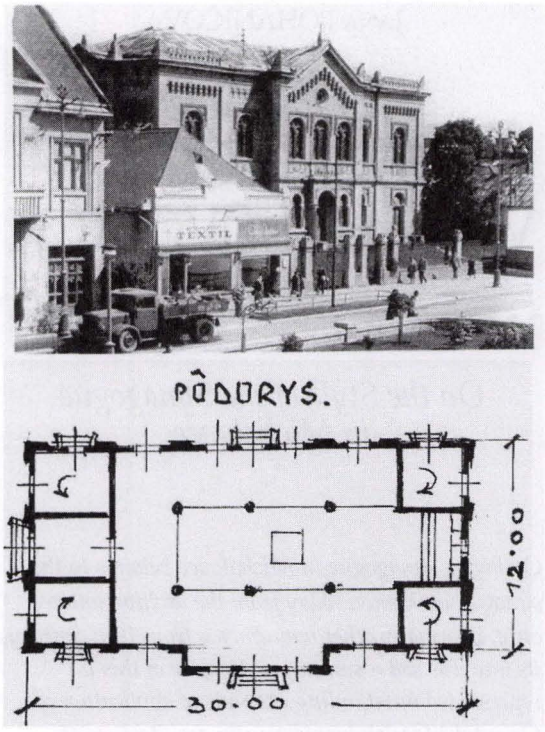

Foto Archív Pamiatkového úradu v Bratislave.

MICHALOVCE, SYNAGÓGA – POHĽAD NA ČELNÚ FASÁDU.

MICHALOVCE, SYNAGOGUE – THE VIEW OF THE FRONT FAÇADE.

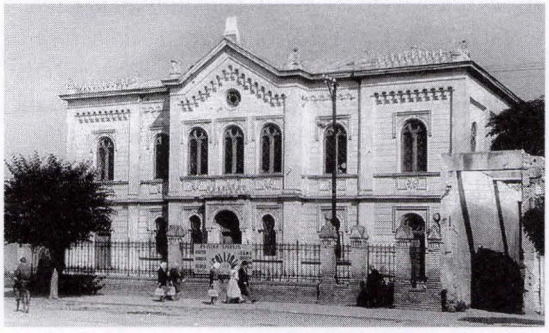

Foto Archív Pamiatkového úradu v Bratislave.

ground-plane. There was special side entrance to vestibule for women. Above central space for prayers there was gallery enclosing it on three sides and accessible by three staircases. Empor character of the building required two floor façade, which from followed orthodox traditions and customs.

The style of the synagogue is remarkable in many respects. New special literature characterizes it as „based on Neo-Gothic elements and oriental architecture" or „with elements of Neo-Gothic and oriental architecture". Neo-Gothic elements in the synagogue in Michalovce can be the object of discussion. Unfortunately, the object passed through sanitation and literature about it is scarce. Therefore, the only available source of information is photographic documentation and interpolation of contemporary styles for this typological kind and way of ritual.

It follows from the documentation that there were no Gothic formative construction elements in the synagogue. Wall paintings as a decoration of interior were inspired by Oriental motives. Construction of the synagogue in Michalovce was influenced by contemporary tendencies bringing use of iron-cast elements.

Slender pillars designed in Oriental style supported light wooden construction of empore and wooden beam ceiling. The exterior view of two-floored façade is characterised by strict axis symmetry with the central three axis salient of wall finished by triangle gable bearing the Table of Ten Commandments. The middle salient of wall as well as lateral ones was rimmed by lisens. The architect paid great attention to the doors and windows where he used oriental formative elements.

Prevailing formative elements and decoration of the interior suggest inspiration by Oriental Moorish style with elements of so called Rundbogenstil. Such a mix was typical also for other typological kinds present on our architectural scene during this period. At the same time it points on borrowing of styles from synagogues in a wider context of Hungary. Adjusting and accepting of these trends regarding disposition and formative elements and their modification by orthodox branch of Jewish congregation in Michalovce prove emancipation of Jews in social life in our region and in broader context. (Wiebenson, D. – Sisa, J.: The Architecture of Historic Hungary. The MIT Press Cambridge, London, England, p. 192)

Ortodoxná synagóga v Michalovciach patrí k tým, o ktorých sa dnes dozvedáme iba z archívnych materiálov. Stihol ju smutný osud mnohých pamiatok 19. storočia – asanácia. V sedemdesiatych rokoch 20. storočia musela ustúpiť novému urbanistickému konceptu námestia. Napriek tomu patrila k pozoruhodným príkladom uplatnenia orientálnej – maurskej inšpirácie v architektúre synagóg na východe Slovenska.

Nebývalo zvykom, aby si židovské komunity stavali svoje sakrálne stavby na hlavnom námestí, synagógy väčšinou situovali v okrajových polohách, často až za mestskými hradbami. Michalovská synagóga predstavovala jednu z mála výnimiek. Kúpa pomerne veľkej

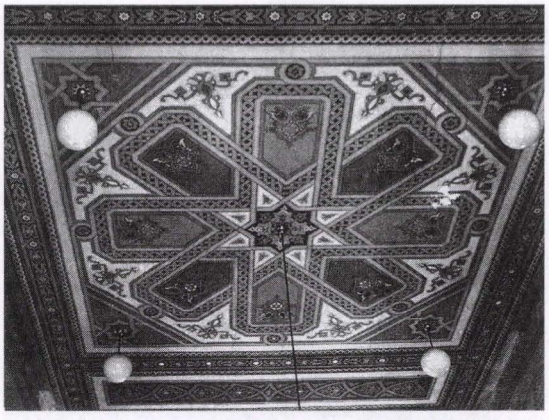
parcely uprostred radovej zástavby námestia nebola náhodná. Vypovedala o významnom a váženom postavení príslušníkov ortodoxnej vetvy v tomto meste /1/.
Hoci zvýšený prílev židovského obyvateľstva do mesta nastal až okolo polovice 19. storočia, keď sa Michalovce stali centrom Zemplínskej župy, zmienky o existencii židovského obyvateľstva pochádzajú už z roku 1724 /2/. Židia prichádzali do Michaloviec z blízkeho okolia – Pozdišoviec, Malčíc, Bánoviec atď. a v meste sa venovali prevažne obchodu. Náboženským obradom prísne ortodoxnej náboženskej obce spočiatku slúžila synagóga v Pozdišovciach, ktorá však svojou veľkosťou nevyhovovala. Preto sa prosperujúca a bohatá židovská obec rozhodla postaviť veľkú synagógu priamo v meste na námestí.
Stavbu realizoval v roku 1888 staviteľ Jellinek /3/, pochádzajúci z Nového Mesta nad Váhom. Nevieme však, či bol zároveň aj autorom jej plánov. Ortodoxný obrad ovplyvnil dispozíciu i vonkajšiu formu synagógy. V tom čase všeobecne rozšírený typ obdĺžnikovej synagógy s pomerom strán takmer 1 : 2 s orientáciou áron hakodeš na východ našiel uplatnenie aj v Michalovciach /4/. Objekt synagógy mal hlavný vstup na dlhšej strane pôdorysu, s osobitným vstupom s predsieňou na boku pre ženy. Nad ústredným modlitebným priestorom sa po obvode z troch strán nachádzala galéria, prístupná trojicou schodísk. Emporový ráz si vyžiadal dvojpodlažnú fasádu, ktorej stvárnenie vychádzalo z ortodoxných tradícií a zvyklostí. Štýl, v ktorom je synagóga postavená, si zasluhuje pozornosť z viacerých hľadísk. Novšia odborná spisba ho charakterizuje ako štýl, ktorý sa „... opiera o prvky neogotiky a orientálnej architektúry /5/“, respektíve „... s prvkami neogotiky a orientálnej architektúry /6/“.
O prvkoch neogotiky na synagóge v Michalovciach možno viesť polemiku. Dostupným zdrojom poznania je vzhľadom na asanáciu objektu /7/ pri skromnej spisbe o tejto synagóge iba fotografická dokumentácia a interpolácia dobových štýlových väzieb pre tento typologický druh a spôsob obradu /8/.
Z fotografickej dokumentácie vyplýva, že sa na synagóge nenachádzajú gotizujúce tvaroslovno-znakové prvky ani otvory, či výplň okien, alebo gotický spôsob klenutia – ústredný priestor bol zaklenutý valenou klenbou nad svätostánkom ukončený konchou. Vnútorná výzdoba – maľby na stenách boli inšpirované orientálnymi motívmi.
Z konštrukčného hľadiska sa na synagóge v Michalovciach prejavili súdobé tendencie, prinášajúce použitie liatinových konštrukčných prvkov. V orientálnom štýle navrhnuté subtílne stĺpy niesli ľahkú drevenú konštrukciu empor a drevený trámový strop, v druhom podlaží ich spájal rad polkruhových arkád.
Exteriérový výraz uličnej dvojpodlažnej fasády charakterizovala prísna symetria na osi so stredným trojosovým rizalitom, ukončeným

MICHALOVCE, SYNAGÓGA – INTERIÉR SO ŠTÍHLYMI LIATINOVÝMI KONŠTRUKCIAMI STĹPOV, NESÚCICH EMPORU.

MICHALOVCE, SYNAGOGUE – THE INTERIOR WITH SLENDER IRON-CAST PILLARS SUPPORTING EMPORE.

Foto Archív Pamiatkového úradu v Bratislave.

MICHALOVCE, SYNAGOGUE – DETAIL GEOMETRIZUJÚCEJ ORIENTÁLNEJ VÝZDOBY STROPU.

MICHALOVCE, SYNAGOGUE – DETAIL OF GEOMETRIC ORIENTAL DECORATION OF THE PILLAR.

Foto Archív Zemplínskeho múzea v Michalovciach.

MICHALOVCE, SYNAGÓGA – ÁRON HAKODEŠ.
MICHALOVCE, SYNAGOGUE – ARON HAKODESH.

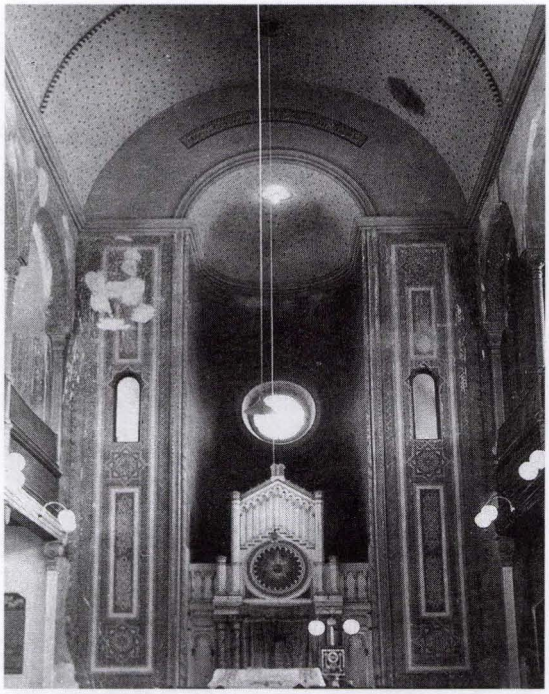

Foto Archív Zemplínskeho múzea v Michalovciach.

PREŠOV, ORTODOXNÁ SYNAGÓGA.

PREŠOV, THE ORTHODOX SYNAGOGUE.

Foto Archív KDAU.

trojuholníkovým štítom s tabuľami desatora. Stredný rizalit a bočné len málo vystupujúce rizality lemovali lizény a priestor medzi nimi v oboch podlažiach členil náznak horizontálneho pásovania. V podstreší stavbu lemoval plastický oblúčkový vlys. V nárožiach atiku striech zakončovali akrotérie. Architekt veľkú pozornosť venoval dverným a okenným otvorom, využívajúc tvaroslovie orientálnej maurskej architektúry. V prízemí okná a dverné otvory ukončovali typické podkovovité oblúky, dosadajúce na stĺpiky, vložené do ostenia. Zaujímavo bol riešený hlavný vstup, vo forme predsadeného telesa polkruhového oblúka, ktorý podopierala dvojica stĺpov. Priestor nad oblúkom mal priame ukončenie a bol, podobne ako vnútro oblúka, pokrytý plastickým reliéfnym ornamentom. Výplň okien tvorila v oboch podlažiach kružba s geometrickým motívom. Okná, osvetľujúce emporu a predsiene, boli združené s polkruhovým oblúkom. Prevládajúce tvaroslovné prvky a výzdoba interiéru tak poukazujú na orientálnu – maurskú inšpiráciu čiastočne s prvkami tzv. Rundbogenstilu. Takéto zmiešavanie štýlov bolo pre našu architektonickú scénu v tom období typické nielen pre uvedený typologický druh. Zároveň poukazuje na preberanie štýlových väzieb, zaužívaných pre synagógy v širšom uhorskom kontexte /9/.

Prispôsobenie a akceptovanie či modifikovanie týchto trendov zo strany ortodoxnej vetvy židovskej náboženskej obce v Michalovciach tak v dispozícii, ako aj v tvarosloví je dôkazom plnej emancipácie židovského etnika do života spoločnosti nielen v danom regióne, ale aj v širšom kontexte /10/.

POZNÁMKY

1 K histórii židovskej náboženskej obce v Michalovciach pozri BÁRKÁNY, Eugen – DOJČ, Ľudovít: Židovské náboženské obce na Slovensku. Bratislava, VESNA 1991, s. 405.

2 Už na začiatku 18. storočia tu žili židovskí árendátori a faktori, ktorí mali vysoké príjmy z pôdy, čo tvorilo zárodok prosperity židovskej náboženskej obce. Bližšie Archív Pamiatkového úradu v Bratislave, sign. T 446/51 – Židovské pamiatky na Slovensku. (Bárkány). 1963 – 1965, s. 251. Napríklad v roku 1850 v Zemplínskej župe žilo 14 998 Židov. Údaj pochádza zo štatistiky Fényesa, E., uvádzanej v knihe BOROVSZKY, Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén Vármegye. Budapest 1904 – 1907, s. 334.

3 Bárkány uvádza, že synagógu postavil staviteľ Jellinek v náklade 85 000 forintov. Archív Pamiatkového úradu v Bratislave, sign. T 446/51 – Židovské pamiatky na Slovensku. (Bárkány). 1963 – 1965, s. 251.

4 Takýto typ dispozície vyhovoval potrebám ortodoxného náboženského obradu, ktorý sa prísne riadil predpismi náboženskej tradície podľa Halachy. K pravidlám usporiadania vnútornej dispozície synagóg pozri napríklad MEŠŤAN, Pavol a kol.: Architektúra synagóg na Slovensku. Bratislava, Judaica Slovaca 2002, s. 5 – 9.

[5] Identicky uvádza kolektív: Súpis pamiatok na Slovensku. K – P. Bratislava, Obzor 1968, s. 319 a tiež BÁRKÁNY, Eugen – DOJČ, Ľudovít: Židovské náboženské obce na Slovensku. Bratislava, VESNA 1991, s. 406. Zrejme nedôsledným prepisom a štúdiom starších prameňov sa štýl, v ktorom je synagóga v Michalovciach postavená, začal klasifikovať aj ako neogotický (pozri citáty v texte), toto tvrdenie sa ďalej mechanicky preberalo. V pôvodnom materiáli Ing. Bárkányho z roku 1963 – 1965 (s. 251) sa správne píše, že synagóga je postavená: „v obvyklom mórovom slohu" – rozumej maurskom – orientálnom.

[6] MEŠŤAN, Pavol a kol.: Architektúra synagóg na Slovensku. Bratislava, Judaica Slovaca 2002, s. 23.

[7] Synagógu asanovali v roku 1975.

[8] K otázke štýlu synagóg v širšom kontexte autorka píše podrobnejšie v tomto čísle časopisu v článku LUKÁČOVÁ, Elena – POHANIČOVÁ, Jana: Návraty k stredovekej a orientálnej inšpirácii v architektúre synagóg na území juhozápadného Slovenska.

[9] Proces asimilácie židovského obyvateľstva v Uhorsku po roku 1867 priniesol v oblasti architektúry synagóg prijatie orientálno-maurskej štýlovej inšpirácie aj pre ortodoxnú vetvu. Príkladom bola ortodoxná synagóga na Rumbach utca v Pešti od O. Wagnera z roku 1870 – 1873. Bližšie WIEBENSON, Dora – SISA, József: The Architecture of Historic Hungary. The MIT Press Cambridge, London, England, s. 192.

[10] Takmer identický stavebný typ (dispozícia aj tvaroslovie a kompozícia fasád) sa uplatnil na ortodoxnej synagóge v Prešove, postavenej podľa plánov staviteľov Koláska a Wirtha z Košíc v roku 1898. BÁRKÁNY, Eugen – DOJČ, Ľudovít: C. d., s. 338. Typovo aj štýlovo podobné ortodoxné synagógy postavili aj v Martine, Levoči, Kežmarku a Banskej Bystrici.

LITERATÚRA

BÁRKÁNY, Eugen – DOJČ, Ľudovít: Židovské náboženské obce na Slovensku. Bratislava, VESNA 1991.

BOROVSZKY, Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén Vármegye. Budapest, 1904 – 1907.

Kolektív: Súpis pamiatok na Slovensku. K – P. Bratislava, Obzor 1968.

MEŠŤAN, Pavol a kol.: Architektúra synagóg na Slovensku. Bratislava, Judaica Slovaca 2002.

WIEBENSON, Dora – SISA, József: The Architecture of Historic Hungary. Budapest Kiadó, 2000.

ARCHÍVNE FONDY

Archív Pamiatkového úradu v Bratislave, sign. T 446/51 – Židovské pamiatky na Slovensku. (Bárkány). 1963 – 1965.

Archív Zemplínskeho múzea v Michalovciach.

Príspevok vznikol na FA STU v Bratislave v rámci projektu Synagoga Slovaca 1/9054/02 odporovaného agentúrou VEGA.

MAROŠ BORSKÝ, spolupráca / *in cooperation with* MATÚŠ DULLA

KATALÓG ZACHOVANÝCH SYNAGÓG NA SLOVENSKU

Catalogue of Extant Synagogues in Slovakia

Objekty synagóg sú zoradené podľa krajov, v zátvorke za názvom sú uvedené okresy, ktoré sú v rámci kraja zoradené abecedne.
Za názvom objektu je ďalej uvedený jeho kód, ktorý je počíta nielen s označením synagóg, ale aj ďalších typov evidovaných objektov podľa tohto kľúča:
S – synagóga (E – školský objekt, I – iná komunálna inštitúcia, C – cintorín, G – významný náhrobok, R – rituálny kúpeľ, M – pamätník, T – cintorínska kaplnka, P – tlač, J – judaika).
Ďalšie číslo označuje zachovanosť (1) objektu. (Náš katalóg zahŕňa výlučne zachované objekty.)

The objects from the synagogues are arranged according to the regions. The names of the districts of the regions in alphabetic order are listed in parentheses after the names of the objects.
Next to the name of the building there is a code denoting the synagogues as well as other kinds of catalogued building according to the following description:
S – the synagogue (E – school, I – other community institution, C – cemetery, G – significant tombstone, R – ritual bath, M – memorial, T – cemetery chapel, P – imprint, J – judaika).
The next number denotes degree of preservation (1) of the building (our catalogue includes preserved objects only).

Označenie krajov:

A – Bratislavský kraj 235
T – Trnavský kraj 237
N – Nitriansky kraj 240
L – Trenčiansky kraj 244
B – Banskobystrický kraj 247
Z – Žilinský kraj 250
K – Košický kraj 253
P – Prešovský kraj 258

Denotation of the regions:

A – the region of Bratislava 235
T – the region of Trnava 237
N – the region of Nitra 240
L – the region of Trenčín 244
B – the region of Banská Bystrica 247
Z – the region of Žilina 250
K – the region of Košice 253
P – the region of Prešov 258

Nasleduje dvojčíslo, ktoré označuje lokalitu v rámci kraja (napr. Bratislava = 01) a posledné dvojčíslo označuje poradie objektu v lokalite.

Napríklad:
S1A0101 – synagóga Bratislava, Heydukova ulica:
S = synagóga, 1 = stojaca, A = Bratislavský kraj, 01 = Bratislava, 01 = objekt č. 1.

V prípade evidencie objektu ako národnej kultúrnej pamiatky je uvedené číslo, pod ktorým je zapísaný do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu (ÚZPF).

The following two numbers denote the location in the region (for example, Bratislava = 01). The last two numbers denote the order of the building in the location.

For example:
S1A0101 – synagogue in Bratislava, Heydukova street:
S = synagogue, 1 = standing, A = the region of Bratislava, 01 = Bratislava, 01 = object n. 1.

If the synagogue is registered as a national cultural monument, the number of registration in Central List of Monument Fund (Ústredný zoznam pamiatkového fondu, ÚZPF) is listed.

Autori fotografií: Viera Kamenická, Maroš Borský, Matúš Dulla.

Prekresľovanie a zameranie: Martin Lepej, Janka Kramáriková, Katarína Andrášiová, Jana Ratimorská a študenti Fakulty architektúry STU, Bratislava.

Archívne zábery z fondov:
a – SNM – Múzeum židovskej kultúry (Bratislava)
b – Hungarian Jewish Museum and Archives (Budapest)
c – Gross Family Collection (Tel Aviv)
d – Východoslovenské múzeum (Košice)
e – Pohronské múzeum (Nová Baňa)
f – Múzeum Ľudovíta Štúra (Modra)
g – Zbierka rodiny Antony (Bardejov)
h – Katedra dejín architektúry FA STU (Bratislava)

The authors of the photographs: Viera Kamenická, Maroš Borský, Matúš Dulla.

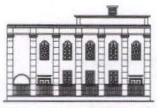
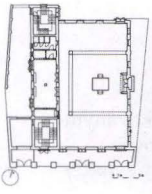
Redrawing and measurements: Martin Lepej, Janka Kramáriková, Katarína Andrášiová, Jana Ratimorská and students of the Faculty of Architecture Slovak Technical University, Bratislava.

Historical images from archives:
a – Slovak National Museum – Museum of Jewish Culture (Bratislava)
b – Hungarian Jewish Museum and Archives (Budapest)
c – Gross Family Collection (Tel Aviv)
d – Eastern Slovak Museum (Košice)
e – Pohronské Museum (Nová Baňa)
f – Ľudovít Štúr Museum (Modra)
g – Antony Family Collection (Bardejov)
h – Department of History of Architecture FA STU (Bratislava)

BRATISLAVSKÝ KRAJ / A

Bratislava
S1A0101
Ortodoxná synagóga / Orthodox Synagogue
Adresa / Location: Heydukova 11 – 13, Bratislava
Súčasné využitie / Present use: synagóga / Synagogue
Vznik / Date of construction: 1923 – 1926
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 277

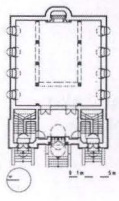
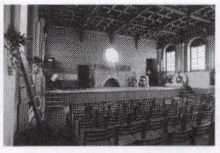
Za klasicizujúcou monumentálnou kolonádou ukryl architekt pôsobivý sakrálny objekt. Pri jeho výstavbe harmonicky spojil eklektické prvky historizujúcej akademickej architektúry, kubistické dobové detaily a progresívne konštrukčné technológie. V interiéri sa zachoval mobiliár vysokej umelecko-remeselnej kvality vytvorený podľa návrhov architekta.

Malacky
S1A0201
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Na brehu 2, Malacky
Súčasné využitie / Present use: základná umelecká škola / elementary art school
Vznik / Date of construction: 1886
Architekt / Architect: Wilhelm Stiassny
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 10733

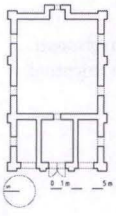
Exotické dvojvežové priečelie s typickými podkovovitými oknami a portálmi, cibuľovitými kupolami a bohato dekorovaný interiér s elegantným kazetovým stropom sú exemplárnou ukážkou maurskej architekúry a príkladom importu špičkovej viedenskej architektúry 19. storočia na Slovensku.

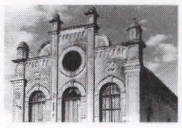

Modra (okr. Pezinok)
S1A0301
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Súkenícka 41, Modra, okr. Pezinok
Súčasné využitie / Present use: ateliér výtvarníka / artist studio
Vznik / Date of construction: 1902
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Objekt sa nachádza na južnej hranici historickej zástavby, v línii mestského opevnenia. Pôvodný ráz stavby dáva tušiť trojosové priečelie vertikálne členené zvislými lizénami a zakončené oblúčkovým vlysom. Historickú fenestráciu nahradili moderné okenné výplne, väčšina dekoratívnych detailov zanikla. Interiér silne prestavali a v súčasnosti ho využíva bratislavský umelec.

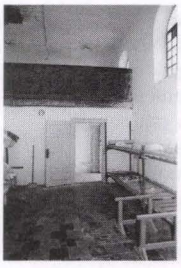

f

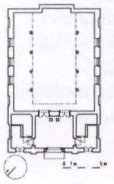
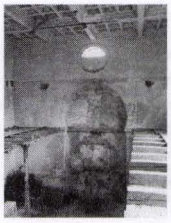
Rohožník (okr. Malacky)
S1A0401
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Pri potoku 76, Rohožník, okr. Malacky
Súčasné využitie / Present use: sklad pohrebníctva / storage of coffins
Vznik / Date of construction: 19. storočie / 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Malá synagóga na dedinskom námestí patrí k najkrajším príkladom rurálnej synagogálnej architektúry na Slovensku. Jednoduchá štvorosová stavba je do ulice obrátená východnou stranou s rizalitom, za ktorým bol pôvodne umiestnený svätostánok.

Senec
S1A0501
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Mierové námestie 12, Senec
Súčasné využitie / Present use: opustený objekt bývalého skladu / abandoned storage
Vznik / Date of construction: posledná štvrtina 19. storočia / last quarter of the 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 2275

Od uličnej čiary odstúpený hlbšie do parcely, objekt je nepriehliadnuteľnou dominantou v zástavbe ústredného mestského námestia. Trojosová fasáda, akcentovaná atikovaným zakončením, je vyváženou kompozíciou rundbogenstilového a maurského tvaroslovia. V interiéri sa zachovali zvyšky ženskej galérie, ktorú nesú liatinové stĺpy.

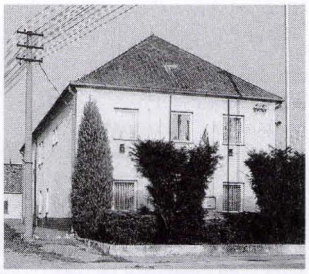

Sološnica (okr. Malacky)
S1A0601
Modlitebňa / Prayer Hall
Adresa / Location: Sološnica 485, okr. Malacky
Súčasné využitie / Present use: rodinný dom / family residence
Vznik / Date of construction: 19. storočie alebo začiatok 20. storočia / 19th century or early 20th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Objekt je ukážkou typickej ľudovej obytnej architektúry záhorského regiónu. Miestnymi pamätníkmi identifikovaný ako židovská modlitebňa, dom zrejme patril poprednému z členov miestnej židovskej komunity, ktorá sa tu schádzala.

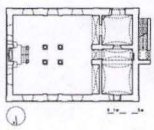
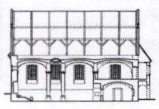
Studienka (okr. Malacky)
S1A0701
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Studienka 364, okr. Malacky
Súčasné využitie / Present use: obecný úrad / local municipality
Vznik / Date of construction: 19. storočie / 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Niekdajšia synagóga sa nachádza v strede obce na malom námestí. Objekt je úplne prestavaný a v súčasnosti slúži ako sídlo miestnej samosprávy.

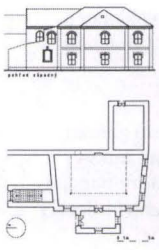
Stupava (okr. Malacky)
S1A0801
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Hlavná ulica, Stupava, okr. Malacky
Súčasné využitie / Present use: bez využitia / without use
Vznik / Date of construction: 1803
Architekt / Architect: neznámy / unknown
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 10004

Rozmiestenie vnútorných priestorov je čitateľné na neskorobarokovej fasáde s výrazným štítom, ktorý je typický pre architektúru tohto regiónu. V západnom trakte objektu sa nachádzajú dve miestnosti, vstupný vestibul a denná miestnosť. Nad nimi sa rozkladá ženská galéria, na ktorú sa vystupovalo externým schodiskom, diagonálne pristavaným k západnej fasáde. Modlitebnej hale dominujú štyri stĺpy pôvodne ohraničujúce bimu, ktoré podopierajú deväťklenbový strop. Unikátna deväťklenbová synagóga patrí k najvzácnejším slovenským synagogálnym objektom a hrozí jej bezprostredný kolaps.

Svätý Jur (okr. Pezinok)
S1A0901
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Pezinská 21, Svätý Jur, okr. Pezinok
Súčasné využitie / Present use: skladisko súkromného domu / family house storage
Vznik / Date of construction: 1790; 1880 (prestavba / reconstruction)
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Synagóga z konca 18. storočia na nepravidelnom pôdoryse pripomína neskorobarokovú vidiecku šľachtickú kúriu. Nachádza sa vo východnej časti historickej zástavby vinohradníckeho mestečka. V súčasnosti je tento súkromný objekt v katastrofálnom stave a hrozí mu bezprostredný zánik.

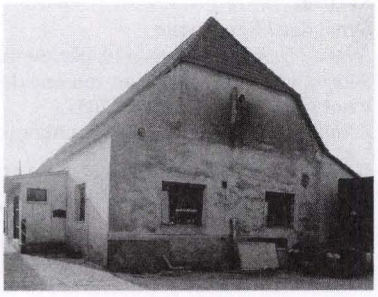

TRNAVSKÝ KRAJ / T

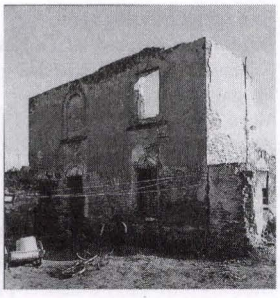
Borský Mikuláš (okr. Senica)
S1T0201
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Ulica Ludvíka Svobodu, Borský Mikuláš 644, okr. Senica
Súčasné využitie / Present use: pekáreň / bakery
Vznik / Date of construction: 19. storočie / 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Úplne prestavaný objekt bez znakov pôvodného účelu v súčasnosti slúži ako pekáreň.

Sekule (okr. Senica)
S1T0301
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: za bytovkami na južnom konci obce / behind appartment houses at the southern edge of village
Súčasné využitie / Present use: ruina / ruin
Vznik / Date of construction: 18. storočie alebo prvá polovica 19. storočia / 18th century or first half of the 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Z barokového objektu historickej synagógy sa zachovalo iba torzo západnej fasády so vstupným portálom.

Skalica
S1T0401
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Pod kalváriou, Skalica
Súčasné využitie / Present use: vonkajšia stena rodinného domu / outer wall of a family house
Vznik / Date of construction: 1760
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Fragment obvodového múru historickej synagógy sa uchoval v mestskom opevnení v blízkosti románskej rotundy sv. Juraja nad priestorom dnešného parkoviska, bývalého židovského cintorína.

Sobotište (okr. Senica)
S1T0502
Beit midraš / Beit Midrash
Adresa / Location: Sobotište 86, okr. Senica
Súčasné využitie / Present use: rodinný dom / family residence
Vznik / Date of construction: prvá polovica 19. storočia / first half of the 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Na malom námestí v strede obce, oproti nyáriovskému zámku postavili dom rabína, ktorý plnil funkciu beit midrašu, mikvy a pekárne macesov. Za domom tečie malý potôčik, ktorý napájal rituálny kúpeľ. Jednoduchá klasicizujúca stavba v duchu vidieckej kúrie s akcentovaným stredným trojosím fasády.

Sobotište
S1T0501
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Sobotište 19, okr. Senica
Súčasné využitie / Present use: rodinný dom / family residence
Vznik / Date of construction: 1763
Architekt / Architect: neznámy / unknown

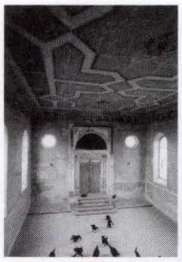
Niekdajšiu klasicistickú synagógu po druhej svetovej vojne úplne prestavali na rodinný dom. Žiadne stopy pôvodného výzoru stavby sa nezachovali.

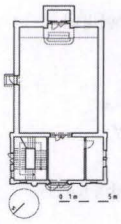
Šamorín (okr. Dunajská Streda)
S1T0601
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Mliečňanská 6, Šamorín
Súčasné využitie / Present use: galéria moderného umenia / modern art gallery
Vznik / Date of construction: 1912
Architekt / Architect: neznámy / unknown
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 2529

Synagóga sa rozkladá vo východnej časti mesta, obkolesená pôvodnou zástavbou. Niektoré z okolitých domov pôvodne patrili židovskej obci: v susednom objekte bola škola, vo vedľajšom rituálny bitúnok, v ďalších bývali rabín a ostatní zamestnanci obce. Mikva stála za synagógou. Trojosová západná fasáda dominuje priestoru, ktorý vytvára okolitá zástavba a dáva tak vyniknúť tejto eklektickej stavbe s maurskými prvkami. Umiestnenie ženskej galérie na západnej strane objektu je čitateľné pri pohľade na fenestráciu bočných fasád. Pôvodný mobiliár sa nezachoval, iba áron hakodeš vo východnej stene a nástropné dekorácie.

Šaštín-Stráže (okr. Senica)
S1T0701
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Šaštín-Stráže 1071, okr. Senica
Súčasné využitie / Present use: opustený sklad / abandoned storage
Vznik / Date of construction: 1852
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Klasicistická synagóga dominuje pôvodnej vidieckej zástavbe a v jej bezprostrednom okolí sa zachovali pôvodné objekty židovskej obce. V povojnovom období využívali objekt ako sklad, okná zastavali a nový vstup prerazili vo východnej fasáde priamo v rizalite, ktorý pôvodne skrýval monumentálnu niku s áronom hakodeš.

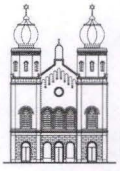
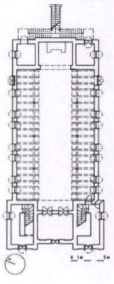
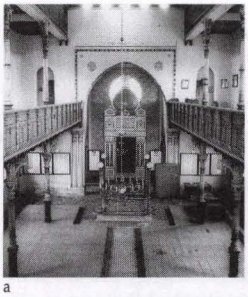
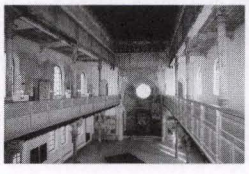

Trnava
S1T0101
Status quo synagóga / Status Quo Synagogue
Adresa / Location: Halenárska 2, Trnava
Súčasné využitie / Present use: galéria moderného umenia, expozícia judaík na ženskej galérii / modern art gallery, Judaica exhibition in the women gallery
Vznik / Date of construction: 1897
Architekt / Architect: Jakub Gartner
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 2276

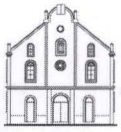
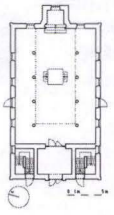
Stavbu postavili koncom 19. storočia podľa návrhu viedenského špecialistu na synagogálnu architektúru (bol autorom aj hlohoveckej synagógy). Oktogonálne veže s medenými cibuľami korunujú vyváženú dvojvežovú fasádu tejto germanizujúcej rundbogestilovej kreácie z neomietnutej tehly. V interiéri sa zachovala pôvodná ženská galéria na liatinových stĺpoch. Synagóga prešla v deväťdesiatych rokoch čiastočnou rekonštrukciou na kultúrne účely. Pred objektom stojí pamätník obetiam holokaustu od architekta Artura Szalatnaia-Slatinského.

a

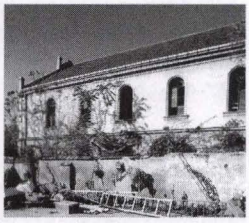

Trnava
S1T0102
Ortodoxná synagóga / Orthodox Synagogue
Adresa / Location: Havlíkova ulica, Trnava
Súčasné využitie / Present use: schátraný objekt / decayed building
Vznik / Date of construction: 1892
Architekt / Architect: neznámy / unknown
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 11391

V úzkej uličke, v bezprostrednej blízkosti druhej synagógy, stojí v hustej vegetácii chátrajúci bezvežový objekt. Kedysi patril ortodoxnému rítu, ako je jasné so zachovaného, žiaľ, vandalizovaného mobiliára: bima stála dôsledne v strede priestoru a ženská galéria mala mechicu – drevený rošt skrývajúci ženské publikum. Na parcele stojí prízemný objekt, ktorý patril židovskej obci, boli v ňom umiestnené komunálne inštitúcie.

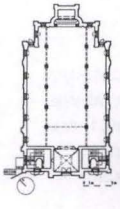

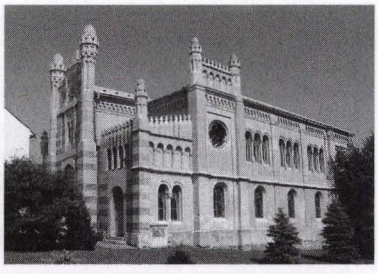
a

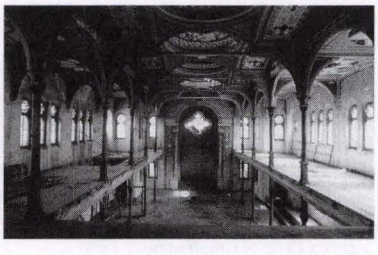

Vrbové (okr. Piešťany)
S1T0801
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Beňovského ulica, Vrbové, okr. Piešťany
Súčasné využitie / Present use: schátraný objekt / decayed building
Vznik / Date of construction: 1883
Architekt / Architect: neznámy / unknown
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 2491

Bývalá synagóga sa nachádza na hlavnej ulici mesta a patrí k jeho najzaujímavejším stavbám. Maurský objekt s trojosovou fasádou zdobia typické horizontálne farebne kontrastné pásy, oktogonálne hviezdice a štíhle vertikálne minarety. Interiér sa zachoval čiastočne, ženská galéria je bez zábradlia. Pozoruhodnou časťou objektu je dobre zachovaná stropná konštrukcia. Tvorí ju dômyselná sústava kupolových polí, klenieb a tiahel, na ktorú aplikovali výpravnú dekoráciu dodnes vo vynímočnom stave. Paradoxne, pamiatkovú obnovu objektu zastavilo reštitučné konanie. Židovská obec sídlila v dome na opačnej strane cesty.

NITRIANSKY KRAJ / N

Bátorove Kosihy (okr. Komárno)
S1N0201
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Bátorove Kosihy 36, okr. Komárno
Súčasné využitie / Present use: výrobná dielňa / manufacture workshop
Vznik / Date of construction: druhá polovica 19. storočia / second half of the 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

K jednoduchej stavbe vidieckej synagógy pristavali po vojne z oboch strán ďalšie priestory, aby mohli objekt využívať ako kultúrny dom. V súčasnosti tu sídli výrobná dielňa.

Bojná (okr. Topoľčany)
S1N0301
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Bojná 250, okr. Topoľčany
Súčasné využitie / Present use: pohostinstvo a veľkoobchod s vínom / village pub and wine store
Vznik / Date of construction: pred 1880 / before 1880
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Budova bývalej synagógy stojí na námestí v strede dediny. Východná časť slúži ako miestny bar s charakteristickou oranžovou fasádou, zatiaľ čo pri pohľade z opačnej strany divák určí pôvodný sakrálny účel objektu. Jedonoduchá vidiecka synagóga so sedlovou strechou kombinuje maurské nárožné minarety a neorománsky oblúčkový vlys. Interiér odstránili.

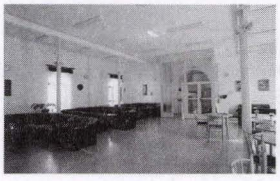

Komárno
S1N0402
Ortodoxná synagóga / Orthodox Synagogue
Adresa / Location: Biskupa Királya 28, Komárno
Súčasné využitie / Present use: jedáleň a klubovňa domova dôchodcov / dinning hall and club hall of the old age home
Vznik / Date of construction: 1904
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Synagógu dôstojným spôsobom začlenili do novostavby domova dôchodcov. Vnútorný priestor predeľuje vstavané podlažie, aby sa zefektívnilo využitie objektu na humanitárne účely. Napriek tomu hmota stavby a detaily ako liatinové stĺpy v interiéri a okno s motívom Davidovej hviezdy prezrádzajú pôvodnú funkciu objektu.

Komárno
S1N0401
Modlitebňa v židovskom starobinci / Prayer Hall in the Jewish Old Age Home
Adresa / Location: Štúrova ulica / Eötvösa 15, Komárno
Súčasné využitie / Present use: židovská modlitebňa / Jewish Prayer Hall
Vznik / Date of construction: 1896
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Synagóga je neogotický pavilón na konci prízemnej nárožnej tehlovej stavby bývalého židovského starobinca, ktorý je v súčasnosti sídlom miestnej židovskej náboženskej obce. Interiér modlitebne je jednoduchý priestor zaklenutý valenou klenbou s pôvodným mobiliárom. Zaujímavým výtvarným detailom sú ozdobné kovové tiahlá vysokej remeselnej kvality.

Komárno
S1N0403
Neologická synagóga / Neolog Synagogue
Adresa / Location: Štúrova ulica, Komárno
Súčasné využitie / Present use: fitnescentrum a squashové kurty / fitness and squash center
Vznik / Date of construction: 1863
Architekt / Architect: neznámy / unknown

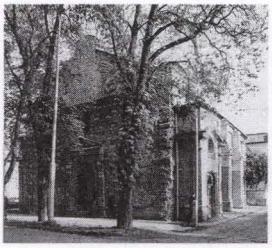
Objekt bývalej neologickej synagógy prešiel od vojny mnohými využitiami, najprv ako skladové priestory, v súčasnosti ako fitnesscentrum so saunou a squashovými kurtmi. Z pôvodného sa veľa nezachovalo, na trojosovom priečelí úplne zanikli všetky dekoratívne detaily, interiér dokonale prestavali.

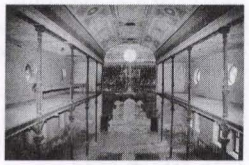

b

Levice
S1N0501
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Ulica Kalmana Kittenbergera, Levice
Súčasné využitie / Present use: schátraný objekt / decayed building
Vznik / Date of construction: 1853, 1883 (rekonštrukcia / reconstruction)
Architekt / Architect: neznámy / unknown
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 2281

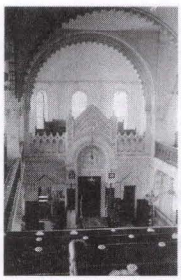
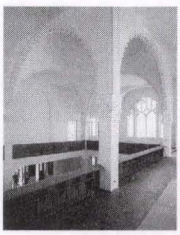
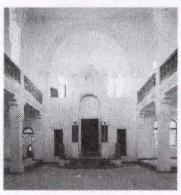
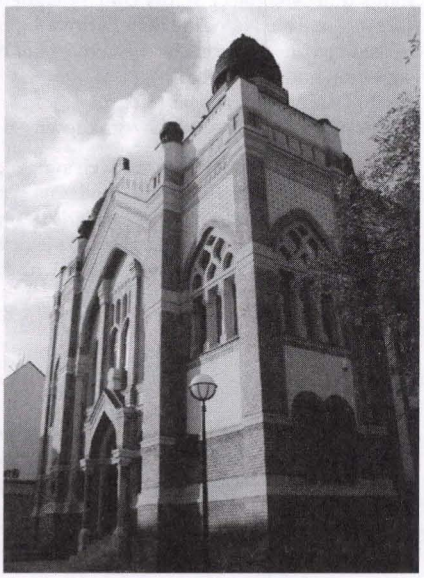
Levická synagóga sa pomaly prepadáva v priestore zasypanej priekopy mestského opevnenia. Objekt priemerných architektonických kvalít spája antikizujúce priečelie, archaicky pôsobiace oporné piliere na bočných fasádach a ženskú galériu na typických dobových liatinových stĺpoch. Pôvodne mala synagóga aj dve nárožné vežičky, ktoré neskôr odstránili v rámci kompromisu s konzervatívnymi veriacimi v obci.

c

Nitra
S1N0101
Neologická synagóga / Neolog Synagogue
Adresa / Location: Pri synagóge 3, Nitra
Súčasné využitie / Present use: výstavná a koncertná sieň / exhibition and concert hall
Vznik / Date of construction: 1908 – 1911
Architekt / Architect: Lipót (Leopold) Baumhorn
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 1503

Jednou z troch slovenských realizácií budapeštianskeho architekta synagóg je nitrianska neologická synagóga. Voľne stojaci objekt situovaný v úzkej ulici v centre mesta je ukážkou jeho majstrovstva. Do ulice je orientovaný južnou fasádou s dvojvežovým akcentom a rozsiahlou fenestráciou. Cez vstupný vestibul sa z bočnej strany vchádza do východne orientovanej modlitebne s polygonálnym uzáverom. Jej kupolu nesie štvorica stĺpov, ktoré súčasne podopierajú ženskú galériu. Vystupuje sa na ňu dvojicou schodísk na severných nárožiach objektu. Stavba reprezentuje typickú baumhornovskú kreáciu s maurskými, byzantskými a secesnými prvkami. Objekt po vyše desaťročí rekonštrukčných prác slúži kultúrnym účelom.

b

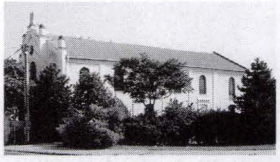
Nitrianska Blatnica (okr. Topoľčany)
S1N0601
Modlitebňa / Prayer Hall
Adresa / Location: Nitrianska Blatnica 287, okr. Topoľčany
Súčasné využitie / Present use: rodinný dom / family residence
Vznik / Date of construction: 19. storočie / 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

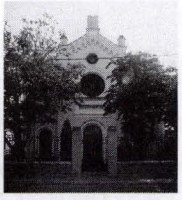
V objekte jednoduchého vidieckeho domu sa podľa tradície miestnych pamätníkov stretávala židovská komunita. Bola v ňom modlitebňa, príbytok šocheta (rituálneho mäsiara) a rituálny bitúnok.

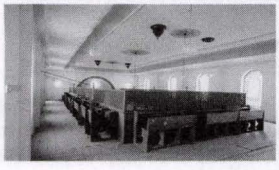

Nové Zámky
S1N0701
Ortodoxná synagóga / Orthodox Synagogue
Adresa / Location: Česká bašta 5, Nové Zámky
Súčasné využitie / Present use: synagóga / active synagogue
Vznik / Date of construction: 1859; 1931 (rekonštrukcia / reconstruction)
Architekt / Architect: neznámy / unknown
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 10671

Na východnej strane niekdajšieho pevnostného mestského centra stojí jedna z nemnohých synagóg, ktoré sa dodnes využívajú na liturgický účel. Jednoduchý neorománsky objekt s trojosovou fasádou si v interiéri uchoval pôvodný inventár. V susedstve synagógy stoja ďalšie objekty židovskej komunity.

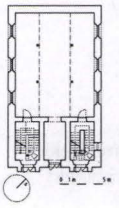

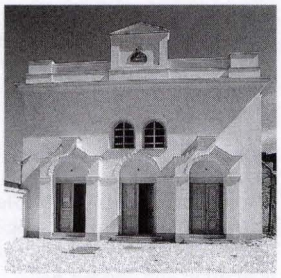

Šahy (okr. Levice)
S1N0801
Status quo synagóga / Status Quo Synagogue
Adresa / Location: Námestie Bélu Bártóka 13, Šahy, okr. Levice
Súčasné využitie / Present use: výstavná a koncertná sieň / exhibition and concert hall
Vznik / Date of construction: 1852
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Jedným z mála dôstojne obnovených synagogálnych objektov s kultúrnym využitím je bývalá ortodoxná synagóga. V interiéri sa okrem liatinových stĺpov ženskej galérie nezachovali žiadne stopy pôvodného inventáru. Západná fasáda je nevýrazná kreácia s trojicou vstupných portálov a hebrejským žalmom na atike.

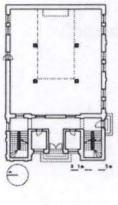

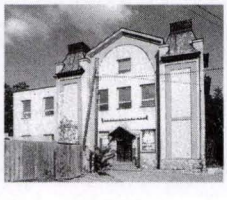

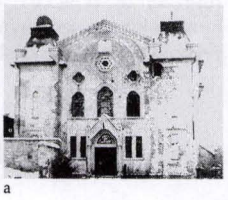

Šahy
S1N0802
Ortodoxná synagóga / Orthodox Synagogue
Adresa / Location: Ružová 48, Šahy, okr. Levice
Súčasné využitie / Present use: opustená diskotéka / abandoned disco hall
Vznik / Date of construction: 1929
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Niekdajšia synagóga je voľne stojaci objekt v časti mesta, ktorá bola podľa informácií miestnych pamätníkov typická židovskou rezidenčnou prítomnosťou. Objekt postavili medzi vojnami vo vyznievajúcom maursko-secesnom ráze s nárožnými vežami. Po vojne objekt prestavali.

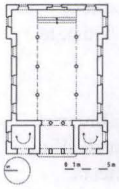

a

Štúrovo (okr. Nové Zámky)
S1N0901
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Hlavná 32, Štúrovo, okr. Nové Zámky
Súčasné využitie / Present use: centrum voľného času / youth center
Vznik / Date of construction: 1926
Architekt / Architect: neznámy / unknown

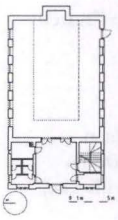
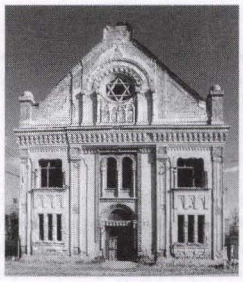
Objekt je do hlavnej ulice orientovaný bočnou – južnou fasádou, ktorú akcentujú nárožné rizality. Objekt po vojne silne prestavali, iba v západnej časti sa čiastočne zachoval pôvodný schodiskový trakt.

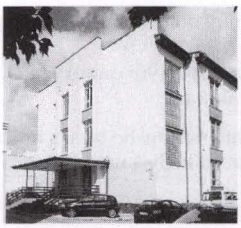
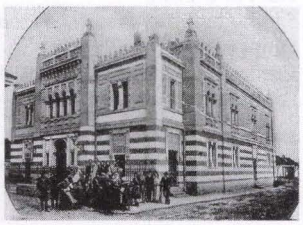
Šurany (okr. Nove Zámky)
S1N1001
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Malá 2, Šurany, okr. Nové Zámky
Súčasné využitie / Present use: obnova na kultúrne účely / restoration for cultural purposes
Vznik / Date of construction: začiatok 20. storočia / beginning of the 20th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 10801

Synagóga niekdajšieho významného centra ortodoxného židovského života dokončili na konci prvej svetovej vojny ako zaujímavý secesno-maurský hybrid s bizarnými dekoratívnymi motívmi, ktoré pokrývajú celú plochu fasády. Interiér bol konvenčne riešený priestor so ženskou galériou a s áronom hakodeš v monumentálnej nike.

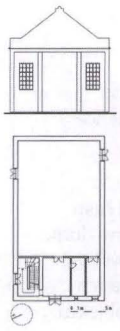
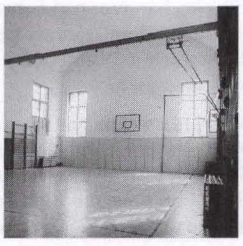

Topoľčany
S1N1101
Názov / Name: synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Terézie Vansovej 2, Topoľčany
Súčasné využitie / Present use: stredné odborné učilište / secondary apprentice school
Vznik / Date of construction: 1898; po vojne prestavané / postwar reconstruction
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Z pekného maurského objektu bez veží sa veľa nezachovalo. Na Štefana 1944 ho zapálili nemecké vojská, po vojne slúžil ako sklad, ktorý prestavali na strednú školu. V susedstve stála takzvaná Rosenthalova modlitebňa asanovaná v osemdesiatych rokoch.

c

Zlaté Moravce
S1N1201
Ortodoxná synagóga / Orthodox Synagogue
Adresa / Location: Štúrova 5, Zlaté Moravce
Súčasné využitie / Present use: telocvičňa / gym hall
Vznik / Date of construction: 1928
Architekt / Architect: Andrej Petö

Objekt bez výraznej výtvarnej hodnoty je do ulice orientovaný východnou fasádou so štítovým akcentom a prostými vertikálnymi lizénami. Interiér slúži na zlepšenie telesnej kondície miestnych obyvateľov.

Zlaté Moravce
S1N1202
Neologická synagóga / Neolog Synagogue
Adresa / Location: Robotnícka 9, Zlaté Moravce
Súčasné využitie / Present use: bývalá pekáreň / former bakery
Vznik / Date of construction: koniec dvadsiatych rokov – tridsiate roky 20. storočia / late 1920s – 1930s
Architekt / Architect: neznámy / unknown

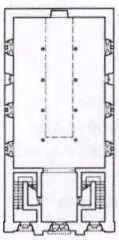
Modlitebňa neologickej kongregácie nevyzerá ako sakrálny objekt, ale ako jednoduchý obytný dom, ktorý je typickou ukážkou medzivojnovej architektúry z prostredia provinčného mesta. Dokazuje to detail s akcentovaným nárožným betónovým stĺpom balkóna.

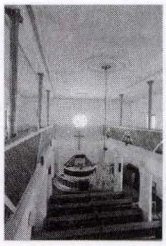

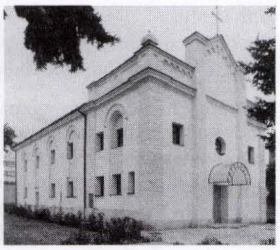
TRENČIANSKY KRAJ / L

Bánovce nad Bebravou
S1L0201
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Jesenského 14, Bánovce nad Bebravou
Súčasné využitie / Present use: evanjelický kostol / Lutheran Church
Vznik / Date of construction: 1862
Architekt / Architect: neznámy / unknown
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 10710

Interiér synagógy obnovili na bohoslužobné využitie súčasnou komunitou veriacich. Exteriér však, okrem pridaného kríža na priečelí, zostal takmer nezmenený. Je príkladom úplnej vidieckej trivializácie rundbogenstilového synagogálneho modelu.

Bošany (okr. Partizánske)
S1L0301
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Ulica československej armády 24, Bošany, okr. Partizánske
Súčasné využitie / Present use: rodinný dom s pohostinstvom / family residence with pub
Vznik / Date of construction: 19. storočie / 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Len vďaka informácii majiteľa tohto miestneho baru s hracími automatmi sme uverili, že táto stavba kedysi naozaj slúžila ako židovský sakrálny objekt.

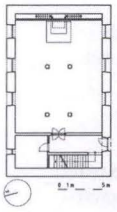
Dežerice (okr. Bánovce nad Bebravou)
S1L0401
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Dežerice 159, okr. Bánovce nad Bebravou
Súčasné využitie / Present use: rodinný dom / family residence
Vznik / Date of construction: 19. storočie / 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Objekt bývalej synagógy stojí pri hlavnej ceste v strednej časti dediny. Súčasní majitelia objekt plne prestavali na rodinný dom. Na dôkaz pôvodného využitia nám ukázali zvyšky židovských modlitebných knižiek, ktoré našli pri prestavbe. Ich dcéra ich starostlivo opatruje ako pamiatku na pôvodné využitie objektu.

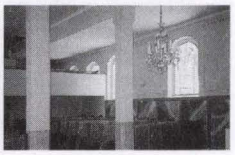
Drietoma (okr. Trenčín)
S1L0501
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Drietoma 93, okr. Trenčín
Súčasné využitie / Present use: evanjelický kostol / Lutheran Church
Vznik / Date of construction: druhá polovica 19. storočia / second half of the 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Jednoduchý objekt prestavali pre potreby dna nešného užívateľa, evanjelickej komunity. Iba celkový pohľad telo stavby a rozmiestnenie fenestrácie dáva tušiť pôvodný účel objektu.

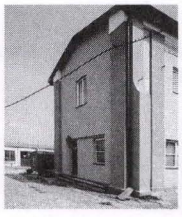
Klátova Nová Ves (okr. Partizánske)
S1L0601
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Klátova Nová Ves 179, okr. Partizánske
Súčasné využitie / Present use: rodinný dom / family residence
Vznik / Date of construction: 19. storočie / 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Jednoduchý vidiecky dom podľa informácií majiteľov slúžil ako modlitebňa miestnej židovskej komunity.

Melčice-Lieskové (okr. Trenčín)
S1L0701
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Melčice-Lieskové 19, okr. Trenčín
Súčasné využitie / Present use: dielňa a obytné priestory / workshop and family residence
Vznik / Date of construction: druhá polovica 19. storočia / second half of the 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Hmota stavby prezrádza pôvodný účel tohto jednoduchého vidieckeho objektu.

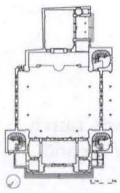
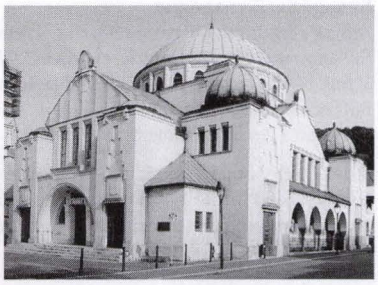
Neporadza (okr. Trenčín)
S1L0801
Modlitebňa / Prayer Hall
Adresa / Location: Neporadza 283, okr. Trenčín
Súčasné využitie / Present use: rodinný dom / family residence
Vznik / Date of construction: 19. storočie / 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

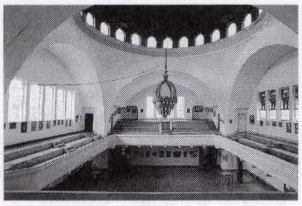
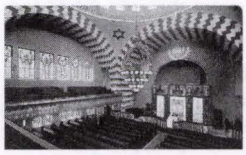
Podľa svedectva miestnych pamätníkov slúžil posledný dom pod lesom na malebnom námestíčku miestnej židovskej komunite ako modlitebňa.

Trenčín
S1L0101
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Štúrovo námestie 127, Trenčín
Súčasné využitie / Present use: výstavná sieň, v zadnej časti modlitebňa / exhibition hall, prayer hall in the background
Vznik / Date of construction: 1913
Architekt / Architect: Richard Scheibner, Hugo Pál
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 1380

Centrálna stavba na štvorcovom pôdoryse má síce štandardnú architektonickú výbavu zvyčajnú pri vtedajších synagógach – tvaroslovie orientálnej proveniencie – ale použitú zdržanlivo. Jej architektúra tým získala na ucelenosti. Na niektorých miestach historizujúca dekorácia úplne ustupuje – napríklad na šesťdielnom okne v strede hlavného priečelného štítu. Aj ústredný priestor je založený na jednoduchosti hlavných oblúkov, prostom rytme okien v päte hlavnej klenby a presvetlenosti interiéru veľkými oknami. Na budove, ktorá bola dlho skladiskom, sa nedochovalo viacero vnútorných prvkov. Obnovená je sivomodrá výmaľba kupoly s orientálnym ornamentom. Synagógu postavili trenčianski stavitelia Béla Niegreisz a Albert Fuchs.

b

Veľké Uherce (okr. Partizánske)
S1L0901
Modlitebňa / Prayer Hall
Adresa / Location: Veľké Uherce 69, okr. Partizánske
Súčasné využitie / Present use: rodinný dom / family residence
Vznik / Date of construction: 19. storočie / 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Obytný dom na bočnej ulici v centrálnej časti obce nenesie žiadne stopy pôvodného liturgického účelu.

Vrbovce (okr. Myjava)
S1L1001
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Vrbovce 134, okr. Myjava
Súčasné využitie / Present use: dielňa / workshop
Vznik / Date of construction: prvá polovica 19. storočia / first half of the 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

V strede obce vedľa potoka stojí úplne prestavaný objekt bývalej synagógy.

Žabokreky nad Nitrou (okr. Partizánske)
S1L1101
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Námestie Vendelína Murína, Žabokreky nad Nitrou, okr. Partizánske
Súčasné využitie / Present use: rodinný dom / family residence
Vznik / Date of construction: 19. storočie / 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

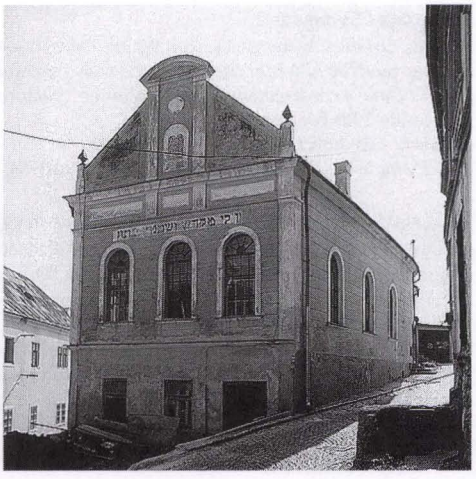
Na miernom návrší nad dedinským námestím stoja objekty niekdajšej židovskej komunity. Synagógu úplne prestavali na rodinný dom, nenesie žiadne stopy pôvodného využitia. V tesnom susedstve sa nachádzala židovská ľudová škola s bytmi rabína a učiteľa, v súčasnosti súkromná rezidencia.

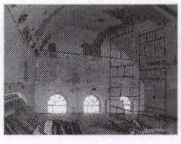

BANSKOBYSTRICKÝ KRAJ / B

Banská Štiavnica
S1B0201
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Novozámocká 5, Banská Štiavnica
Súčasné využitie / Present use: v rekonštrukcii / under restoration
Vznik / Date of construction: 1893
Architekt / Architect: neznámy / unknown
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 2493

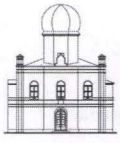
V centrálnej časti historického mesta stojí na vidlicovitom rázcestí dvoch svahovitých ulíc voľne stojaci objekt synagógy postavený na základoch staršieho historického objektu. Stavba je dominantou tohoto mestského priestoru, preto architekt koncipoval západnú fasádu veľkoryso s trojicou polkruhových okien, štítovým akcentom a širokým textovým pásom s hebrejským žalmom. Vnútorný priestor je zaklenutý valenou klenbou, ktorá na západnej strane koriguje nepravidelnosť pôdorysu objektu. Interiér po vojne zastavali podlažím a využívali ako autoškolu.

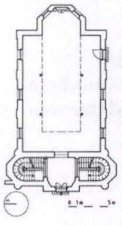
Brezno
S1B0301
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Štúrova 11, Brezno
Súčasné využitie / Present use: výstavná sieň / exhibition hall
Vznik / Date of construction: 1901 – 1902
Architekt / Architect: Peter Payerberger
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 2740

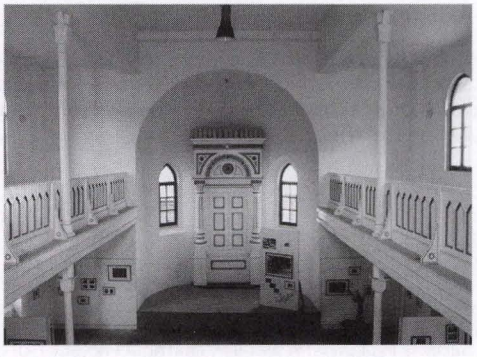
Breznianska synagóga stojí na križovatke dvoch bočných ulíc v centre mesta. Jednoduchej stavbe s trojosovým priečelím dominuje oktogonálna veža s medenou cibuľovitou strechou v osi fasády. Zrekonštruovaný interiér so ženskou galériou na liatinových stĺpoch a pôvodným áronom hakodeš slúži kultúrnym účelom.

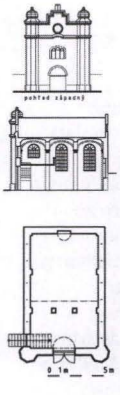

Halič (okr. Lučenec)
S1B0401
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Zámocká 3, Halič, okr. Lučenec
Súčasné využitie / Present use: rekonštrukcia na evanjelický kostol / restoration as Lutheran Church
Vznik / Date of construction: druhá polovica 19. storočia / second half of the 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 10953

Malá stavba pripomína barokovú kaplnku. Jednoduchá stavba s malými vežičkami na fasáde harmonicky zapadá do pokojného rurálneho prostredia.

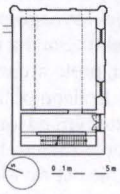

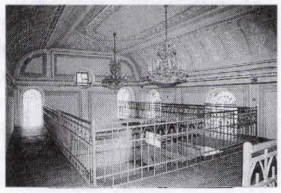
Kokava nad Rimavicou (okr. Poltár)
S1B0501
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Štúrova 11, Kokava nad Rimavicou, okr. Poltár
Súčasné využitie / Present use: výstavná sieň / exhibition hall
Vznik / Date of construction: druhá polovica 19. storočia / second half of the 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 10954

Malá stavba stojí v strede mestečka orientovaná východnou stranou do ulice. Tomu zodpovedá aj riešenie fasády s monumentálnou nikou, kruhovým oknom, ktoré kedysi akcentovalo áron hakodeš a dvojicou okien po jeho stranách. Interiér je rekonštruovaný s pôvodnou historickou dekoráciou stien a ženskou galériou na troch stranách modlitebne. Zaujímavé je statické zabezpečenie ženskej galérie, nestojí na liatinových stĺpoch, ako býva zvykom, ale je upevnená kovovými podperami v stene.

Krupina
S1B0601
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Kuzmányho 22, Krupina
Súčasné využitie / Present use: kancelárske priestory, reštaurácia / offices, restaurant
Vznik / Date of construction: polovica 19. storočia / mid 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

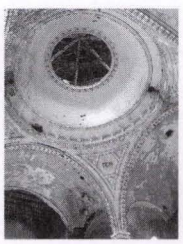
Objekt bývalej synagógy stojí na kraji historickej mestskej zástavby, pri potoku. Z pôvodnéj stavby sa veľa nezachovalo, bola vstavaná do väčšieho objektu s reštauráciou, so saunou, s bazénom a kancelárskymi priestormi.

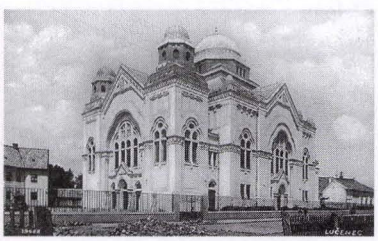

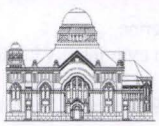
Lučenec
S1B0701
Neologická synagóga / Neolog Synagogue
Adresa / Location: Adyho 4, Lučenec
Súčasné využitie / Present use: chátrajúci objekt / decayed building
Vznik / Date of construction: 1924 – 1926
Architekt / Architect: Lipót (Leopold) Baumhorn
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 3507

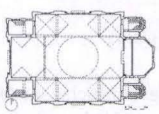
Kolosálny objekt bývalej neologickej synagógy pôsobí emblematicky ako veľký pamätník slovenského židovstva: komunita zmizla cez vojnu, po vojne zbúrali domy, kde bývala a zostal po nej iba chátrajúci objekt obklopený typickou socialistickou panelovou výstavbou. Z objektu miestni obyvatelia postupne odniesli, čo sa dalo, takže dnes nájdeme hlavice zo synagógy na záhradkách v meste. Objekt postavili v polovici dvadsiatych rokov podľa plánov budapeštianskeho špecialistu na synagogálnu architektúru. Architekt tu predviedol svoju obľúbenú schému na pôdoryse gréckeho kríža s ústrednou kupolou a nárožnými schodiskami. Tie sú artikulované západným dvojvežím alebo ako východné polygonálne prístavby. Medzi ne vložil polygonálne „presbytérium", ktoré slúžilo ako denná modlitebňa. Schátraný interiér prezrádza pôvodné riešenie, kupolu niesla švorica pilierov, ktoré sú súčasne nosníkmi ženskej galérie obiehajúcej sálu na troch stranách. Štýlovo stavba reprezentuje typický baumhornovský eklektizmus s maurskými, byzantskými a secesnými prvkami, ktoré boli typické pre predvojnovú maďarskú národnú architektúru.

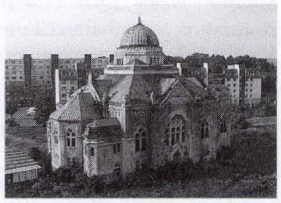

c

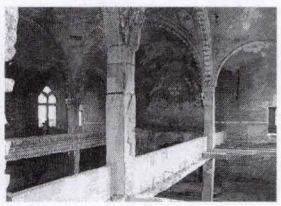

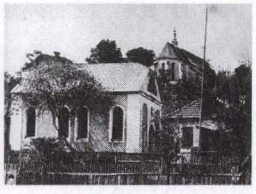
b

Nová Baňa (okr. Žarnovica)
S1B0801
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Štefánikova 10, Nová Baňa, okr. Žarnovica
Súčasné využitie / Present use: rodinný dom / family residence
Vznik / Date of construction: druhá polovica 19. storočia / second half of the 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Miestnu synagógu po vojne prestavali na obytný dom. Pôvodný výzor stavby je čitateľný na južnej fasáde, kde sa dajú rozpoznať stopy po pôvodnej polkruhovej fenestrácii. Vstupy do objektu a na ženskú galériu boli na západnej strane, v súčasnosti sú zamurované. Susedný dom zrejme slúžil ako obydlie rabína alebo kantora.

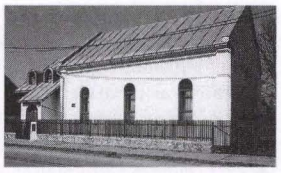

e

Revúca
S1B0901
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Železničná 55, Revúca
Súčasné využitie / Present use: modlitebňa Svedkov Jehohovych / Jehovah Wittnesses prayer hall
Vznik / Date of construction: 1889
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Ako prezrádza zbežný pohľad, zo stavby synagógy sa veľa nezachovalo. Do ulice je orientovaná južnou fasádou, na ktorej je čitateľná pôvodná polkruhová fenestrácia.

Zvolen
S1B1001
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Jozefa Kozáčeka 10, Zvolen
Súčasné využitie / Present use: obchod s textilom a nábytkom / textile and furniture shop
Vznik / Date of construction: 1895
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Iba porovnanie s historickými zábermi nám pomôže rekonštruovať pôvodný výzor zvolenskej synagógy. Voľne stojaci dvojpodlažný objekt s maurskými a neorománskymi prvkami mal trojosovú fasádu so strednou osou zdôraznenou dvojicou masívnych polopilierov s vežovým ukončením, ktoré dodávalo objektu charakteristický vzhľad. Po vojne objekt prestavali a v súčasnosti už iba pamätná tabuľa na fasáde pripomína pôvodný účel stavby.

Žarnovica
S1B1101
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Andreja Sládkoviča 16, Žarnovica
Súčasné využitie / Present use: rodinný dom / family residence
Vznik / Date of construction: tretia štvrtina 19. storočia / third quarter of the 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Objekt sme navštívili v priebehu rekonštrukcie na obytné účely, keď boli ešte rozpoznateľné zvyšky pôvodnej stavby. V susediacom dvore sa zrejme pôvodne nachádzala škola a domácnosti zamestancov obce.

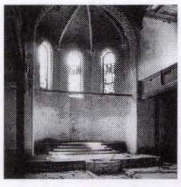
Žiar nad Hronom
S1B1201
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: ulica SNP 64, Žiar nad Hronom
Súčasné využitie / Present use: domov sociálnych služieb / senior residence wita social services
Vznik / Date of construction: 19. storočie / 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

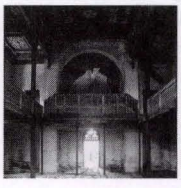

Z pôvodnej synagógy sa veľa nezachovalo. Pred niekoľkými rokmi objavili na jej povale fragmenty pôvodnej výzdoby.

ŽILINSKÝ KRAJ / Z

Bytča
S1Z0201
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Ulica Sidónie Sakalovej, Bytča
Súčasné využitie / Present use: rekonštrukcia na biblické centrum / restoration as Bible Center
Vznik / Date of construction: 1886
Architekt / Architect: neznámy / unknown
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 10498

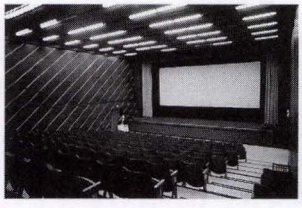

Bývalá synagóga stojí v centre mesta medzi zámkom a pivovarom baróna Poppera, ktorý postavil aj synagógu. Zaujímavá rundbogenová stavba, možno viedenskej proveniencie, prezrádza objednávateľov vkus, veď sa na ňu pozeral priamo zo svojho kaštieľa. Trojosovému priečeliu dominanuje stredný pavilón so štítovým zakončením a štvoricou vežičiek. Interiér aj napriek schátranému stavu uchoval historizujúci nádych so zvyškami kvalitne vypracovaného dreveného zábradlia a kazetového stropu.

Dolný Kubín
S1Z0301
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Hviezdoslavovo námestie 1269, Dolný Kubín
Súčasné využitie / Present use: kino / cinema
Vznik / Date of construction: 1893
Architekt / Architect: neznámy / unknown

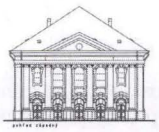

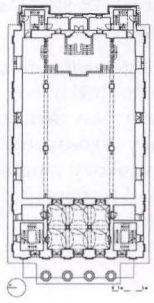

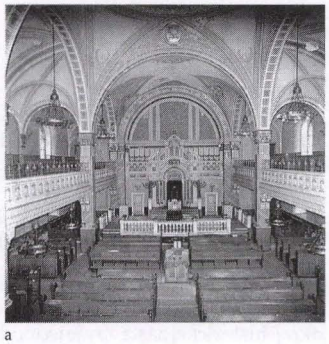
Bývalá synagóga stojí na konci dlhého mestského námestia. Objekt silne prestavali, k uličnej, východnej fasáde pristavili vstupný trakt a iba sústredeným pohľadom rozoznáme hmotu pôvodnej stavby.

Liptovský Mikuláš
S1Z0401
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Hollého ulica, Liptovský Mikuláš
Súčasné využitie / Present use: výstavná a koncertná sieň / exhibition and concert hall
Vznik / Date of construction: 1846; 1878, 1906 (obnova po požiaroch / restoration after fire)
Architekt / Architect: Lipót (Leopold) Baumhorn [1906]
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 335

Súčasná podoba synagógy prezrádza, že vznikla vo viacerých etapách ako majstrovské zladenie pôvodnej klasicistickej stavby a secesnej obnovy po požiari. Synagóga je voľne stojaci objekt v centre mesta, s predstaveným tetrastylovým portikusom s iónskymi hlavicami a ukončeným tympanónom, ktoré pochádzajú z pôvodného objektu. Štúdiom historickej fotodokumentácie sme zistili, že po prvom požiari do interiéru vstavali konvenčnú konštrukciu ženskej galérie na liatinových stĺpoch, ktorá bola zničená pri druhom požiari. Vtedy sa pristúpilo k celkovej obnove interiéru, ako aj úpravám exteriéru podľa projektu popredného architekta špecialistu na synagogálnu architektúru v krajine. Do klasicistického objektu Baumhorn koncipoval svoju obľúbenú schému s ústrednou kupolou nesenou štvoricou pilierov, ktoré súčasne podopierajú ženskú galériu. Do východnej časti inštaloval bimu a áron hakodeš s malou miestnosťou na odkladanie tór. Toto riešenie je čitateľné pri pohľade na východnú fasádu, ku ktorej pristaval tri pavilóny. Dva z nich obsahujú nárožné schodiská, čo bolo takisto súčasťou architektovej zaužívanej schémy. Napriek iba čiastočne rekonštruovanému interiéru objekt pôsobí dodnes kolosálne svojimi tvarmi a bohatosťou secesného detailu a slúži kultúrnym účelom.

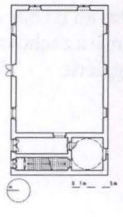

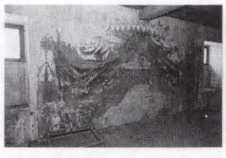

a

Rajec (okr. Žilina)
S1Z0501
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Štúrova 4, Rajec, okr. Žilina
Súčasné využitie / Present use: mestský sklad / municipal storage
Vznik / Date of construction: koniec 18. storočia alebo začiatok 19. storočia / end of the 18th or beginning of the 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

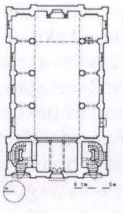
Niekdajšia rajecká synagóga nie je architektonicky príťažlivý objekt. Historická dokumentácia neexistuje a z bývalej modlitebne s opadanou omietkou, ktorú po vojne využívali ako sýpku, sa zachovala iba holá tehlová stavba. Do vnútorného priestoru vstavali drevené podlažia a z pôvodnej výzdoby sa zachovala iba nástenná dekorácia východnej steny v podobe maľovaného baldachýnu, ktorá kedysi akcentovala áron hakodeš.

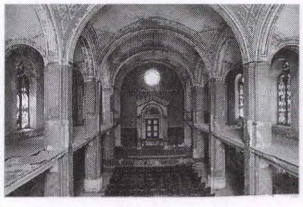

Ružomberok
S1Z0601
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Panská ulica, Ružomberok
Súčasné využitie / Present use: bez využitia / without use
Vznik / Date of construction: 1880
Architekt / Architect: neznámy / unknown
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 10513

Ružomberská synagóga je konvenčná rundbogenstilová kreácia s trojosovým priečelím a štítovým zakončením stredného rizalitu. Kontrastná červeno-biela farebnosť exteriéru akcentuje tvaroslovné prvky fasády. Interiér je trojlodný, piliere strednej lode súčasne nesú aj ženskú galériu. Zachoval sa pôvodný áron hakodeš.

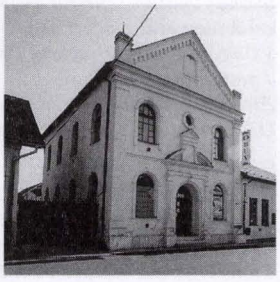

Trstená (okr. Tvrdošín)
S1Z0701
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Železničiarov 44, Trstená, okr. Tvrdošín
Súčasné využitie / Present use: obchodné priestory / commercial spaces
Vznik / Date of construction: osemdesiate roky 19. storočia / 1880s
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Objekt bývalej synagógy stojí v centre mesta vedľa nárožného objektu niekdajšieho rabinátu. V súčasnosti slúži dvom obchodným jednotkám a aj napriek úprave vstavaním podlažia si zachoval svoj šarm. Do ulice je orientovaný trojosovou fasádou so štítovým zakončením, ktorej dominuje barokový vstupný portál. V interiéri ponechali pôvodné okienko nad áronom hakodeš a liatinové stĺpy ženskej galérie.

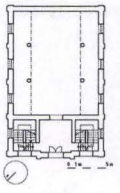

Tvrdošín
S1Z0801
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Radničná 4, Tvrdošín
Súčasné využitie / Present use: bar s diskotékou, obchodné priestory / disco bar, shops
Vznik / Date of construction: 1885
Architekt / Architect: neznámy / unknown
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 3514

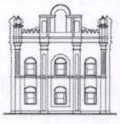
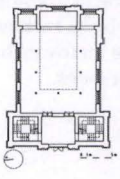
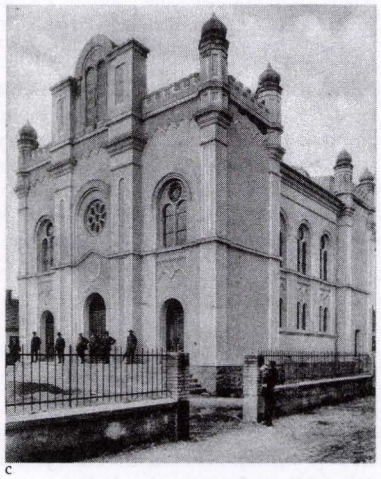
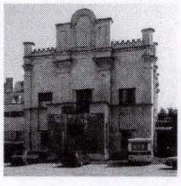
Bývalá tvrdošínska synagóga je v súčasnosti v širokom okolí známa ako centrum hlučnej nočnej zábavy. Voľne stojaci objekt na okraji historickej zástavby je jednoduchou dvojpodlažnou stavbou bez výrazných architektonických kvalít doplnený pri poslednej obnove o balustrádové zábradie predzáhradky. Trojosové priečelie zodpovedá pôvodnému trojľodnému členeniu vnútorného priestoru. Na čele fasády je hebrejský letopočet výstavby objektu. Interiér prestavali na bar dreveným obložením vnútorného priestoru. Na prízemí sa zachovala pôvodná liatinová podporná konštrukcia ženskej galérie.

Vrútky (okr. Martin)
S1Z0901
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: 1. čsl. brigády 24, Vrútky, okr. Martin
Súčasné využitie / Present use: obradná a koncertná sieň, obchodné priestory / ceremonial and concert hall, commercial spaces
Vznik / Date of construction: 1910
Architekt / Architect: neznámy / unknown

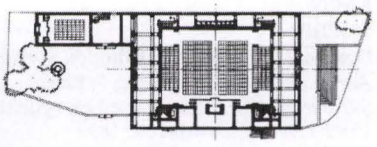
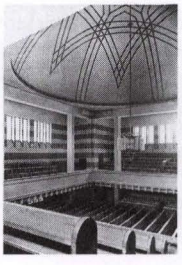
Pôvodne voľne stojaci objekt sa dnes nachádza na pomedzí pešej zóny a panelového sídliska, medzi ktoré sa pokúsili v sedemdesiatych rokoch integrovať bývalú synagógu. Západná a východná fasáda boli artikulované ako trojosové pavilóny s vertikálnym pilastrovým a vežovým akcentom. Proporcie sú hrubé, tvaroslovným prvkom chýba elegancia. Objekt je príkladom recepcie zaužívaného architektonického riešenia na architektonickej periférii. Interiér predelili podlažím pri zachovaní niektorých detailov ako triumfálny oblúk, schodisko alebo liatinová podperná konštrukcia ženskej galérie.

Žilina
S1Z0102
Neologická synagóga / Neolog Synagogue
Adresa / Location: Kuzmányho 1, Hurbanova 11, Žilina
Súčasné využitie / Present use: kino / cinema
Vznik / Date of construction: 1928 – 1931
Architekt / Architect: Peter Behrens
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 1398

Objekt je najpozoruhodnejšou pamiatkou európskeho moderného hnutia na Slovensku. Stojí na nepravidelnom pozemku, a napriek tomu je jeho základná hmota symetrická. Ústredný priestor bol určený pre 450 mužov a na galériách bolo miesto pre 300 žien. Hlavná sála je zaklenutá kupolou s priemerom 16 a výškou 17,6 metra. Na budove dominuje jednoduchá hmota hlavnej sály s úzkymi vysokými oknami, ktorá vystupuje z nižších prízemných častí. Tie sú z riadkového kamenného muriva, ktoré dodáva synagóge primerane monumentálny ráz. Objekt patrí medzi tých málo slovenských synagóg, ktoré, hoci sú tradičným stavebným typom, majú ráz modernej architektúry. Behrensov návrh zvíťazil v užšej súťaži, na ktorej sa ešte zúčastnil Josef Hoffmann z Viedne a Lipót Baumhorn z Budapešti. V súčasnosti je pôvodný interiér prestavaný a budova slúži ako kino.

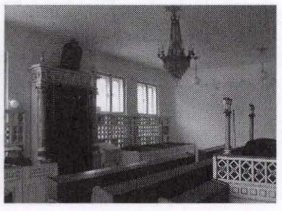

h

Žilina
S1Z0101
Ortodoxná synagóga / Orthodox Synagogue
Adresa / Location: Dlabačova 15, Žilina
Súčasné využitie / Present use: synagóga, expozícia judaík, obchodné priestory / synagogue, Judaica exhibition, comercial spaces
Vznik / Date of construction: 1927
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Modlitebňa niekdajšej žilinskej ortodoxnej komunity stojí v medzivojnovej rezidenčnej zástavbe. Vyvýšený podpivničený objekt je dvojica stavieb, prednej modlitebne a zadného traktu, ktoré opticky zjednocuje veranda so schodiskovým nástupom. Modlitebňa je orientovaná do ulice východnou fasádou, s čitateľným umiestením áronu hakodeš. Interiér je v intaktnom stave so zachovaným pôvodným mobiliárom s geometrickým dekorom dvadsiatych rokov. Predeľuje ho drevený raster – mechica. V zadnej, ženskej časti, je umiestnená expozícia židovského múzea. V suteréne sa pôvodne nachádzal rituálny kúpeľ, v súčasnosti obchodné priestory.

KOŠICKÝ KRAJ / K

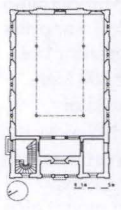
Čaňa (okr. Košice-okolie)
S1K0201
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Ulica mieru, Čaňa, okr. Košice-okolie
Súčasné využitie / Present use: kino, obchodné priestory / cinema, commercial spaces
Vznik / Date of construction: druhá polovica 19. storočia / second half of the 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

V strede dediny sa nachádza objekt niekdajšej synagógy, po vojne výrazne prestavaný. Na východnej strane je viditeľné štítové zakončenie fasády, ktoré objekt akcentovalo do ulice.

Košice
S1K0102
Ortodoxná synagóga / Orthodox Synagogue
Adresa / Location: Zvonárska 7, Košice
Súčasné využitie / Present use: bez využitia / without use
Vznik / Date of construction: 1899
Architekt / Architect: János Balog
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 3620

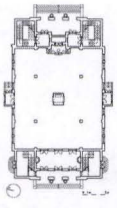
Synagóga je ústrednou stavbou komplexu rituálnych objektov bývalej ortodoxnej židovskej obce. Rundbogenstilová stavba je orientovaná západnou fasádou do zaoblenej ulice, ktorá kedysi tvorila hradbovú líniu mesta. Fasáda je trojosová s dvoma vystupujúcimi schodiskovými rizalitmi. Strednú os s hlavným portálom akcentuje štítové zakončenie s tabuľami Desatora. Interiér s bohatou nástennou výmaľbou je dnes prázdny. Ženská galéria na liatinových stĺpoch, pôvodný áron hakodeš a niektoré ďalšie pôvodné prvky sa zachovali.

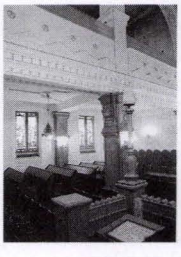

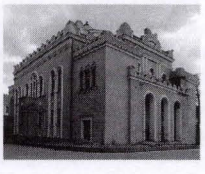

Košice
S1K0104
Ortodoxná synagóga / Orthodox Synagogue
Adresa / Location: Puškinova ulica, Košice
Súčasné využitie / Present use: synagóga / Synagogue
Vznik / Date of construction: 1927
Architekt / Architect: Ľudovít Ölschläger a Boskó
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 1135

Realizácia miestnej architektonickej kancelárie je zaujímavou ukážkou medzivojnovej regionálnej architektúry. Voľne stojaci monumentálny objekt stojí na širokom priestranstve. Keďže je do ulice orientovaný východnou stranou, na ktorej je umiestnený áron hakodeš, celá uličná fasáda je kulisa s reprezentatívnym, ale iba čiastočne funkčným schodiskovým nástupom. Atikové cimburie prezrádza vlyv východoslovenskej renesancie. Vnútorný priestor zastrešuje kupola nesená štvoricou pilierov, ktoré sú súčasne nosníkmi ženskej galérie. Celková realizácia interiéru je na vysokej výtvarnej úrovni a bohatá na zaujímavé detaily, pri zachovaní požiadaviek tradičnej synagogálnej architektúry. Bimu umiestnili prísne do stredu a na zábradlí ženskej galérie je pridaný kovový rošt – mechica. Spolu so susednou ortodoxnou školou a plánovanými rituálnymi kúpeľmi v zadnej časti pozemku mal tento objekt slúžit ako religiózne centrum moderného ortodoxného košického židovstva.

Košice
S1K0103
Chasidská synagóga / Hassidic Synagogue
Adresa / Location: Krmanova 5, Košice
Súčasné využitie / Present use: skúšobný ústav / research institute
Vznik / Date of construction: 1920
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Objekt postavila najkonzervatívnejšia a najchudobnejšia kongregácia v rámci ortodoxnej židovskej obce – chasidi. Centrom ich života bolo štúdium Tóry a o sociálny kontakt s vonkajším svetom neprejavovali veľký záujem. Stačil im skromný objekt tradičnej židovskej modlitebne, ktorý je príkladom prenesenia jednoduchej vidieckej synagógy do moderného urbánneho prostredia.

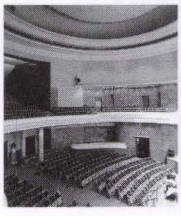

Košice
S1K0105
Neologická synagóga / Neolog Synagogue
Adresa / Location: Moyzesova 66, Košice
Súčasné využitie / Present use: filharmónia / Philharmonic Hall
Vznik / Date of construction: 1927
Architekt / Architect: Lajos Kozma
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 1181

Objekt postavili v dvadsiatych rokoch na mieste modlitebne status quo kongregácie, ktorej odstúpili starú neologickú synagógu v prednej časti pozemku (zbúraná po vojne). Víťazná realizácia popredného budapeštianskeho architekta je príkladom medzivojnovej maďarskej neobarokovej architektúry a jej importu na Slovensko. Kupolový objekt s monumentálnym vstupným portikusom po vojne prestavali: portikus strhli a nahradili nevkusnou prístavbou v duchu architektúry päťdesiatych rokov. Súčasťou pôvodnej realizácie bola výstavba nového objektu židovskej neologickej školy.

a

S1K0101
Ortodoxná modlitebňa / Orthodox Prayer Hall
Adresa / Location: Zvonárska 7, Košice
Súčasné využitie / Present use: synagóga / active synagogue
Vznik / Date of construction: 1901
Architekt / Architect: István Forgách

Malý objekt, ktorý je súčasťou komplexu stavieb niekdajšej ortodoxnej komunity, sa dodnes využíva na religiózne účely. Postavený ako malá prízemná modliteňa s polkruhovými oknami, v zadnej časti sa nachádzali priestory mäsiarov. Na východnej strane je pristavaná sukkah – špeciálna šiatrovitá stavba, ktorá sa rituálne používa počas sviatku Sukkot.

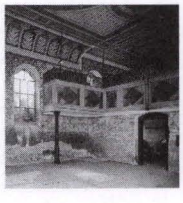

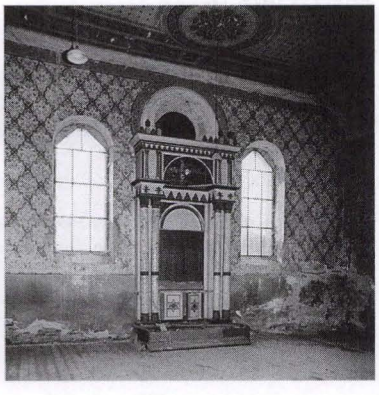

Kráľovský Chlmec (okr. Trebišov)
S1K0301
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Hviezdoslavova ulica, Kráľovský Chlmec, okr. Trebišov
Súčasné využitie / Present use: bez využitia / without use
Vznik / Date of construction: 1850
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Tehlový objekt situovaný na konci slepej ulice sa nevyznačuje architektonicky veľmi nápaditou fasádou. Využitie objektu počas socializmu ako sklad nábytku nezničilo, na rozdiel od iných stavieb, úplne interiér. Relatívne dobre sa tu zachovali áron hakodeš a ženská galéria.

Michaľany (okr. Trebišov)
S1K0401
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Cintorínska 10, Michaľany, okr. Trebišov
Súčasné využitie / Present use: obchod, sklad nápojov / shop, beverages storage
Vznik / Date of construction: 1934
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Z pôvodnej synagógy sa veľa nezachovalo. Iba akcentovaná fasáda prezrádza, že tento objekt neslúžil bežným obytným účelom.

Michalovce
S1K0501
Klaus synagóga [chasidská] / Klaus Synagogue [Hassidic]
Adresa / Location: Kostolné námestie 1, Michalovce
Súčasné využitie / Present use: bez využitia / without use
Vznik / Date of construction: koniec dvadsiatych alebo tridsiate roky 20. storočia / late 1920s or 1930s
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Modlitebný objekt miestnej chasidskej komunity bol kedysi súčasťou dlhého dvora, na ktorý sa vchádzalo z objektu na Štúrovej 8. V tomto dvore boli umiestnené všetky inštitúcie malej kongregácie: škola, rituálny kúpeľ, rituálny bitúnok a byt rabína. Synagóga je jednoduchá tradičná stavba, iba jej fasádu prizdobili typickými dekoratívnymi prvkami medzivojnovej architektúry.

Moldava nad Bodvou (okr. Košice-okolie)
S1K0601
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Vodná 21, Moldava nad Bodvou, okr. Košice-okolie
Súčasné využitie / Present use: opustený objekt s telocvičňou / abandoned building with gym hall
Vznik / Date of construction: 1931
Architekt / Architect: neznámy / unknown

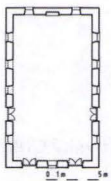
Dnešný objekt sa skladá z pôvodnej synagógy a zapadnej prístavby, o ktorej sa nedá určiť, či pochádza z obnovy po požiari, alebo ju pristavali po až vojne. Uličné priečelie je jednoduchá dvojosová štítová fasáda, kedysi s polkruhovými oknami. Je dokladom prežívania tradičného synagogálneho typu vo vidickom prostredí. V blízkosti objektu tečie rieka, ktorá zásobovala vodou rituálny kúpeľ.

Príbeník (okr. Trebišov)
S1K0701
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Ulica Sándora Petöfiho, Príbeník, okr. Trebišov
Súčasné využitie / Present use: bez využitia / without use
Vznik / Date of construction: začiatok 20. storočia / beginning of the 20th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Jednoduchý prízemný objekt z neomietnutej tehly je situovaný na križovatke hlavných ulíc obce. Interiér je plný smetia, ale celkom dobre sa tu uchovala pôvodná nástropná výmaľba a okenné výplne. Na tehlových stenách exteriéru aplikovali rôzne židovské symboly.

Slovenské Nové Mesto (okr. Trebišov)
S1K0801
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Hlavná 87, Slovenské Nové Mesto, okr. Trebišov
Súčasné využitie / Present use: katolícky kostol / Catholic Church
Vznik / Date of construction: 19. storočie / 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Súčasná podoba objektu s predstaveným portikusom nedovoľuje jasne určiť, či sa jedná o povojnovú prístavbu. Na východnej stene objektu je čitateľné pôvodné umiestenie áronu hakodeš.

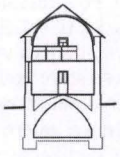
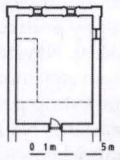
Smolník (okr. Gelnica)
S1K0901
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Smolník 123, okr. Gelnica
Súčasné využitie / Present use: rodinný dom / family residence
Vznik / Date of construction: začiatok 20. storočia / beginning of 20th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

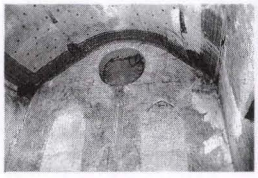
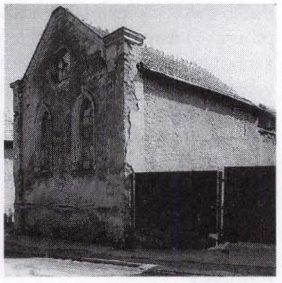
Modlitebňa sa nachádzala vo východnej časti jednoduchej prízemnej stavby, ktorá slúžila aj ako príbytok šocheta (rituálneho mäsiara) a rituálny bitúnok. Po vojne prestavané na bývanie.

Štítnik (okr. Rožňava)
S1K1001
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Štítnik 323, okr. Rožňava
Súčasné využitie / Present use: rekonštrukcia na obytné účely / reconstruction for residential purposes
Vznik / Date of construction: druhá polovica 19. storočia / second half of the 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown
Malá stavba je výborným príkladom vidieckej synagogálnej architektúry. Do ulice orientovaná gotizujúcim dvojokenným priečelím, celý objekt je rozložený do hĺbky parcely. Kedysi slúžil aj ako príbytok šocheta (rituálneho mäsiara) a rituálny bitúnok.

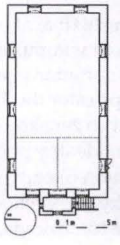
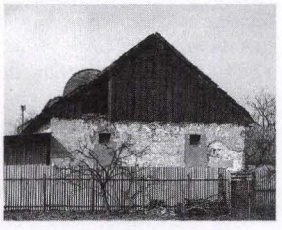

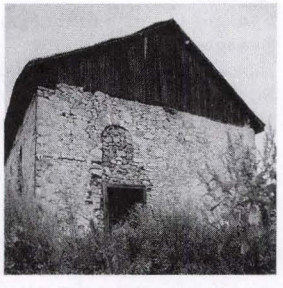
Veľká Ida (okr. Košice-okolie)
S1K1101
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Veľká Ida 326, okr. Košice-okolie
Súčasné využitie / Present use: obecná stolárska dielňa / municipal carpentry workshop
Vznik / Date of construction: začiatok 19. storočia / beginning of the 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Stavba patrí k najstarším zachovaným a súčasne k najohrozenejším synagógam na Slovensku. Jednoduchý objekt so sedlovou strechou akcentuje štítová západná fasáda, na ktorej bolo pristavané externé schodisko na ženskú galériu, pod ktorou boli dve miestnosti: vstupný vestibul a denná miestnosť. Áron hakodeš vo východnej stene lemovala dvojica okenných otvorov.

Zemplínske Jastrabie (okr. Trebišov)
S1K1201
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Hlavná ulica, Zemplínske Jastrabie 37, okr. Trebišov
Súčasné využitie / Present use: opustená autogaráž / abandoned garage
Vznik / Date of construction: 18. storočie alebo začiatok 19. storočia / 18th or early 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

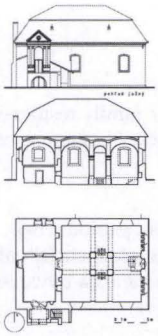
Jednoduchý objekt z lomového kameňa kedysi slúžil ako modlitebňa miestnej židovskej obce.

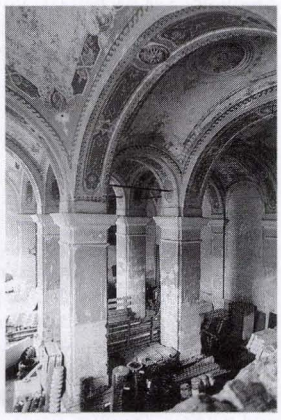
PREŠOVSKÝ KRAJ / P

Bardejov
S1P0201
Stará synagóga / Old Synagogue
Adresa / Location: Mlynská 13, Bardejov
Súčasné využitie / Present use: železiarsky veľkoobchod / metalware shop
Vznik / Date of construction: 1829 alebo 1836 / 1829 or 1836
Architekt / Architect: neznámy / unknown
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 1789

Najstarší objekt vzácneho komplexu židovských rituálnych stavieb známym ako židovské suburbium je Stará synagóga. Objekt z omietnutého lomového kameňa má vecný exteriér bez výrazných dekorácií s manzardovou strechou. Pôvodne sa doň vstupovalo cez klasicistický vstupný portikus, ktorý slúžil aj ako externé schodisko na ženskú galériu. Návšteva interiéru vyrazí dych, medzi železiarskym tovarom stojí bima so štvoricou pilierov, ktoré nesú deväťklenbový strop pokrytý relatívne dobre zachovanými nástennými dekoráciami. Na ženskej galérii sa nad vstupom do haly zachoval unikátny hebrejský dedikačný nápis. Vzácna deväťklenbová synagóga patrí spolu so stupavskou synagógou k posledným dvom synagógam tohto typu na Slovensku.

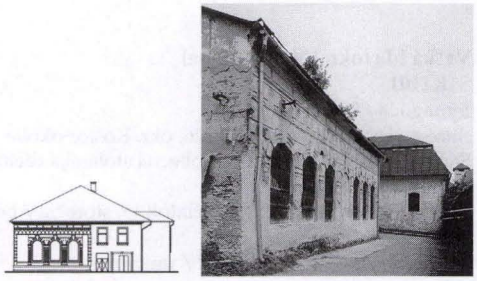

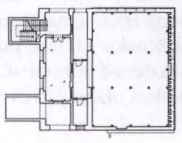

a

Bardejov
S1P0202
Beit midraš / Beit Midrash
Adresa / Location: Mlynská 13, Bardejov
Súčasné využitie / Present use: železiarsky veľkoobchod / metalware shop
Vznik / Date of construction: druhá polovica 19. storočia / second half of 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 1789

Beit midraš, ktorý okrem štúdia slúžil aj ako modlitebňa, je mladším synagogálnym objektom v komplexe židovských rituálnych stavieb. Vnútorné usporiadanie je čitateľné na severnej fasáde. Na východnej časti bol priestor modlitebne, v západnej časti sa nachádzal vstupný trakt so ženskou galériou. Modlitebňa mala, ako predpisovala tradícia, ideálny počet dvanástich okien. Šestica z nich, spolu s vynechaným okenným oblúkom v mieste áronu hakodeš, vytvára rytmický ráz východnej fasády. Celkový ráz objektu dodáva klasicistické tvaroslovie, z čoho možno odhadovať približné obdobie vzniku stavby.

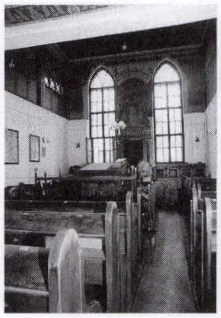

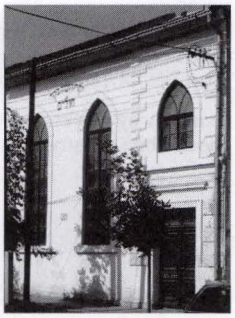

Bardejov
S1P0203
Synagóga Chevra Bikur Cholim / Chevra Bikur Cholim Synagogue
Adresa / Location: Kláštorská ulica, Bardejov
Súčasné využitie / Present use: modlitebňa / Prayer Hall
Vznik / Date of construction: 1929
Architekt / Architect: neznámy / unknown
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 1743

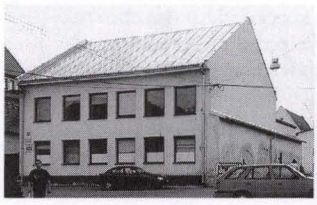
Synagógu spolku starostlivosti o chorých zriadili v bočnej ulici historického centra mesta. Je to jednoduchý objekt v zástavbe, do ulice orientovaný východnou fasádou s dvojicou lomených okien modlitebne a vstupným potrálom s menším lomeným oknom nad ním. Takého riešenie fasády zodpovedá distribúcii vnútorného priestoru v tomto úzkom, do hĺbky parcely pretiahnutom objekte so zadným dvorom. Modlitebná sála je jedným z najzachovalejších synagogálnych interiérov na Slovensku.

Bardejov
S1P0204
Synagóga Chevra mišnajot / Chevra Mishnayot Synagogue
Adresa / Location: Stöcklova 20, Bardejov
Súčasné využitie / Present use: obchodná akadémia / secondary school of commerce
Vznik / Date of construction: 1905
Architekt / Architect: neznámy / unknown

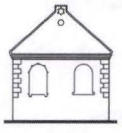
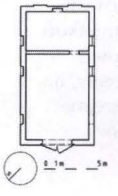
Synagógu zriadil spolok pôsobiaci v rámci bardejovskej židovskej komunity, ktorého poslaním bolo študovať Mišnu (Mišna: komentáre ku tóre, súčasť židovského zákona). Objekt bol silne prestavaný po vojne a jeho pôvodnú podobu môžeme rekonštruovať iba na základe jedinej zachovanej historickej fotografie. Pôvodne prízemná stavba bola do ulice orientovaná východnou fasádou. Pätosová fasáda pozostávala zo vstupného portálu a štyroch polkruhových okien. Medzi nimi bol umiestnený áron hakodeš.

g

Bystré (okr. Vranov nad Topľou)
S1P0301
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Bystré 196, okr. Vranov nad Topľou
Súčasné využitie / Present use: obecný sklad / municipal storage
Vznik / Date of construction: 19. storočie / 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

V strede dediny oproti potoku stojí objekt bývalej synagógy. Prízemná stavba so sedlovou strechou a garážovým vchodom má väčšinu pôvodných polkruhových okien zamurovanú. Sú čitateľné v omietke interiéru, kde sa nachádza aj pôvodná nika áronu hakodeš.

Hniezdne (okr. Stará Ľubovňa)
S1P0401
Modlitebňa / Prayer Hall
Adresa / Location: Hniezdne 118, okr. Stará Ľubovňa
Súčasné využitie / Present use: obytný dom / family residence
Vznik / Date of construction: 19. storočie / 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

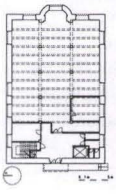
Objekt stotožňovaný miestnymi pamätníkmi so židovskou modlitebňou je typická dvojpodlažná stavba, ktorá sa ničím nelíši od odstatnej zástavby námestia tohto historického spišského mesta. Dom patril zrejme poprednému členovi židovskej komunity, ktorá sa tu stretávala.

Huncovce (okr. Kežmarok)
S1P0501
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Huncovce 467, okr. Kežmarok
Súčasné využitie / Present use: textilný veľkosklad / textile storage
Vznik / Date of construction: 1825
Architekt / Architect: neznámy / unknown
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 883

Táto významná komunita bola kedysi centrom židovského života na Spiši a pôsobiskom známej ješivy. Tomu zodpovedal aj pôvodný výzor synagógy, dnes rekonštruovateľný iba z historických fotografií. Zobrazujú deväťklenbovú synagógu s bimou v strede modlitebne. Fasáda bola riešená v klasicistickom duchu s predstaveným portikom a reprezentatívnym schodištným nástupom. Objekt postavili pri rieke Poprad, ktorá napájala ritulálny kúpeľ v suteréne. Súčasný stav objektu je iba úbohé torzo, do interiéru po vojne vstavali podlažia skladových plôch, fasády nenesú takmer žiadne stopy po pôvodnom tvarosloví.

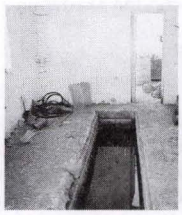

b

b

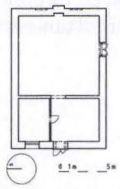
Košarovce (okr. Humenné)
S1P0601
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Košarovce 174, okr. Humenné
Súčasné využitie / Present use: opustená požiarna zbrojnica / abandoned fire station
Vznik / Date of construction: koniec dvadsiatych rokov alebo tridsiate roky 20. storočia / late 1920s or 1930s
Architekt / Architect: neznámy / unknown

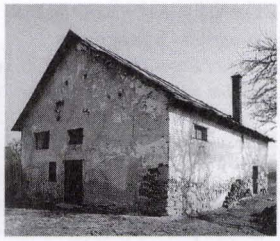
Jednoduchý prízemný objekt vidieckej židovskej obce roky používali miestni obyvatelia ako požiarnu zbrojnicu pri minimálnej údržbe. Tomu zodpovedá aj súčasný stav objektu.

Lemešany (okr. Prešov)
S1P0701
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Lemešany 80, okr. Prešov
Súčasné využitie / Present use: sklad miestneho roľníka / storage of local farmer
Vznik / Date of construction: 19. storočie / 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Spustnutý voľne stojaci objekt na políčku miestneho roľníka predstavuje tradičné riešenie vidieckej synagógy. Zamurované polkruhové okenné oblúky sú badateľné pod opadanou omietkou. Umiestnenie áronu hakodeš na východnej strane zdôrazňuje zvislé spevnenie múru a dvojica okien. V hornej časti parcely, na hlavnej ulici, stojí prízemný podpivničený objekt, ktorý zrejme slúžil ako škola, rituálny bitúnok alebo byty zamestnancov židovskej obce.

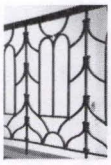

Lipany (okr. Sabinov)
S1P0801
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Sabinovská 9, Lipany, okr. Sabinov
Súčasné využitie / Present use: obchodné a kancelárske priestory / shop and office premises
Vznik / Date of construction: 1929
Architekt / Architect: Eugen Bárkány

Objekt postavili v medzivojnovom období podľa plánov prešovského architekta. V súčasnosti je objekt prestavaný na obchodné a kancelárske priestory. Vo východnej fasáde prerazili výkladnú skriňu. Pôvodný účel tejto stavby pripomína iba motív Desatora na zábradlí.

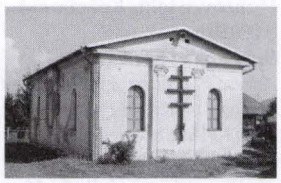

a

Ľubotice (okr. Prešov)
S1P0901
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Bardejovská 57, Ľubotice, okr. Prešov
Súčasné využitie / Present use: gréckokatolícky kostol / Greek Catholic Church
Vznik / Date of construction: 1833, 1905 (obnova po požiari / restoration after fire)
Architekt / Architect: neznámy / unknown
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 383

Z pôvodne deväťklenbovej synagógy sa zachovalo iba pôvodné murivo. Interiér zničil začiatkom 20. storočia požiar, po vojne odstránili manzardovú strechu a súčasný majiteľ vymenil pôvodné okná a uvažuje o pristavaní zvonice. Jednoduchá stavba s tradične distribuovanými polkruhovými oknami: tri na bočných fasádach a dve na východnej fasáde, po oboch stranách áronu hakodeš. Pilastre s iónskymi hlavicami dodávajú stavbe klasicizujúci ráz.

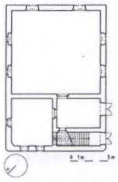
Ľubotín (okr. Stará Ľubovňa)
S1P1001
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Hlavná 58, Ľubotín, okr. Stará Ľubovňa
Súčasné využitie / Present use: obytný dom / residential house
Vznik / Date of construction: koniec 19. storočia alebo začiatok 20. storočia / end of the 19th century or beginning of the 20th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Jednoduchá drevená stavba je ukážkou regionálnej ľudovej architektúry. Objekt patril zrejme poprednému členovi obce, ktorá sa u neho schádzala. Miestni pamätníci zo susedstva potvrdili pôvodné využitie.

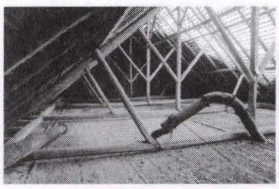

Pečovská Nová Ves (okr. Sabinov)
S1P1101
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: v strede obce medzi domami / in the center of village between houses, Pečovská Nová Ves, okr. Sabinov
Súčasné využitie / Present use: opustená sýpka / abandoned barn
Vznik / Date of construction: 1868
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Bývalá synagóga stojí na ťažko prístupnej parcele obstavanej súkromnými domami v katastrofálnom stave. Je to rozmerná stavba so sedlovou strechou so štítmi s náznakom volúty. Zamurované okná dávajú predstavu o tradičnom usporiadaní interiéru. Na západe boli vestibul a denná miestnosť, na nich sa rozkladala ženská galéria. Na východe stál áron hakodeš akcentovaný kruhovým okienkom a dvojicou okien po stranách. Z interiéru sa nič nezachovalo, po vojne ho zastavali drevenými podlažiami sýpky.

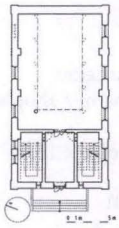

Poprad
S1P1201
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Popradskej brigády 9, Poprad
Súčasné využitie / Present use: tlačiareň / printing workshop
Vznik / Date of construction: 1906
Architekt / Architect: neznámy / unknown

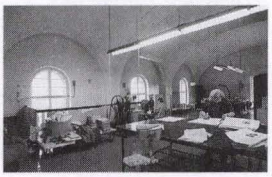
Bývalá synagóga stojí mimo historickej mestskej zóny, v predĺžení hlavnej ulice. Do ulice orientované fasády, severná a západná, dekoruje klacisistickým tvaroslovím. Z východnej strany pristavali ďalšie dielenské prietory. Interiér je plne upravený pre potreby tlačiarenskej prevádzky, na pôvodnom mieste sa zachoval jeden liatinový stĺp ženskej galérie.

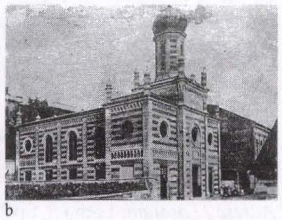

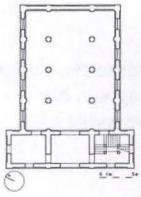
Prešov
S1P0102
Neologická synagóga / Neolog Synagogue
Adresa / Location: Konštantínova 7, Prešov
Súčasné využitie / Present use: obchod s domácimi potrebami / shop with home equipment
Vznik / Date of construction: 1887
Architekt / Architect: neznámy / unknown
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 4108

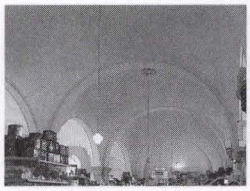
Neologickú synagógu postavili na mieste požiarom zničenej prvej prešovskej synagógy. Z pôvodnej stavby postavenej v duchu rundbogenstilu strhli po vojne charakteristickú vežu, ktorá dominovala v osi fasády. Bývalá synagóga v súčasnosti slúži ako sklad a obchod s domácimi potrebami, priestor medzi ženskou galériou zastavali a na mieste áronu hakodeš premáva nákladný výťah. V susedstve sa nachádza objekt bývalej židovskej ľudovej školy.

b

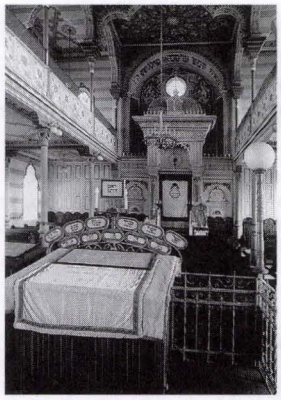

b

Prešov
S1P0101
Ortodoxná synagóga / Orthodox Synagogue
Adresa / Location: Švermova 32, Prešov
Súčasné využitie / Present use: aktívna synagóga, expozícia judaík na ženskej galérii / active Synagogue, Judaica exhibition in the women gallery
Vznik / Date of construction: 1897 – 1898
Architekt / Architect: Kollacsek a Wirth / Kollacsek and Wirth
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 3350

Jedna z nemnohých dodnes aktívnych synagóg je ústrednou budovou vo vzácnom komplexe rituálnych stavieb prešovskej ortodoxnej obce. Popri tejto synagóge sa tu nachádzali ďalšie dve modlitebne, rabinát, škola a rituálny bitúnok s predajňami mäsa. Striedmy exteriér, ktorý je kombináciou rundbogenstilu, byzantských a maurských prvkov, skrýva unikátne zachovaný interiér s kompletným mobiliárom a pestrofarebnými maurskými nástennými dekoráciami.

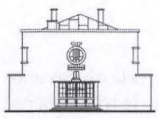

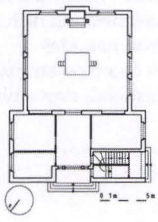

S1P0103
Klaus synagóga (chasidská) / Klaus Synagogue (Hassidic)
Adresa / Location: Švermova 32, Prešov
Súčasné využitie / Present use: kancelárske priestory / office premises
Vznik / Date of construction: 1934 – 1935
Architekt / Architect: Leopold Šafran
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 3350

Jednoduchá dvojpodlažná stavba v duchu medzivojnového funkcionalizmu slúžila, ako pripomína hebrejský text na uličnej fasáde, chasidskej časti ortodoxnej obce. Po vojne objekt prestavali, jeden z vchodov prerazili priamo cez niekdajšie miesto áronu hakodeš.

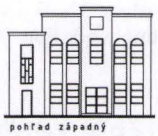

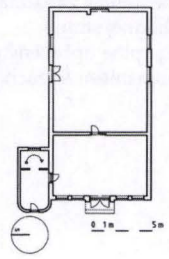

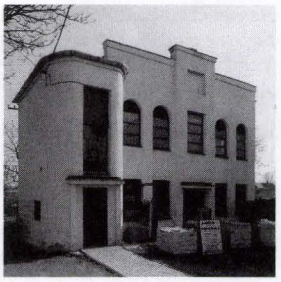

Raslavice (okr. Bardejov)
S1P1301
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Hlavná ulica, Raslavice, okr. Bardejov
Súčasné využitie / Present use: obchod so stavebninami / shop with building material
Vznik / Date of construction: tridsiate roky 20. storočia / 1930s
Architekt / Architect: neznámy / unknown
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 11301

Bývalá synagóga sa nachádza v strede obce pri hlavnej ceste. Objekt je zaujímavou ukážkou recepcie medzivojnového funkcionalizmu v prostredí vidieckej periférie.

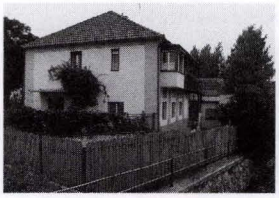

Spišská Belá (okr. Kežmarok)
S1P1401
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Letná 3, Spišská Belá, okr. Kežmarok
Súčasné využitie / Present use: rodinný dom / family residence
Vznik / Date of construction: 1922
Architekt / Architect: neznámy / unknown

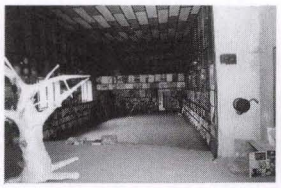
V strede mestečka, v bočnej časti ústredného námestia, stojí pri potoku výrazne prestavaný objekt bývalej synagógy. Na dvojpodlažnej vonkajšej hmote sa dá vytušiť pôvodné rozmiestnenie fenestrácie.

Spišská Stará Ves (okr. Kežmarok)
S1P1501
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Ulica SNP 57, Spišská Stará Ves, okr. Kežmarok
Súčasné využitie / Present use: bývalé centrum voľného času / former youth club
Vznik / Date of construction: 19. storočie / 19th century
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Z pôvodnej synagógy sa okrem častí západných múrov veľa nezachovalo, po vojne synagógu prestavali na kultúrne účely.

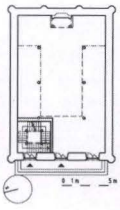

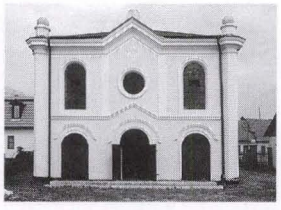

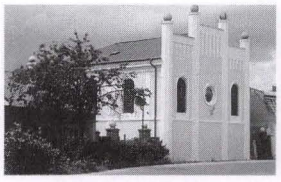
Spišské Podhradie (okr. Levoča)
S1P1601
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Štefánikova 78, Spišské Podhradie, okr. Levoča
Súčasné využitie / Present use: rekonštrukcia na výstavnú a koncertnú sieň / restoration for exhibition and concert hall
Vznik / Date of construction: okolo roku 1875, 1905 – 1906 (obnova po požiari / restoration after fire)
Architekt / Architect: neznámy / unknown
ÚZPF / National Cultural Monuments Listing: 10945

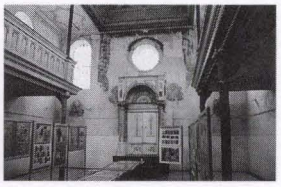
Jednoduchá stavba s maurskými prvkami, do ulice orientovaná východnou fasádou, slúžila malej ortodoxnej židovskej obci. V interiéri sa zachovali ženská galéria na liatinových stĺpoch, áron hakodeš a pôvodná maurská výmaľba.

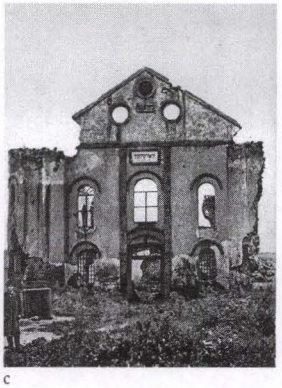

Zborov (okr. Bardejov)
S1P1701
Synagóga / Synagogue
Adresa / Location: Zákutie 4, Zborov, okr. Bardejov
Súčasné využitie / Present use: opustená požiarna zbrojnica / abandoned firestation
Vznik / Date of construction: 19. storočie, po roku 1915 (čiastočná obnova) / 19th century, after 1915 (partial restoration)
Architekt / Architect: neznámy / unknown

Z pôvodnej synagógy kedysi významnej židovskej obce sa zachovala iba jednoduchá trojosová prízemná stavba. Na nádvorí bol objekt ďalšej modlitebne, v súčasnosti nevyužívané kino.

c